

Małgorzata Kaczyńska

Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego
w Wilanowie i jego założeń filialnych na
przemiany krajobrazu

Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu

Warszawa, 2011

Copyright by Małgorzata Kaczyńska, Warszawa 2011

Seria wydawnicza:

Doktoraty Katedry Sztuki Krajobrazu SGGW

Tytuł pracy doktorskiej, na podstawie której powstała niniejsza publikacja:

Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu, 2006

Promotor:

prof. dr hab. Jan Rylke

Recenzenci:

dr hab. Zbigniew Myczkowski, Profesor Politechniki Krakowskiej

prof. dr hab. Czesław Wysocki

Praca zrealizowana w ramach projektu badawczego

Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Nr 4 T07F 021 29

Opracowanie graficzne:

Małgorzata Kaczyńska

Fotografie:

Małgorzata Kaczyńska, Ludwik Gąsowski

Projekt okładki:

Małgorzata Kaczyńska

Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu Beata J. Gawryszewska

Druk:

Fabryka Druku sp. z o. o., ul. Staniewicka 18, 03-310 Warszawa

ISBN 978-83-932747-6-5

SPIS TREŚCI

1. Wstęp.....	5
1.1. Cel projektu badawczego.....	5
1.2. Uzasadnienie podjęcia projektu badawczego.....	5
1.3. Zakres badań.....	7
1.4. Stan badań.....	12
1.4.1. Stan badań obszaru objętego opracowaniem.....	12
1.4.2. Stan badań dotyczący dynamiki przemian krajobrazu.....	20
1.5. Metodyka badań.....	25
1.5.1. Kolejność postępowania.....	25
1.5.2. Metoda pracy.....	26
2. Charakterystyka założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych.....	37
2.1. Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie.....	37
2.2. Założenie pałacowo-ogrodowe w Morysinie.....	46
2.3. Założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie.....	48
2.4. Założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie.....	52
2.5. Założenie pałacowo-ogrodowe w Gucinie.....	56
3. Charakterystyka krajobrazu kulturowego Wilanowa.....	58
3.1. Charakterystyka elementów przyrodniczych krajobrazu Wilanowa.....	58
3.1.1. Ukształtowanie terenu.....	58
3.1.2. Geologia i gleby.....	60
3.1.3. Układ wodny.....	61
3.1.4. Roślinność.....	64
3.1.5. Świat zwierzęcy.....	65
3.1.6. Charakterystyka środowiska przyrodniczego Wilanowa.....	66
3.2. Charakterystyka elementów kulturowych krajobrazu Wilanowa.....	68
3.2.1. Sieć drogowa.....	68
3.2.2. Układ założeń pałacowo-ogrodowych.....	69
3.2.3. Kościoły i cmentarze.....	72
3.2.4. Łąki wilanowskie.....	76
3.2.5. Układ wsi i dawne folwarki.....	77
4. Charakterystyka przemian krajobrazu Wilanowa.....	82
4.1. Rozwój wczesnej sieci osadniczej.....	82
4.2. Zespół barokowy – wpływ stylu włoskiego.....	85
4.3. Rozwój zespołu barokowego – wpływ stylu francuskiego.....	95
4.4. Rozbudowa w zespół krajobrazowy – wpływ stylu angielskiego.....	106
4.5. Podział funkcjonalny i własnościowy zespołu założeń pałacowo-ogrodowych.....	129
4.6. Zabudowa Wilanowa Zachodniego.....	134

4.7. Dynamika przemian układu drogowego krajobrazu Wilanowa.....	136
5. Analiza przemian krajobrazu Wilanowa pod wpływem założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych.....	142
5.1. Analiza środowiska krajobrazowego.....	142
5.2. Analiza funkcjonalna.....	146
5.3. Struktura powiązań funkcjonalnych.....	152
5.4. Struktura powiązań widokowych.....	157
5.5. Ład przestrzenny krajobrazu Wilanowa i wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na jego przemiany.....	164
6. Wiek substancji zabytkowej jako wskaźnik wartości krajobrazu.....	169
6.1. Charakterystyka wieku substancji zabytkowej zawartej w pokrycia terenu krajobrazu kulturowego Wilanowa.....	169
6.2. Wiek układu wodnego i układu drogowego na terenie zespołu Wilanowa....	175
7. Analiza prognozy przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych zespołu wilanowskiego i otaczającego krajobrazu.....	182
7.1. Warsztaty projektowe: Projektowanie w krajobrazie kulturowym Wilanowa....	182
7.2. Wytyczne miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.....	186
7.3. Koncepcja Wilanowskiego Parku Kulturowego.....	187
8. Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu.....	190
9. Dyskusja i podsumowanie.....	196
10. Wnioski.....	202
10.1. Wnioski dotyczące dynamiki przemian krajobrazu zespołu wilanowskiego....	202
10.2. Wnioski aplikacyjne dotyczące ochrony krajobrazu zespołu wilanowskiego przed działaniami naruszającymi jego jednolitość.....	203
10.3. Wnioski aplikacyjne dotyczące kierunku przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i zasad gospodarowania zespołem zabytkowym i krajobrazem kulturowym Wilanowa.....	204
Wykaz źródeł.....	206
Wykaz ilustracji.....	217
Streszczenie.....	223

1. WSTĘP

1.1. CEL PROJEKTU BADAWCZEGO

Celem badawczym projektu było: **określenie wpływu założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na dynamikę przemian otaczającego krajobrazu**. Dla tak postawionego celu badawczego przyjęto następujące cele aplikacyjne:

- określenie kierunku przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych z uwzględnieniem rozwijającej się struktury miasta i opracowanie wytycznych do gospodarowania zespołem zabytkowym i krajobrazem kulturowym terenów objętych badaniami.
- określenie w jaki sposób możliwe jest utrzymanie jednolitości krajobrazu zespołu wilanowskiego oraz aktywnej roli założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych w jego kształtowaniu.
- opracowanie wytycznych do ochrony krajobrazu przed działaniami naruszającymi jego jednolitość.

1.2. UZASADNIENIE PODJĘCIA PROJEKTU BADAWCZEGO

Projekt analizuje dynamikę przemian zachodzących w krajobrazie Wilanowa, wynikających ze zmieniających się tendencji w projektowaniu założeń ogrodowych, przemian, pod wpływem których kształtowane było założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie i jego założenia filialne. Poznanie dynamiki przemian pozwoliło na określenie wpływu założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na dzisiejszy krajobraz Wilanowa oraz umożliwiło wyznaczenie kierunku przekształceń krajobrazu, a także opracowanie wytycznych pozwalających na właściwe gospodarowanie zespołem zabytkowym i otaczającym go krajobrazem kulturowym.

Ziemie leżące na południe od Warszawy do końca XIX wieku pozostawały w jednych rękach i posiadały jednolity wiejsko-podmiejski charakter, z dominantami architektoniczno-terenowymi w postaci pałacu i otaczającego go parku w Wilanowie oraz założeń satelitarnych wchodzących w skład dawnych dóbr wilanowskich (Natolina, Morysina, Ursynowa i Gucin-Gaju). Kierunek przekształceń krajobrazu Wilanowa był ściśle uwarunkowany wpływem wilanowskiego zespołu założeń pałacowo-ogrodowych, rozlokowanych w obrębie południowego ramienia skarpy wiślanej na jej dwóch tarasach, połączonych ze sobą kompozycyjnie, widokowo i funkcjonalnie. Im "podporządkowane" kompozycyjnie i funkcjonalnie były tereny otaczające - folwarki i zabudowania wiejskie, obszary łąk i pól uprawnych, sady oraz przestrzenie leśne - tworzące wraz z nimi jeden funkcjonujący jako całość "organizm", z centrum w Wilanowie. Po przejęciu dóbr wilanowskich przez państwo, zostały one podzielone na odrębne kompozycyjnie i funkcjonalnie, niezależne zespoły.

Obecnie możemy obserwować proces kształtowania się rezydencjalnej dzielnicy Warszawy pod wpływem istniejącego zespołu założen pałacowo-ogrodowych. Na bazie historycznego krajobrazu powstaje nowy krajobraz miejski. Obowiązujące Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego nie regulują precyzyjnie zasad kształtowania krajobrazu kulturowego, dominant przestrzennych, powiązań widokowych oraz wpływu istniejącego zespołu zabytkowego na krajobraz Wilanowa mimo, że istniejące przepisy posługują się określeniem ładu przestrzenny, którego wymagania powinny być uwzględnione w zagospodarowaniu przestrzennym terenu na równi z walorami architektonicznymi i krajobrazowymi, wymogami ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego.

Ład przestrzenny krajobrazu południowej części Warszawy, nadany jemu w ramach działalności Stanisława Kostki Potockiego w początkach XIX wieku, zbudowany został w oparciu o warunki naturalne terenu. Można stwierdzić, że tak ukształtowany ład przestrzenny wzmacnia walory środowiska przyrodniczego i określa charakter tych obszarów. Konieczne jest zatem utrzymanie i kontynuowanie procesu kształtowania tak pojętego ładu przestrzennego. Sprecyzowanie podstaw tego ładu pozwoli na jego utrzymanie w procesie urbanizacji terenu opracowania. Wcześniejsze opracowania studialne powstały przed rozpoczęciem inwestycji na tych terenach i nie uwzględniają powstającej obecnie zabudowy. Obecnie tereny te stanowią obszar realizacji nowych, wysokiej rangi inwestycji takich jak budowa Świątyni Opatrzności Bożej i rezydencjalnej dzielnicy mieszkaniowej - "Miasteczka Wilanów". Spowodowało to zmianę ich dotychczasowego charakteru. Na terenach łączących widokowo rezydencję pałacową w Wilanowie i założenia filialne powstaje intensywna zabudowa miejska. Pojawiają się nowe dominanty architektoniczne, nowy układ przestrzenny, który wymusza nowe powiązania kompozycyjne i widokowe. Intensywna zabudowa obszaru objętego projektem badawczym może spowodować utratę cennych wartości historycznych, artystycznych, naukowych, przyrodniczych i użytkowych, przez niego reprezentowanych. Kontynuacji badań wymagał też problem właściwego gospodarowania zabytkowymi założeniami pałacowo-parkowymi na obszarze Wilanowa, z uwzględnieniem szczególnej roli edukacyjnej i kulturalnej Muzeum Pałacu w Wilanowie. Ograniczenie działań w krajobrazie do zabiegów czysto ochronnych zmniejsza rolę zespołu zabytkowego w urbanistycznym otoczeniu. Brak wytycznych wyznaczających kierunki kształtowania zabytkowych założen pałacowo-ogrodowych przyczynia się do ich degradacji i zatacania przez nie wartości historycznych, artystycznych i kulturowych, co można zaobserwować na przykładzie Gucina czy Morysina. Obiekty zabytkowe zlokalizowane w obrębie terenu badań stanowią doskonałe zaplecze rekreacyjne, ich właściwe wykorzystanie mogłoby odciążyć Park Kultury w Powsinie, będący obecnie jedynym obiektem wypoczynkowym w tej części miasta. Olbrzymi potencjał rekreacyjny stanowią także tereny wzdłuż Wisły i jej starorzeczy oraz liczne naturalne zbiorniki i ciek wodne zlokalizowane na badanym obszarze.

Objęcie, na mocy nowej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, ochroną krajobrazów kulturowych, które na mocy poprzedniej ustawy (art. 1 pkt. 3 ustawy o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeów z 1990 roku) chronione były tylko w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych, stwarza potrzebę podjęcia dalszych badań w tym zakresie i wypracowania zasad ochrony. Ustawa ta zakłada też możliwość objęcia "krajobrazu o szczególnej wartości dla kultury" formą ochrony, jaką jest utworzenie na jego obszarze parku kulturowego. Tuż po uchwaleniu wspomnianej ustawy podjęto próbę objęcia zespołu Wilanowa ochroną w formie krajobrazu kulturowego i wpisania go w tej postaci do ewidencji zabytków. Przedsięwzięcie, zainicjowane przez Pawła Jaskanisa, dyrektora Muzeum Pałacu w Wilanowie ma na celu wspólną ochronę wartości historycznych, kulturowych i przyrodniczych wielko-przestrzennego założenia Wilanowa. Od 2004 roku, pod egidą Prezydenta m. st. Warszawy są prowadzone również prace na rzecz ustanowienia na terenie objętym projektem badawczym parku kulturowego. Obszar Wilanowskiego Parku Kulturowego ma stanowić teren oparty na historycznych związkach przestrzennych rezydencji królewskiej w Wilanowie z jej założeniami filialnymi oraz na układzie starorzeczy wiślanych¹. Od 2007 roku autorka niniejsze pracy była członkiem zespołu ekspertów, którego zadaniem było sporządzenie projektu planu ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego². Wyniki przeprowadzonych w niniejszej pracy analiz pomogły w ustaleniu zasad i wytycznych dla ochrony, zagospodarowania i udostępniania Parku.

Celem perspektywicznym projektu badawczego było też określenie, w jaki sposób możliwe jest utrzymanie aktywnej roli założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych w kształtowaniu krajobrazu tej części Warszawy oraz skonfrontowanie wyników badań z działaniami samorządów i deweloperów.

1.3. ZAKRES BADAŃ

Projekt badawczy zakładał przeprowadzenie analizy dynamiki przemian krajobrazu Wilanowa w obrębie wyróżnionych faz związanych z rozwojem rezydencji pałacowej w Wilanowie:

¹ Informacje pochodzą z wystąpienia Lecha Skowrona, zaprezentowanego w ramach drugich z cyklu warsztatów projektowych z zakresu architektury krajobrazu organizowanych przez Pracownię Sztuki, Katedry Architektury Krajobrazu, SGGW, p.t.: *Projektowanie w krajobrazie kulturowym na przykładzie Wilanowa*, które odbyły się w dniach 14 - 17 grudnia 2004, na terenie Muzeum Pałac w Wilanowie.

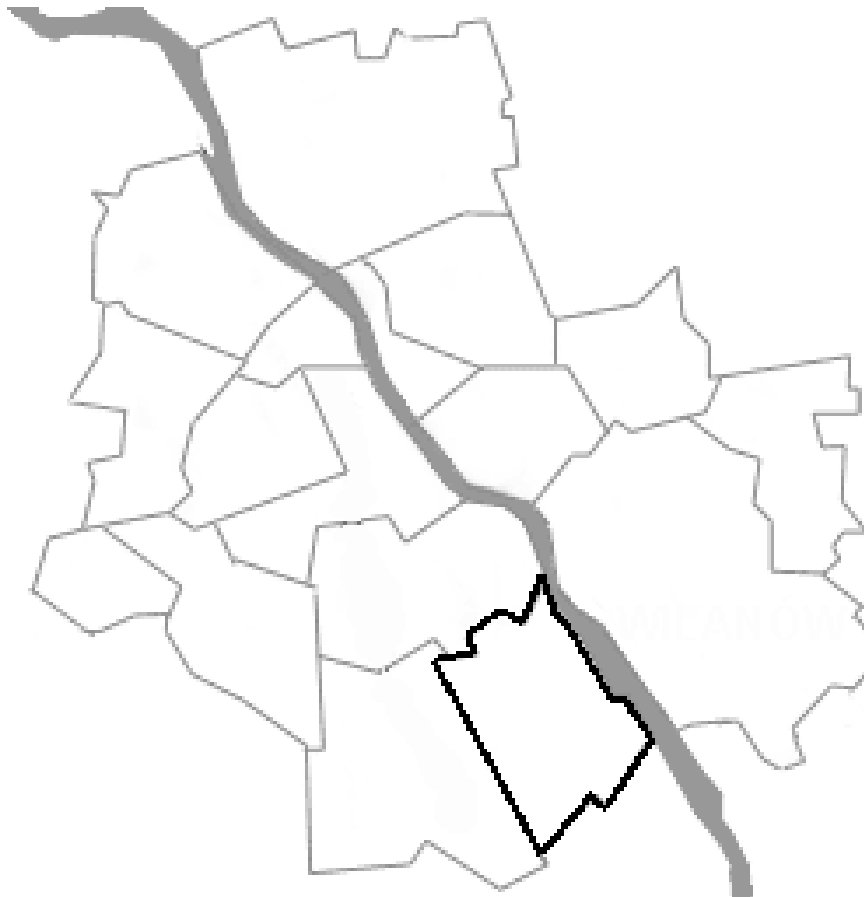
² Projekt planu ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego (na podstawie umowy nr KZ/41/07 z dnia 2 kwietnia 2007 roku, zawartej pomiędzy Fundacją a M. St. Warszawą) opracował zespół ekspertów z Fundacji Karkonoskiej z Jeleniej Góry: arch. Janusz Korzeń i prof. dr hab. arch. Zbigniew Myczkowski (koordynatorzy), dr inż. arch. Krajobrazu Małgorzata Kaczyńska, mgr hist. sztuki Krzysztof Korzeń, mgr inż. arch. krajobrazu Marta Wielochowska. W dniu 14 lipca 2008 roku projekt uzyskał pozytywną opinię Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

- **istnienia opartej o naturalną krawędź pradoliny Wisły, jednostki krajobrazowej**, która posłużyła za podstawę osadnictwa średniowiecznego
- **wczesnej sieci osadniczej** (wpływ warunków fizjograficznych i przyrodniczych) - początek stałego osadnictwa na ziemiach wilanowskich - XII wiek ³
- **powstania rezydencji barokowej** (wpływ stylu włoskiego, wykorzystującego warunki fizjograficzne i krajobrazowe terenu) – 1677 - 1696 okres panowania króla Jana III Sobieskiego
- **rozbudowy rezydencji barokowej** (wpływ stylu klasycyzmu francuskiego, wykorzystującego warunki fizjograficzne i krajobrazowe terenu) – okres panowania króla Augusta II Sasa i początek rezydencji magnackiej Elżbiety Sieniawskiej
- **rozbudowy w założenie krajobrazowe** (wpływ stylu angielskiego, wykorzystującego warunki fizjograficzne i krajobrazowe terenu) – okres, gdy rezydencja pozostaje w rękach rodziny Potockich a później Branickich
- **rozpadu założenia krajobrazowego** (wpływ funkcjonalizmu, podział funkcjonalny i własnościowy, oderwanie od lokalnych warunków fizjograficznych i krajobrazowych) – okres po 1945 roku, kiedy dobra wilanowskie zostały rozparcelowane na mocy reformy rolnej i nastąpiła zmiana dotychczasowego krajobrazu wiejskiego w krajobraz podmiejski
- **urbanizacji krajobrazu** (stan obecny) – okres ostatnich kilku lat, kiedy nastąpiła kolejna zmiana charakteru badanego krajobrazu, z podmiejskiego na miejski.

Obszar, w którym prowadzone były badania, zlokalizowany jest w południowym rejonie lewobrzeżnej Warszawy, w obrębie przestrzeni zawartej między Wisłą i zabudową osiedli mieszkaniowych zlokalizowanych na wysoczyźnie zamykającej dolinę rzeki. Dolina przedzielona jest skarpą tarasu dolinnego, położonego równolegle do rzeki i krawędzi wysoczyzny. Taras ten przebiega od Powsina, przez Wilanów, Czerniaków i Sielce. Krawędź wysoczyzny, dolina rzeczna i Wisła tworzą naturalną jednostkę w krajobrazie, mającą charakter całości przestrzennej. Sytuacja przestrzenna tego obszaru stała się miejscem lokalizacji i podstawą układu kompozycyjnego dla wielu obiektów o charakterze sakralnym i rezydencjonalnym, często niezależnych od siebie i powstałych w różnym czasie. Najważniejszymi założeniami pałacowo-ogrodowymi, które powstały na krawędzi wysoczyzny, na południe od Zamku Królewskiego, były: Pałac Kazimierzowski, Dynasy, Ujazdów, Belweder, Mokotów, Królikarnia, Gucin, Ursynów i Natolin. W obrębie skarpy tarasu dolinnego założone zostały Wilanów i Czerniaków.

³ Przyjmuje się, że w XII wieku istniała tu osada, wymieniona w przywileju Księcia Czerskiego Trojdena z 1338 roku dla Benedyktynów w Płocku jako Milonowo. Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002: Wilanów dawny i współczesny, Wyd. PAGINA, Warszawa. Obszar objęty badaniami stał się podstawą tworzenia sieci osiedleńczej wsi średniowiecznych. Po przeniesieniu stolicy do Warszawy w oparciu o tą strukturę zaczęły powstawać folwarki magnackie o znaczeniu ponadlokalnym – ogólnopolskim.

Najważniejszymi obiektami sakralnymi południowej części doliny były kościół w Służewie (usytuowany na wysoczyźnie) oraz kościoły w Czerniakowie, Wilanowie i Powsinie, położone na skarpie tarasu dolinnego.

Rys. 1. Lokalizacja obszaru Wilanowa na tle Warszawy. (M. Kaczyńska).

Podstawę badań stanowił najdojrzalszy w formie zespół założeń pałacowo-ogrodowych należących do dawnego klucza dóbr wilanowskich Stanisława Kostki Potockiego wraz z otaczającym je krajobrazem. Założenia te tworzyły jednorodny układ przestrzenny i były ze sobą powiązane funkcjonalnie, kompozycyjnie i widokowo. Dobra wilanowskie Potockich obejmowały powierzchnię około 6 623,5 ha⁴. Organizacja administracyjno-gospodarcza uzależniona była w dużej mierze od warunków naturalnych terenu – położenia w obrębie dwóch tarasów Wisły oraz rozmieszczenia kompleksów leśnych. Opierała się na podziale na trzy oddziały: centralny – wilanowski zajmujący około 3 013,5 ha, prawobrzeżny – zastowski obejmujący 1 517,5 ha oraz

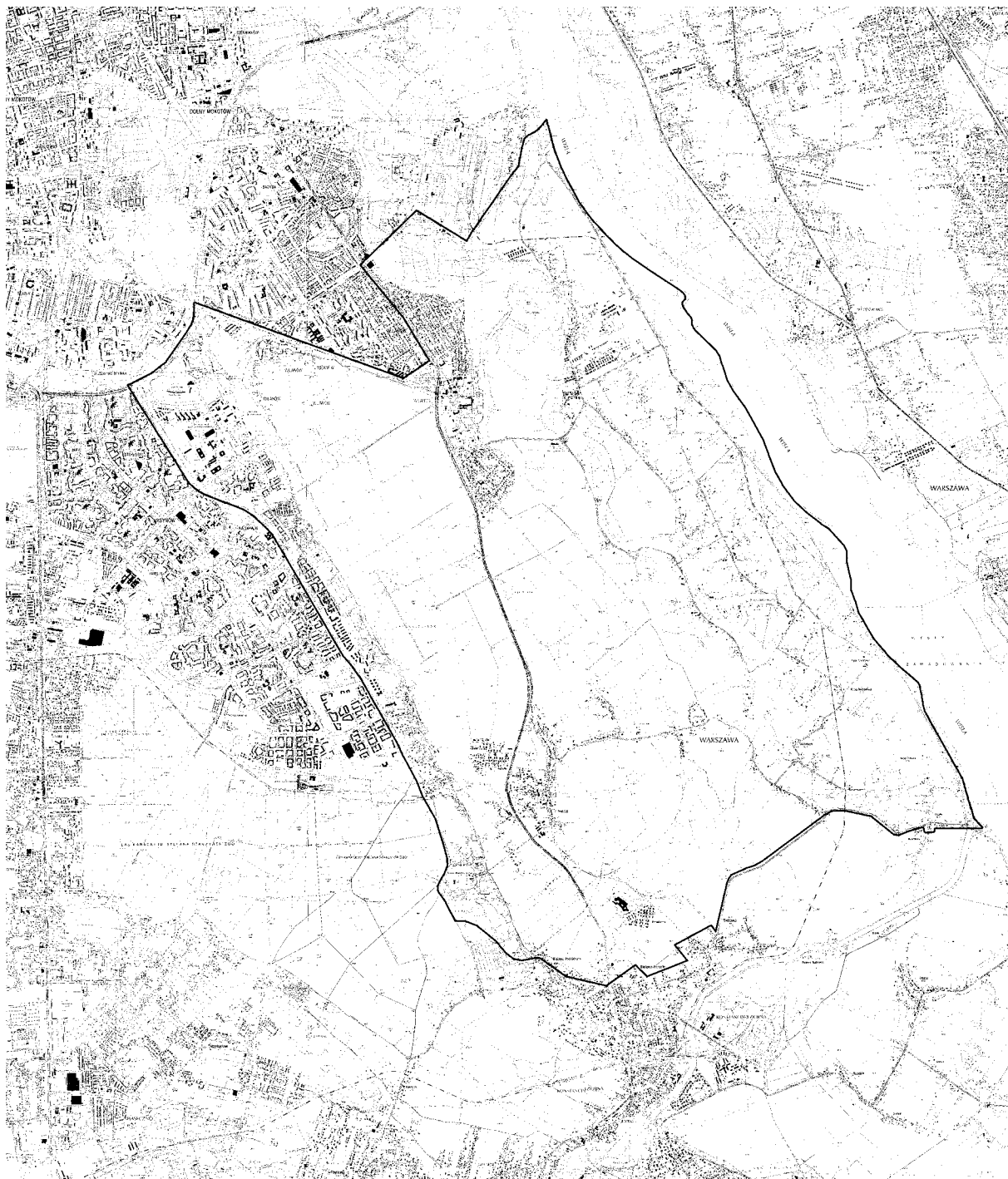
⁴ Szpanowski P., 2006: Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji wilanowskiej. [w:] red. J. Rylke, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Materiały pokonferencyjne. Przyroda i miasto, t. VIII, Wyd. SGGW, Warszawa.

południowy – żabienicko-chojnowski o powierzchni 2 092,5 ha⁵. Założenia pałacowo-ogrodowe, stanowiące przedmiot badań, zlokalizowane były w obrębie najlepiej zagospodarowanego i wykazującego największy potencjał gospodarczy centralnego kompleksu – „Klucza Wilanów”. Dobra Klucza Wilanowskiego obejmowały folwarki: Wilanów, Zawady, Powsin, Olechów, Moczydło, Wolicę, Paluch, Dąbrówkę, zakupioną przez Aleksandra Potockiego przed 1864 rokiem, oraz Służew i Służewiec zakupione przez Augusta Potockiego w 1857 roku. Sięgały w kierunku południowym aż po tereny dzisiejszego Konstancina, a w kierunku północnym obejmowały obszar dzisiejszego Służewa.

Pierwsza deformacja wieloprzestrzennej kompozycji krajobrazowej Klucza Wilanowskiego nastąpiła pod koniec XIX wieku, gdy Warszawa została otoczona systemem fortów. W rejonie Wilanowa, na krawędzi skarp doliny Wisły powstały forty: Czerniaków i Służew. Jeszcze na początku XX wieku dobra pozostające w rękach spadkobierców Potockich – rodziny Branickich zajmowały ponad 6 000 ha. Na skutek trudności finansowych Branicki zmuszeni byli do parcelacji i wyprzedazy części majątku. Objęła ona, w ramach Klucza Wilanowskiego, tereny Służewa i Służewca w rejonie północnym oraz kompleksu leśnego Kabat na południu. Przesunięciu uległa też granica administracyjna Warszawy, która w rejonie południowym sięgnęła granicy dóbr wilanowskich. Rozpoczęta została wówczas zabudowa terenów sąsiadujących bezpośrednio z Kluczem Wilanowskim. W połowie XX wieku nastąpiło włączenie terenów klucza w granice miasta, co spowodowało dalszą urbanizację tego rejonu.

Zgodnie z przyjętą podstawą, obszar badań został wyznaczony w oparciu o historyczny zasięg dóbr Stanisława Kostki Potockiego i naturalne elementy przestrzenne wyznaczające ramy jednostki krajobrazowej - od zachodu teren wysoczyzny i linię Skarpy Warszawskiej, a od wschodu koryto Wisły. Granice północna i południowa wyznaczone zostały przez współczesne elementy krajobrazu miejskiego, zamykające obszar jednostki przestrzennej. Północną granicę tworzyła wysoka ściana budynków osiedli mieszkaniowych wzdłuż Alei Wilanowskiej, stanowiąca wizualne zamknięcie kompozycji przestrzennej zespołu wilanowskiego. Południową granicę stanowiła zabudowa mieszkaniowa miasta-ogrodu Konstancin.

⁵ Smoleńska B., 1972: Przemiany strukturalne i organizacyjne w rolnictwie Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie dóbr wilanowskich. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. t. XXXIII.

Rys. 2. Obszar objęty badaniami. (M. Kaczyńska)

1.4. STAN BADAŃ

1.4.1 STAN BADAŃ OBSZARU OBJĘTEGO OPRACOWANIEM

Tereny objęte badaniami stanowiły przedmiot wielu opracowań i publikacji. Krajobraz był punktem wyjścia i inspiracją dla twórców wieloprzestrzennych założeń pałacowo-ogrodowych. Ich wartości historyczne, artystyczne, naukowe, przyrodnicze i użytkowe nie mogą być właściwie eksponowane w oderwaniu od krajobrazu otaczającego. Stąd też, aby prawidłowo wyznaczyć kierunki ich dalszego rozwoju, konieczne jest określenie ich zasięgu i związków z otaczającym je krajobrazem kulturowym.

Ze względu na wysokie wartości kulturowe krajobrazu, Wilanów był tematem opracowań planistów i architektów krajobrazu. Dawne dobra wilanowskie, poprzez swoje położenie w obrębie tarasów doliny Wisły, pełnił też wyjątkowo ważne funkcje przyrodnicze o znaczeniu ponadregionalnym. Stąd też w wielu opracowaniach poruszona została problematyka dotycząca środowiska przyrodniczego, jego zagrożeń i sposobów ochrony jego wartości.

Wilanów, kojarzony przede wszystkim z założeniem pałacowo-ogrodowym - siedzibą króla Jana III Sobieskiego, a później rodów magnackich, był też obszarem zainteresowań historyków sztuki i badaczy historii sztuki ogrodowej.

Historyczne materiały źródłowe. Najważniejszym, bezpośrednim źródłem historycznym są materiały źródłowe zawarte w Archiwum Wilanowskim, zawartym w zbiorach Archiwum Akt Dawnych a także ewidencje i dokumentacja konserwatorska założeń pałacowo-ogrodowych objętych badaniami, zgromadzona w Urzędzie Konserwatora Zabytków i placówkach, mieszczących się w poszczególnych obiektach. Znajdują się tu projekty i wykaz prac konserwatorskich prowadzonych przez Gerarda Ciołka na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie.

Obok wyżej wymienionych materiałów, cennych informacji o krajobrazie Wilanowa i jego ewolucji dostarczają źródła archiwalne w szczególności materiały kartograficzne. Część archiwalnych planów i map południowych okolic Warszawy, o różnym stopniu szczegółowości, zamieszczonych zostało w Atlasie Historycznym Warszawy⁶. Dzięki ich analizie ikonograficznej możliwa jest w dużym stopniu rekonstrukcja ówczesnego zagospodarowania przestrzennego badanego terenu, układu zbiorników i cieków wodnych oraz przebiegu alei i dróg dojazdowych. Opublikowane materiały kartograficzne obejmują następujące mapy i plany:

- Plan miasta Warszawy z okolicami z 1777 Macieja Deurscha;
- Plan okolic Warszawy w diametrze pięciu mil z 1783 Karola de Perthées;
- Spezial Karte von Südpresseu... Gilly i Cron z lat 1802-3;
- Plan okolic Warszawy z 1829;

⁶ Jankiewicz A. red., Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.

- Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Korpus Topografów Armii Rosyjskiej z lat 1833 - 43;
- Okrestnostig. Varšavy Zarządu Wojenno-Topograficznego Zdjęcia Planu Królestwa Polskiego z 1854 roku;
- Plan miasta stołecznego Warszawy z 1933 roku;
- Mapa taktyczna, Warszawa, II arkusz zbiorowy WIG, skala 1:100 000 z 1936 roku;
- Dawna planta i projekt prowadzenia wody z Jeziorny z 1730 roku;
- Mappa stosowna do uważanej wagi wody od Piaseczna do Ujazdowa z 1787.

Wiele archiwalnych map i planów obejmujących badany krajobraz zawarte jest w zbiorach Archiwum Wilanowskiego w Archiwum Akt Dawnych. Do najważniejszych należą:

- Plan sytuacyjny de Pircha z 1747 roku,
- Mappa Jeneralna Dóbr Klucza Wilanowskiego do Projektów Ekonomicznych Roku 1807, podług przemian jeometrycznych przez Konstantego Biemisiewicza Jeometrę Przysięgłego Rysowana,
- Mappa folwarku Wilanowskiego, Powsinkowskiego, wsi Wilanowa, Powsinka kończona Roku 1810,
- Plan Warszawy i okolic Kwatermistrzostwa Generalnego z 1820 roku,
- Plan Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa Lorenza, Pachulskiego i Kalinowskiego,
- Plan sytuacyjny Joh. Th. Müller w Krzeszowicach, 1865-66,
- Projekt linii drogi żelaznej do Wilanowa, K. Kamińskiego z połowy XIX wieku.

Cenne materiały kartograficzne zawarte są też w Archiwum Państwowym m. st. Warszawy. Są to przede wszystkim:

- Mapa Rejonu Warszawskiego z 1875 roku,
- Plan Zbiorowy Dóbr Prywatnych Wilanów, składających się z kluczów: Wilanów, Zastów i Chojnów autorstwa Feliksa Jaroszewskiego z 1895 roku,
- Nowogeorgijewsk - Segrstie - Warschau, niemieckie wydanie rosyjskiej mapy topograficznej z 1914 roku,
- Plan m.st. Warszawy 1922 roku, Sekcji Pomiarów Wydziału Budownictwa Magistratu m. st. Warszawy,
- Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geografii z 1929 roku,
- Plan Warszawy i okolic Zarządu Miejskiego w m. st. Warszawie, Wydziału Planowania Miasta z 1940 roku.

Nieliczne materiały znajdują się w zbiorach Biblioteki Narodowej (Plan okolic Warszawy z 1819 roku; Plan m. st. Warszawy i okolic z 1931 roku, wykonany w Dziale Regulacji i Pomiarów Wydziału VII Technicznego Magistratu m.st. Warszawy) i w Centralnej Bibliotece Geografii PAN (Mapa okolic Warszawy z 1846 roku).

Odrębną grupę materiałów kartograficznych stanowią rekonstrukcje planów poszczególnych parków wchodzących w skład dóbr wilanowskich, pozwalające na prześledzenie ich indywidualnych przemian kompozycyjnych. Plany te, dotyczące

Wilanowa (obrazujące wygląd parku w latach: 1682, 1790, 1810, 1942), Natolina (z lat: 1747 - rekonstrukcja zwierzyńca, 1810, 1860 - ogród pałacowy) zamieszczone zostały w Rejestrze Ogrodów Polskich. Plany obejmujące część Służewa ze wzgórzem gucińskim i kościołem Świętej Katarzyny (z 1747 i 1807 roku) opublikowane zostały w zeszycie czwartym *Rejestru* poświęconym temu obiektowi. Warte uwagi jest też plan dóbr wilanowskich z 1730 roku zamieszczony we wspomnianej publikacji Wojciecha Fijałkowskiego⁷. Z tego okresu pochodzi także Plan Ogrodu Wilanowskiego opublikowany w materiałach konferencyjnych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z 2003 roku.

Istotną rolę w odtworzeniu historycznego zagospodarowania przestrzennego parku w Wilanowie i charakteru otaczającego go krajobrazu oraz istotnych powiązań widokowych pełnią obrazy Bellotto Bernardo di Canaletto⁸ oraz Wincentego Kasprzyckiego⁹. Wincenty Kasprzycki jest również autorem widoków parków w Morysinie i Natolinie¹⁰ oraz kościoła w Służewie i Gaju w Gucinie¹¹. Widoki parku w Natolinie dokumentował także Chrystian Breslauer¹².

Opracowania dotyczące historii rezydencji w Wilanowie i filialnych założeń pałacowo-ogrodowych. Oprócz materiałów źródłowych istnieje wiele opracowań dotyczących bezpośrednio samego założenia pałacowo - parkowego w Wilanowie i założeń filialnych, a także dziejów całego regionu. Do najistotniejszych opracowań poświęconych historii założenia pałacowo - parkowego w Wilanowie należą publikacje autorstwa, bądź współautorstwa wieloletniego badacza dziejów Wilanowa i dyrektora Muzeum Pałacu w Wilanowie w latach 1954-1991 - Wojciecha Fijałkowskiego¹³.

⁷ Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit.

⁸ Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów, 1776, 84x108, MNW156173

Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od południa, 1777, 117x164, MNW128652

Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od północnego zachodu, 1777, 117x164, MNW210579

⁹ Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Pałac w Wilanowie od wejścia, 1833, 100x146, MNW2999

Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Pałac w Wilanowie od strony parku, przed 1834, 100x145, MNW4158

¹⁰ Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok parku w Natolinie, 1833, 100x145, MNW128985

Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok pałacu w Natolinie od strony parku, przed 1834, 101x146, MNW4157

Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok parku w Morysinie, 1834, 100x145, MNW3788

¹¹ Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok kościoła w Służewie od strony Gucina Gaju, przed 1834, 102x147, MNW181470

¹² Breslauer, Chrystian ok. 1852 Park dolny z widokiem na Pałac i taras.

¹³ Fijałkowski W., 1973: Wilanów, Zabytki Warszawy, Warszawa; Fijałkowski W., 1983: Wilanów Rezydencja Króla Zwycięzcy. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa; Fijałkowski W., 2001: Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie. [w:] red. M. Szafrąńska. Królewskie

Zawierają one wiele cennych informacji dotyczących powstania parku w Wilanowie, jego kompozycji oraz jej przekształceń pod wpływem zmieniającej się mody w sztuce ogrodowej. Cenne źródło wiedzy o wyglądzie rezydencji wilanowskiej w poszczególnych etapach jej powstawania i rozwoju stanowią zamieszczone przez autora rekonstrukcje archiwalnych planów parku, pozwalające na dokładne prześledzenie zmian pojawiających się w kompozycji.

Ważną pozycją dotyczącą historii rezydencji w Wilanowie jest publikacja Juliusza Starzyńskiego¹⁴. Zawiera ona nie zachowane fragmenty listów architekta Augustyna Locciego do króla Jana III Sobieskiego, stanowiące cenne źródło informacji o pracach prowadzonych na terenie parku, pomocnych w odtworzeniu jego ówczesnego wyglądu wraz z wyglądem otaczającego krajobrazu. Podstawowe informacje dotyczące dziejów rezydencji w Wilanowie i założeń satelitarnych - Natolina i Ursynowa zawarte są także w przewodniku po pałacach i dworach Mazowsza Tadeusza Jaroszewskiego i Waldemar Baraniewskiego.¹⁵

Obszar założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie poddany jest obecnie szeroko-zakrojonym badaniom interdyscyplinarnym i pracom konserwatorskim, koordynowanym przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków. Publikacje zawierające rezultaty i wnioski z prowadzonych badań dostarczają cennych informacji dotyczących historycznych przekształceń kompozycyjnych ogrodów wilanowskich. Opracowania dotyczące zakresu i charakteru prowadzonych działań konserwatorskich są pomocne w określeniu współczesnej kompozycji założenia. Warte uwagi są publikacje: autorstwa Andrzej Gołębnika, dotycząca archeologicznych prac eksploracyjnych i dokumentacyjnych na terenie ogrodów wilanowskich, Tadeusza Morysińskiego zawierający analizę materiału archeologicznego pozyskanego w trakcie badań, Doroty Sikory poruszający problematykę działań konserwatorskich założenia wilanowskiego oraz Zbigniewa Myczkowskiego stanowiący zbiór wytycznych metodycznych i projektowych rewaloryzacji wybranych fragmentów ogrodów wilanowskich.¹⁶

ogrody w Polsce. Biblioteka Towarzystwa Opieki Nad Zabytkami, Warszawa, s. 203-215; Fijałkowski W., Cydzik J. 1975: Wilanów. Dzieje, architektura, konserwacja, Warszawa; Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002: Wilanów dawny i współczesny, Wydawnictwo PAGINA, Warszawa.

¹⁴ Starzyński J., 1976: Dzieje budowy pałacu za Jana III, Warszawa.

¹⁵ Jaroszewski T., Baraniewski W., 1999: Po pałacach i dworach Mazowsza: przewodnik. Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa.

¹⁶ Gołębnik A., 2006: Wilanów – archeologiczne prace eksploracyjne i dokumentacyjne; Morysiński T., 2006: Analiza materiału archeologicznego pozyskanego w trakcie badań prowadzonych na terenie ogrodów wilanowskich; Sikora D., 2006: Architekt krajobrazu w zintegrowanym procesie badawczym (na przykładzie działań konserwatorskich prowadzonych na terenie ogrodu wilanowskiego); Myczkowski Z., 2006: Wytyczne metodyczne i projektowe rewaloryzacji wybranych fragmentów ogrodu pałacu w Wilanowie [w:] red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Ważną pozycją stanowi też opracowanie dotyczące założenia pałacowo-ogrodowego w Gucinie¹⁷, w którym oprócz jego dziejów i szczegółowych analiz przemian układu przestrzennego zawarto szereg informacji dotyczących roli warunków naturalnych (szczególnie skarpy warszawskiej i Wisły) w sytuowaniu rezydencji magnackich i ich dominującej funkcji w kształtowaniu krajobrazu. W opracowaniu zostały opisane i zilustrowane za pomocą schematów, powiązania widokowe i funkcjonalno - przestrzenne Gucina z otaczającym krajobrazem oraz układ powiązań widokowych pomiędzy Gucinem i innymi założeniami pałacowo - parkowymi położonymi na skarpie. Wiadomości na temat Gaju w Gucinie zawiera również artykuł S. Małachowskiego zamieszczony w *Ochronie Zabytków*¹⁸. Cennym źródłem informacji o wczesnym osadnictwie na obszarze dzisiejszego Wilanowa i przyczynach wyboru charakterystycznych miejsc na skarpach tarasów doliny Wisły na lokalizację, początkowo ośrodków sieci osadniczej a w późniejszym okresie dominant architektonicznych i architektoniczno-ogrodowych, jest opracowanie Marty Piber¹⁹. Wnikliwe badania historyczne dotyczące satelitarnego założenia pałacowo-parkowego w Morysinie zawiera praca magisterska napisana na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego przez Aleksandrę Witak i jej późniejsze publikacje²⁰.

Badania dotyczące rezydencji w Wilanowie wraz z parkiem w Morysinie prowadził także Gerard Ciołek. W latach 1948-50 i 1960-71 wykonywane były prace rewaloryzacyjne parku według jego projektów. Wyniki jego badań prowadzonych nad obiektem zawiera artykuł zamieszczony w *Biuletynie Historii Sztuki i Kultury*²¹. Kolejnymi publikacjami poruszającymi temat parku w Morysinie są artykuły wspomnianego już Wojciecha Fijałkowskiego²² oraz Tadeusza Jaroszewskiego²³, zamieszczone w *Stolicy*. Cenne wiadomości dotyczące Morysina zawierają też artykuły J. i R. Kobendzów w *Roczniku Dendrologicznym*²⁴, M. Boukowicz w *Turyście*²⁵ oraz S. Małachowskiego w *Ochronie Zabytków*²⁶. Informacje dotyczące Rezerwatu Leśnego "Morysin", współcześnie istniejącego na obszarze dawnego parku, ujęte zostały w maszynopisie Zakładu Urządzania Lasu Wydziału Leśnego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w

¹⁷ Majdecki L., 1965: Gucin-Gaj, Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego, *Rejestr Ogrodów Polskich*, zeszyt 4, PWN, Warszawa.

¹⁸ Małachowski S., 1958: Gaj w Gucinie. [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1-2, Warszawa, s. 147.

¹⁹ Piber M., 2001: Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.

²⁰ Witak A., 1999: Morysin – zaniedbana część Wilanowa. [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1-2, Warszawa, s. 133-140; Witak A., 1997: Morysin – zespół pałacowo-parkowy w dobrach wilanowskich. Maszynopis pracy magisterskiej napisanej na Uniwersytecie Warszawskim.

²¹ Ciołek G., 1947: Ogród w Wilanowie. Badania i Zagadnienia konserwatorskie. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. R. IX, s. 86-128

²² Fijałkowski W., 1971: Morysin. [w:] *Stolica* nr 4, Warszawa, s. 11.

²³ Jaroszewski T., 1954: Morysinek. [w:] *Stolica*. Nr 24, Warszawa, s. 10.

²⁴ Kobendza J., Kobendza R., 1972: Morysinek. [w:] *Rocznik Dendrologiczny*, Warszawa, s.107-119.

²⁵ Boukowicz M., 1957: Morysinek i dżungla. [w:] *Turysta*, nr 5, Warszawa, s. 10.

²⁶ Małachowski S., 1958: Morysinek. [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1-2, Warszawa, s. 150.

Warszawie²⁷. W opracowaniu opisany został stan i skład gatunkowy poszczególnych warstw roślinności na terenie rezerwatu z 1993 roku. Cenną pozycją dotyczącą satelitarnego założenia pałacowo-ogrodowego w Rozkoszy – obecnego Ursynowa jest praca magisterska wykonana na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie autorstwa Katarzyny Mazurczak²⁸. Praca rozpatruje problem atrybucji poszczególnych elementów kompozycyjnych dzisiejszego parku w Ursynowie. Cennym źródłem informacji o założeniu pałacowo-ogrodowym w Natolinie jest ewidencja zawarta w zbiorach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków²⁹. Badaczem historii tego obiektu był też Stanisław Lorentz³⁰.

Opracowania dotyczące badań nad przemianami krajobrazu Wilanowa. Istnieje także wiele opracowań dotyczących przemian krajobrazu dzisiejszego Wilanowa od czasu powstania rezydencji króla Jana III Sobieskiego. Jednym z takich opracowań jest Studium ochrony krajobrazu pałacowo - krajobrazowego Wilanowa³¹. Przedstawiono tu historię przeobrażeń krajobrazu Wilanowa, zilustrowaną za pomocą pięciu przekrojów historycznych (1677 - 1696, 1720 - 1790, 1799 - 1836, 1892 - 1945, 1992) wykonanych na podstawie map i planów archiwalnych oraz informacji historycznych opartych na literaturze i wywiadach z dawnymi mieszkańcami regionu. Kolejnym opracowaniem zawierającym informacje o przemianach krajobrazu Wilanowa jest Studium ochrony środowiska przyrodniczo - kulturowego i krajobrazu zachodniego obszaru gminy Wilanów³². Przedstawiono tu kolejne etapy rozwoju rezydencji w Wilanowie, jej wpływ na kształtowanie się otaczającego krajobrazu oraz powiązań przestrzennych, kompozycyjnych i widokowych. Dzieje i przemiany krajobrazu Wilanowa ogólnie opisane zostały też w opracowaniu Ochrona konserwatorska krajobrazu kulturowego. Rezerwat kulturowy w Wilanowie³³. Problematykę rekonstrukcji krajobrazu Wilanowa i jego związków z rezydencją królewską podejmuje też Ewa Kicińska w publikacji

²⁷ Zaręba R., Zielony R., Porter B., 1993: Rezerwat przyrody "Morysin" leśny częściowy. Maszynopis Zakładu Urządzania Lasu Wydziału Leśnego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

²⁸ Mazurczak K., 1998: Problemy atrybucji na przykładzie parku w Ursynowie. Maszynopis pracy magisterskiej. SGGW, Warszawa; Mazurczak K., 1999: Problemy atrybucji na przykładzie parku w Ursynowie. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i Miasto t. 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

²⁹ Piekarska Z., Ziemińska-Szuee Z., 1991: Ewidencja parku w Natolinie, zawarta w zbiorach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa.

³⁰ Lorentz S., 1948: Natolin. Warszawa.

³¹ Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993: Studium ochrony krajobrazu zespołu pałacowo-krajobrazowego Wilanowa. Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

³² Majdecki L., 1996: Studium ochrony środowiska przyrodniczo-kulturowego i krajobrazu zachodniego obszaru gminy Wilanów. Maszynopis, Warszawa.

³³ Świątkowski M., 1993: Ochrona konserwatorska krajobrazu kulturowego. Rezerwat kulturowy w Wilanowie. [w:] Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wieloprzestrzenne³⁴. Wszystkie wymienione wyżej opracowania powstały przeszło dziesięć lat temu i nie uwzględniają nowych inwestycji powstających obecnie na terenach Wilanowa.

Opracowania dotyczące środowiska przyrodniczego Wilanowa. Istnieje wiele opracowań dotyczących cech środowiska przyrodniczego badanego obszaru. Do najistotniejszych opracowań należą: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa - Wilanów; Studium ochrony krajobrazu zespołu pałacowo - krajobrazowego Wilanowa oraz Studium ochrony środowiska przyrodniczo - kulturowego i krajobrazu zachodniego obszaru gminy Wilanów. Opisane zostały w nich warunki glebowe, rzeźba terenu, wody powierzchniowe występujące na obszarze Wilanowa, poziom wód podziemnych oraz zbiorowiska roślinności potencjalnej i rzeczywistej, a także obecny rodzaj pokrycia terenu. Źródłem informacji o występujących na terenie glebach i roślinności są mapy glebowe terenu i mapy roślinności potencjalnej. Warte uwagi są też opracowania Czesława Wysockiego i Henryka Budzikowskiego dotyczące roślinności Skarpy Ursynowskiej i terenów podskarpowych³⁵ a także publikacja Henryka Pawłata, Andrzeja Wanke i Przemysława Wolskiego dotycząca warunków wodno-glebowych tarasu nadzalewowego Wisły w rejonie Skarpy Ursynowskiej³⁶.

Opracowaniem zawierającym cenne informacje o środowisku przyrodniczym obszaru objętego badaniami jest także praca doktorska Ewy Kaliszuk zawierająca szereg analiz dotyczących funkcjonowania przyrodniczego południowego rejonu Warszawy³⁷.

Opracowania o charakterze studialnym i planistycznym. Ważną grupę materiałów źródłowych stanowią prace studialne i planistyczne. Cenne analizy dotyczące funkcjonowania przyrodniczego, wartości kulturowych, zagospodarowania przestrzennego, układu komunikacyjnego i infrastruktury zawiera wspomniane już wcześniej Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa – Wilanów. Warty uwagi opracowaniem studialnym jest Studium ochrony krajobrazu zespołu pałacowo - krajobrazowego Wilanowa³⁸. Teren opracowania obejmuje założenia pałacowo - parkowe w Wilanowie, Morysinie, Natolinie, Ursynowie i

³⁴ Kicińska E., 1993: Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wieloprzestrzenne. [w:] Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

³⁵ Wysocki C., Budzikowski H. 1996: Roślinność Skarpy Warszawskiej na odcinku między ul. Arbuzową a Ciszewskiego. [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 75-83.

³⁶ Pawłat H., Wanke A., Wolski P., 1996: Warunki wodno-glebowe tarasu nadzalewowego Wisły w rejonie Skarpy Ursynowskiej, [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 31-37.

³⁷ Kaliszuk E., 2003: Metody identyfikacji i oceny systemu przyrodniczego miasta na przykładzie Warszawy. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW w Warszawie.

³⁸ Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993, op. cit.

Gucinie oraz wsie należące dawniej do majątku wilanowskiego: Wolice, Powsinek, Wilanów, a także istniejące ciek wodne - Wilanówkę, Potok Służewiecki. W jego obrębie zostało wyróżnionych i scharakteryzowanych 13 jednostek krajobrazowych. Charakterystyka i ocena poszczególnych jednostek została dokonana w trzech płaszczyznach: kulturowej - uwzględniającej wiek i stopień zachowania formy krajobrazu danej jednostki oraz wartości wynikające z tradycji i historii miejsca; przyrodniczej - obejmującej cechy środowiska (wody, gleby, rzeźbę terenu, topoklimaty, kierunek naturalnej sukcesji roślinności, roślinność rzeczywista) i funkcje przyrodnicze wynikające z uwarunkowań terenu (klimatyczną, hydrologiczną, glebochronną, biologiczną, geochemiczną); oraz atrakcyjności krajobrazu - uwzględniającej czytelność danej jednostki w krajobrazie, jej przydatność do rekreacji i bodźce negatywnie wpływające na odbiór danego terenu. Określona w ten sposób wartość poszczególnych terenów posłużyła do ustalenia wytycznych do ich kształtowania. Koncepcja ochrony Zespołu Pałacowo - Krajobrazowego Wilanowa została oparta o powiązania przestrzenne i kulturowe założeń pałacowo - parkowych Klucza Wilanowskiego z otaczającymi je zachowanymi fragmentami krajobrazu rolniczego. Obecnie tereny te stanowią obszar realizacji nowych inwestycji, co spowoduje zmianę ich dotychczasowego charakteru.

Cennym źródłem informacji o terenie badań są też publikacja Naturalne pasma graniczne jako wyznaczniki kompozycji urbanistycznej³⁹ i opracowanie sporządzone dla Urzędu Gminy Warszawa-Ursynów dla – Programu ochrony Skarpy Ursynowskiej⁴⁰. Ta ostatnia, oprócz cennych analiz historycznych, przyrodniczych i planistycznych zawiera też bogatą dokumentację fotograficzną, obrazującą krajobraz skarpy i terenów podskarpowych sprzed blisko dziesięciu lat, pomocną w analizie przemian krajobrazu objętego opracowaniem. Kolejną pracą studialną podejmującą tematykę rejonu Wilanowa jest publikacja Ochrona konserwatorska krajobrazu kulturowego. Rezerwat kulturowy w Wilanowie⁴¹. W opracowaniu tym dokonana została waloryzacja krajobrazu na podstawie przeprowadzonych inwentaryzacji: architektonicznej (obiektów historycznych, współczesnych harmonijnych i dysharmonijnych z krajobrazem); konserwatorskiej (obiektów zabytkowych, osi kompozycyjnych, elementów zabytkowych krajobrazu); przyrodniczej (zespołów przyrodniczych, zbiorowisk roślinnych, pomników przyrody, rezerwatów, elementów przyrodniczych o cechach zabytkowych); krajobrazu (elementów fizjonomii krajobrazu, form użytkowania terenu, dominant krajobrazowych). Podobnie jak Studium ochrony krajobrazu

³⁹ Wolski P., 2000: Naturalne pasma graniczne jako wyznaczniki kompozycji urbanistycznych. [w:] red. M. Pietrzak Granice krajobrazowe. Podstawy teoretyczne i znaczenie praktyczne. Problemy Ekologii Krajobrazu. Tom VII. Poznań, s. 113-126.

⁴⁰ Wolski P., 1997: Program ochrony Skarpy Ursynowskiej. Opracowanie sporządzone dla Urzędu Gminy Warszawa-Ursynów.

⁴¹ Świątkowski M., 1993: Ochrona konserwatorska krajobrazu kulturowego. Rezerwat kulturowy w Wilanowie. [w:] Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

pałacowo - krajobrazowego Wilanowa, opracowanie to nie uwzględnia nowych inwestycji (Świątyni Opatrzności Bożej i "Miasteczka Wilanów") powstających obecnie na terenach Wilanowa zachodniego. Istotnym materiałem planistycznym są: Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Wilanowa Zachodniego, Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Zawad i Kępy Zawadowskiej oraz Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Przedpola Pałacu Wilanowskiego. Zawierają one ustalenia regulujące sposób kształtowania krajobrazu oraz zasady ochrony środowiska. Ustalenia te mają charakter ogólny i nie precyzują zasad kształtowania przestrzeni, dominant przestrzennych, otwarc widokowych, linii zabudowy, detali urbanistycznych oraz elementów zieleni miejskiej. Wytyczne dotyczące Wilanowa zawiera także Miejscowy Plan Ogólny Zagospodarowania Przestrzennego m.st. Warszawy z 1992 roku. Wiedzy o planowanym zagospodarowaniu terenów dawnych pól wilanowskich dostarczają opublikowane założenia inwestycji - "Miasteczko Wilanów". Źródłem informacji o współczesnym sposobie zagospodarowania terenów Wilanowa są także zdjęcia lotnicze południowej części Warszawy.

1.4.2 STAN BADAŃ DOTYCZĄCY DYNAMIKI PRZEMIAN KRAJOBRAZU

Do przeprowadzenia analizy przemian krajobrazu Wilanowa i wpływu na te przemiany rezydencji w Wilanowie oraz satelitarnych założeń ogrodowych, wynikających ze zmieniających się w czasie trendów w projektowaniu ogrodów, przydatne są publikacje z zakresu historii sztuki ogrodowej oraz historii sztuki i architektury. Do tej grupy publikacji należą przede wszystkim opracowania Longina Majdeckiego⁴², Gerarda Ciołka⁴³ i Janusza Bogdanowskiego⁴⁴. Do określenia wpływów włoskich na układ kompozycyjny barokowej rezydencji królewskiej wykorzystano wyniki badań prowadzonych przez Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, w szczególności prace autorstwa Doroty Sikory⁴⁵. Przy określaniu wpływów europejskiej sztuki ogrodowej na kolejne przekształcenia i rozwój zespołu wilanowskiego przydatne były także wyniki badań Ewy Kosiackiej dotyczące wpływów osiemnastowiecznej, angielskiej sztuki ogrodowej na komponowanie założeń ogrodowych w Polsce⁴⁶. Cennych informacji o sposobie

⁴² Majdecki L., 1972: Historia ogrodów, PWN, Warszawa.

⁴³ Ciołek G., 1954: Ogrody polskie. Przemiany treści i formy. Arkady, Warszawa; Ciołek G., 1955: Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce. PWN, Warszawa.

⁴⁴ Bogdanowski J., 1996: Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej. Wybrane problemy. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków; Bogdanowski J., 1979: Architektura krajobrazu, wydanie drugie, PWN, Warszawa-Kraków.

⁴⁵ Sikora D., 2006: Architekt krajobrazu w zintegrowanym procesie badawczym (na przykładzie działań konserwatorskich prowadzonych na terenie ogrodu wilanowskiego) [w:] red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym, Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 157-163; Ogród Wilanowski. Konferencja Prasowa Muzeum-Pałac w Wilanowie 7 października 2003. Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

⁴⁶ Kosiacka E., 2006: Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa.

zakładania założeń ogrodowych w XIX wieku dostarczyły też prace Izabeli Czartoryskiej⁴⁷ i Franciszka Ksawerego Giżyckiego⁴⁸. Źródłem wiedzy o sposobie kształtowania krajobrazu i architektury pod wpływem zmieniających się stylów w architekturze i sztuce jest publikacja Sigfrida Giediona⁴⁹. Wykorzystano także badania prowadzone przez Annę Różańską⁵⁰ w ramach pracy doktorskiej i wcześniejsze opracowania Longina Majdeckiego⁵¹ dotyczące zasad komponowania założeń pałacowo-ogrodowych i wpływu warunków topograficznych na wybór ich lokalizacji.

Badania dotyczące historycznych przemian krajobrazu kulturowego prowadził także Hans Christoph Vahle⁵². Wprowadził on koncepcję potencjalnej roślinności krajobrazu kulturowego, czyli grupy zbiorowisk końcowych roślinności, które powstają pod wpływem działalności kulturowej człowieka. W tej koncepcji potencjał krajobrazu to nie tylko to, co przyroda może zdziałać bez udziału człowieka, ale także to, co mogą zdziałać przyroda wraz z konstruktywnymi działaniami człowieka. Autor uważa, że człowiek poprzez gospodarkę rolną przez tysiąclecia w zróżnicowany sposób wpływał na przyrodę i krajobraz. Postrzega człowieka jako jeden z "naturalnych" czynników zmian zachodzących w krajobrazie. W swojej koncepcji próbuje uwzględnić jakościową różnorodność działań ludzkich. Uważa, że zrozumienie kompleksowego uporządkowania historycznego krajobrazu kulturowego może być osiągnięte na podstawie zrozumienia tradycyjnego układu wsi i pól uprawnych - podstawowej komórki krajobrazu kulturowego. Według Hansa Christopha Vahle na tym terenie nakładają się naturalne warunki siedliska i gospodarcza działalność człowieka.

Z jego badań wynika, że początek rozwoju krajobrazu kulturowego w Europie środkowej wykazuje ścisłe powiązanie przestrzenno-czasowe z uprawą roli i wykorzystywaniem lasu. We wczesnych systemach gospodarczych roślinność lasów, zbiorowisk ruderalnych, muraw, wrzosowisk i pól nie była tak ostro podzielona, ale przenikała się wzajemnie. Dopiero na początku średniowiecza zapoczątkowano podział na roślinność pól i terenów zieleni. Były one ze sobą powiązane z powodu istnienia ugorów w systemie trójpolówki. Ostateczny podział powstał w czasach współczesnych na skutek zniesienia ugorów.

Z jego badań wynika, że intensywniej użytkowane i uprawiane obszary są położone na terenie wsi i jej najbliższego otoczenia.

⁴⁷ Czartoryska I., 1905: Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. Wrocław.

⁴⁸ Giżycki F.K., 1827: O przyozdabianiu siedlisk wiejskich. Warszawa.

⁴⁹ Giedion S., 1968: Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji. Część 2: Nasze dziedzictwo architektoniczne. PWN, Warszawa.

⁵⁰ Różańska A., 1999: Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa.

⁵¹ Majdecki L., 1965, op. cit.

⁵² Vahle H. Ch., 2001: Das Konzept der potentiellen Kulturlandschafts-Vegetation. Tuexenia 21, Gettingen, s. 273-292

Struktura historycznego krajobrazu kulturowego była ściśle uwarunkowana przez jego położenie. Osiedla były lokalizowane na zboczu doliny, pomiędzy suchym a wilgotnym obszarem krajobrazowym. W suchym obszarze zlokalizowane były tereny uprawowe. Najbardziej bogate w substancje odżywcze tereny były wykorzystywane pod uprawę warzyw, na obszarach z wystarczającą zawartością składników odżywczych zlokalizowane były uprawy zbóż, obszary z niedoborem składników odżywczych wykorzystywane były jako pastwiska. Obszar wilgotny najbardziej bogaty w substancje odżywcze zajmowały tereny przeznaczone do hodowli zwierząt i bogate pastwiska. Na obszarach z wystarczającą zawartością składników odżywczych zlokalizowane były nawożone łąki dostarczające paszy dla zwierząt, zaś obszary z niedoborem składników odżywczych stanowiły ubogie łąki wilgotne. Wyniki badań Hansa Christopha Vahle stanowią cenne źródło informacji o zagospodarowaniu krajobrazu w okresie kształtowania się wczesnej sieci osadniczej.

Do określenia wpływu założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu niezbędne było zbadanie warstwy funkcjonalnej tego krajobrazu. Istotnymi publikacjami z tego zakresu są artykuły autorstwa Barbary Smoleńskiej⁵³. Zawierają one informacje dotyczące przemian struktury własnościowej na terenie dóbr wilanowskich a także przemian strukturalnych i administracyjnych w rolnictwie. Do określenia dynamiki przemian badanego krajobrazu i rozwoju systemu drogowego na obszarze Wilanowa przydatne było opracowanie Oskara Sosnowskiego dotyczące wpływu warunków oro- i hydrograficznych na kształtowanie się układu drogowego Warszawy⁵⁴.

Opracowania dotyczące prognozy przekształceń krajobrazu Wilanowa. Ważną grupę materiałów źródłowych stanowią opracowania dotyczące prognoz przekształceń krajobrazu Wilanowa i kierunków przyszłego rozwoju zlokalizowanych w jego obrębie założeń pałacowo-ogrodowych. Próbę prognozowania przekształceń krajobrazu objętego badaniami podjęli uczestnicy warsztatu projektowego z zakresu architektury krajobrazu, którego przedmiotem był krajobraz kulturowy Wilanowa. Wyniki warsztatów, prezentujące różne spojrzenie na problematykę ochrony i projektowania w krajobrazie kulturowym, interdyscyplinarnych zespołów projektowych prezentuje powarsztatowa publikacja⁵⁵.

Problematykę spójnej ochrony wartości kulturowych i przyrodniczych zespołu wilanowskiego i zasad gospodarowania nim podejmuje publikacja autorstwa Janusza

⁵³ Smoleńska B. 1979: Z dziejów dóbr wilanowskich w XVI-XVIII wieku. II Rocznik Warszawski XV; Smoleńska B. 1979: O rozwoju własności ziemskiej terenów podwarszawskich (latyfundium wilanowskie). Rocznik Mazowiecki VIII; Smoleńska B. 1972: Przemiany strukturalne i organizacyjne w rolnictwie Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie dóbr wilanowskich. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. t. XXXIII.

⁵⁴ Sosnowski O. 1930: Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy. Studia do dziejów sztuki w Polsce. T. 2. Zakład Architektury Polskiej, Warszawa.

⁵⁵ Przyroda i miasto, t. VII, red. J. Rylke, Wyd. SGGW, Warszawa, 2005.

Korzenia i Zbigniewa Myczkowskiego, dotycząca koncepcji powołania Wilanowskiego Parku Kulturowego⁵⁶.

Ważne informacje dotyczące obecnych, w dużej mierze, niekorzystnych zmian w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji królewskiej w Wilanowie i parku w Morysinie oraz sugestie dla przyszłego kształtowania badanego krajobrazu jak i kierunków rozwoju Muzeum Pałac w Wilanowie prezentuje też artykuł Piotra Szpanowskiego⁵⁷.

Badania dotyczące relacji między historyczną kompozycją krajobrazu Wilanowa a nowo-projektowaną zabudową osiedli mieszkaniowych na części obszarów dawnych pól i łąk wilanowskich prowadzone są w ramach pracy doktorskiej przez Kingę Rybak. Istotne kwestie odnoszące się do prognozowania przekształceń badanego krajobrazu porusza publikacja jej autorstwa, w której analizuje zmiany przestrzenne Wilanowa Zachodniego pod wpływem realizowanych projektów urbanistycznych.

Opracowania dotyczące metod badawczych. Ważną grupę publikacji stanowią opracowania dotyczące metod opisu przestrzeni urbanistycznej i dynamiki przemian układu drogowego. Cenną metodą stosowaną do badań dotyczących dynamiki przemian układu drogowego krajobrazu Wilanowa wykorzystano metodę opisu przestrzeni urbanistycznej opracowaną przez Jacka Dominiczaka i Magdę Zawadzką w Gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych⁵⁸. Celem tej metody jest dotarcie do informacji o źródłach wpływających na cechy lokalnej przestrzeni urbanistycznej. Cechy te często nie dostrzegalne w przestrzeni na pierwszy rzut oka odbierane i odczuwane są jako nastrój, atmosfera czy "klimat" danego miejsca. Metoda ta, poprzez technikę graficznej analizy planu miasta pozwala na przeniesienie informacji z istniejącej, na projektowaną strefę miasta. Stanowi przez to, równoległe do historycznych, źródło wiedzy o przestrzeni. Proces odkrywania danych urbanistyczno-architektonicznych polega na odczytaniu tak zwanego Kodu Przestrzennego Miejsca to znaczy rozpoznaniu lokalnych cech danego miejsca, prototypu układu przestrzennego i jego kolejnych "deformacji" a następnie ustaleniu reguł jego ochrony, możliwości jego kontynuacji oraz istniejących barier ograniczających kontynuację. W kontekście metody opisu przestrzeni urbanistycznej i dynamiki przemian układu drogowego cenną publikacją jest również praca Urszuli Forczek-Brataniec z Instytutu Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury

⁵⁶ Korzeń J., Myczkowski Z., 2006: Wilanowski Park Kulturowy, studia i analizy – koncepcja powołania. [w:] Urbanista 1/2006, s. 27-28.

⁵⁷ Szpanowski P., 2006, op. cit.

⁵⁸ Zawadzka M., Dominiczak J. 2004: Spowalnianie i uważność. Projektowanie według kodu przestrzennego miasta [w:] Autoportret albo pismo o dobrej przestrzeni. Małopolski Instytut Kultury. nr 7/2004.

http://www.mik.krakow.pl/Administracja/biuro/uploads/autoportret_pedeefy/a7_zawadzka%20-dominiczakQ.pdf; Dominiczak J., 2001: Kod miasta. Nowy projekt Osiedla Świętokrzyskie. Rozmowy o mieście. Rozmowa 6/2001 Towarzystwo inwestycyjne Investing S.A. http://www.investing.com.pl/gazeta/numer8_2001/strona4a.htm

Politechniki Krakowskiej⁵⁹. Autorka przedstawia metodę analizy percepcyjnej krajobrazu uwzględniającej czynnik dynamiki. Charakteryzuje układ przestrzenny drogi i opisuje widziany z niej krajobraz jako sekwencja kolejno następujących w czasie zespołów rytmów elementów przewodnich i lokalnych. Analiza układu sekwencji pozwala na ocenę ich roli kompozycji.

Istotną publikacją dotyczącą metod badawczych stosowanych w badaniach z zakresu architektury krajobrazu jest Ocena i wycena zasobów przyrodniczych⁶⁰. Zaproponowana została w niej metoda rozpoznawania wartości kulturowych opracowana przez Jana Rylke na potrzeby Międzyuczelnianego Podyplomowego Studium Oceny i Wyceny Zasobów Przyrodniczych. Według powyższej metody "ukształtowanie się w krajobrazie kulturowym homeostazy pierwiastków antropogenicznych i przyrodniczych wymaga czasu, w czasie także przebiegają dążące do klimaksu procesy sukcesyjne. Podstawowym kryterium wartościującym utrzymujące się składniki antropogeniczne w krajobrazie kulturowym jest ich wiek, którego upływ kształtuje pojęcie zabytku, czyli inaczej "dzieła klasycznego" akceptowanego przez kolejno następujące pokolenia zaludniające środowisko".

Ważną grupę stanowią metody badania struktury powiązań widokowych. Przydatne w tym zakresie są elementy metody analizy percepcyjnej krajobrazu, opracowanej w ramach pracy habilitacyjnej Janusza Skalskiego⁶¹. Metoda obejmuje pięć zasadniczych elementów:

- wskazanie w krajobrazie obszaru, który dostrzegamy wizualnie jako „ogół”;
- dostrzeżenie i wskazanie wejść wprowadzających do wnętrza „ogółu” jako bram, które są elementami kompozycji krajobrazu;
- analizę percepcyjną wewnętrznej struktury „ogółu”;
- dostrzeżenie obiektów i szczegółów fizjonomicznych we wnętrzu badanego „ogółu” oraz zasad ich klasyfikowania pod względem wizualnym i znaczeniowym;
- wskazanie miejsc wewnątrz „ogółu”, w którym jesteśmy w stanie odczuwać komfort dalekiego patrzenia.

W kontekście metody analizy percepcyjnej krajobrazu cennymi pozycjami są prace autorstwa Piotra Patoczki i Krystyny Pawłowskiej z Instytutu Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Patoczka proponuje metodę badania "postaci" krajobrazu oraz kompozycji jego poszczególnych wnętrz określonych przez jego "ściany" i "bramy"⁶². Równie cenna wydaje się omawiana przez Pawłowską idea

⁵⁹ Forczek-Brataniec U., 2008: Widok z drogi. Krajobraz w percepcji dynamicznej. ELAMED, Katowice.

⁶⁰ Szyszko J., Rylke J., Jeżowski P., 2002: Ocena i wycena zasobów przyrodniczych. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

⁶¹ Skalski J. 2006: Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania. Maszynopis pracy habilitacyjnej, SGGW, Warszawa.

⁶² Patoczka P., 2000: "Ściany" i "bramy" w krajobrazie. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Kraków.

swojskości krajobrazu kulturowego w aspekcie jego percepcji oraz jej doświadczenia z badań nad postrzeganiem krajobrazu kulturowego wśród lokalnych społeczności, a szczególnie w odniesieniu do zaproponowanego przez nią tworzenia "map mentalnych" jako sposobu ilustrowania najistotniejszych składników wizerunku badanego krajobrazu kulturowego przez jego mieszkańców⁶³.

1.5. METODYKA BADAŃ

1.5.1. KOLEJNOŚĆ POSTĘPOWANIA

- **Zapoznanie się ze stanem badań** (przegląd podstawowych opracowań dotyczących rezydencji w Wilanowie i jej założeń filialnych, materiałów kartograficznych, ikonograficznych, planistycznych i zdjęć lotniczych obszaru badań)

Służy zapoznaniu się z obszarem stanowiącym przedmiot badań.

- **Rozpoznanie terenu badań** (wizja terenowa oraz analiza materiałów źródłowych dotyczących elementów przyrodniczych i kulturowych krajobrazu Wilanowa a także poszczególnych założeń pałacowo-ogrodowych oraz własnej dokumentacji fotograficznej i notatek)

Służy wyznaczeniu zasięgu badanego krajobrazu i scharakteryzowaniu założeń pałacowo-ogrodowych i krajobrazu kulturowego obszaru badań.

- **Prześledzenie dynamiki przekształceń przestrzennych krajobrazu w obrębie wyróżnionych faz związanych z rozwojem rezydencji pałacowej w Wilanowie** (analiza historyczna źródeł kartograficznych, ikonograficznych, materiałów archiwalnych, opracowań historycznych oraz analiza porównawcza wyróżnionych faz)

Służy określeniu ewolucji przemian w krajobrazie oraz określeniu, w jak dużej mierze czynnikiem sprawczym tych przemian były zmieniające się tendencje w sztuce ogrodowej.

- **Prześledzenie dynamiki przemian w strukturze funkcjonalnej i widokowej krajobrazu w obrębie wyróżnionych faz** (analiza historyczna źródeł kartograficznych, ikonograficznych, materiałów archiwalnych, opracowań historycznych oraz analiza porównawcza wyróżnionych faz)

Służy określeniu ewolucji przemian funkcjonalnych i widokowych w krajobrazie oraz określeniu, w jaki sposób kształtowany był ład przestrzenny badanego krajobrazu.

- **Identyfikacja zasięgu rezydencji pałacowej w Wilanowie i założeń satelitarnych w aktualnym krajobrazie na podstawie badań terenowych w oparciu o transekty wytyczone na aktualnej mapie na podstawie historycznych połączeń widokowych**

⁶³ Pawłowska K., 1996: Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej. PKrak, Kraków.

rezydencji w Wilanowie i założeń filialnych (Majdecki L., Wolski P.) (określenie wieku i stopnia zaawansowania sukcesji poszczególnych jednostek; analiza porównawcza dokumentacji własnej z mapami stanu aktualnego, materiałami planistycznymi, zdjęciami lotniczymi i materiałami archiwalnymi)

Służy określeniu wartości wynikającej z zaawansowania procesów przyrodniczych i wartości zabytkowej.

• **Analiza prognozy przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych zespołu wilanowskiego i otaczającego krajobrazu i określenie wpływu rezydencji pałacowej w Wilanowie i założeń filialnych na krajobraz otaczający**

Służy określeniu kierunku przekształceń przestrzennych krajobrazu Wilanowa w sytuacji powstającego na bazie naturalnego krajobrazu, krajobrazu miejskiego i roli rezydencji w Wilanowie i założeń filialnych w kształtowaniu tego krajobrazu i ich relacji do nowych dominant architektoniczno-terenowych (Świątynia Opatrzności Bożej, budynki "Miasteczka Wilanów").

• **Opracowanie wniosków dotyczących dynamiki przemian krajobrazu zespołu wilanowskiego oraz opracowanie wniosków aplikacyjnych dotyczących ochrony krajobrazu zespołu wilanowskiego przed działaniami naruszającymi jego jednolitość i wniosków aplikacyjnych dotyczących kierunku przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i zasad gospodarowania zespołem zabytkowym i krajobrazem kulturowym Wilanowa**

Służy określeniu wpływu założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu.

1.5.2. METODA PRACY

Wykorzystanie istniejących opracowań i przeprowadzenie analiz dotyczących poznania uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych obszaru badań. Pierwszy etap pracy stanowiło poznanie uwarunkowań naturalnych terenu badań i wyznaczenie jego granic. Polegał on na wykonaniu analizy materiałów dotyczących warunków fizjograficznych i przyrodniczych, w tym istniejących opracowań studialnych sporządzonych dla badanego terenu oraz na przeprowadzeniu wizji terenowej i sporządzeniu dokumentacji fotograficznej, w tym wykonaniu szeregu panoram.

Badania dotyczyły:

- ukształtowania terenu,
- budowy geologicznej i gleb,
- wód powierzchniowych i podziemnych,
- dzisiejszej naturalnej roślinności potencjalnej,
- roślinności rzeczywistej,
- świata zwierzęcego.

W badaniach dotyczących ukształtowania terenu posłużono się przede wszystkim opracowaniem wykonanym dla Warszawy przez Jeremiego Królikowskiego, Annę Różańską, Jana Rylke i Janusza Skalskiego⁶⁴ a także wcześniejszymi opracowaniami Longina Majdeckiego, sporządzonymi dla obszaru Wilanowa⁶⁵. Powyższe materiały analizowano pod kątem zależności między warunkami fizjograficznymi i krajobrazowymi obszaru badań i wykształconym w oparciu o nie wielkoprzestrzennym układem kompozycyjnym. Analiza rzeźby terenu obszaru badań pozwoliła na określenie, w jaki sposób wykształcona została naturalna jednostka krajobrazowa, umożliwiającą stworzenie układu założeń pałacowo-ogrodowych, powiązanych ze sobą widokowo i kompozycyjnie.

W odniesieniu do analizy budowy geologicznej i gleb występujących na obszarze badań wykorzystano opracowania autorstwa Przemysława Wolskiego, Agaty Cieszewskiej i Mirosławy Sieroszewskiej⁶⁶, dotyczące funkcjonowania przyrodniczego Skarpy Ursynowskiej oraz analizę środowiska przyrodniczego i ocenę warunków ekofizjograficznych, zawartą w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa-Wilanów⁶⁷. Analiza budowy geologicznej i warunków glebowych badanego obszaru pozwoliła określić, w jaki sposób kształtowały one formy terenowe i zasobność gleb.

Analizowano też przydatność gleb, występujących na terenie południowej Warszawy oraz sposób zagospodarowania obszaru opracowania. Przy określaniu wilgotności i żyzności gleb pod kątem ich przydatności dla potrzeb rolniczych wykorzystano badania Hansa Christopha Vahle, dotyczące struktury wsi na obszarze Niemiec⁶⁸.

W badaniach, dotyczących wód powierzchniowych i podziemnych obszaru opracowania posłużono się przede wszystkim analizami zawartymi w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa-Wilanów⁶⁹. Analiza dotyczyła genezy, stanu i roli przyrodniczej układu wodnego obszaru opracowania z uwzględnieniem zmian poziomu wód gruntowych i czystości wód powierzchniowych w ostatnich latach pod wpływem realizowanych inwestycji.

Badano także powiązania układu topograficznego, budowy geologicznej, gleb i wód występujących na obszarze opracowania i proces, w wyniku którego wykształcony został kompleks, stanowiący podstawę do kształtowania się pokrycia terenu.

⁶⁴ Królikowski J, Różańska A., Rylke J., Skalski J., 2004: Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

⁶⁵ Majdecki L. 1996, op. cit.; Majdecki L. 1965, op. cit.

⁶⁶ Wolski P., Cieszeńska A., Sieroszeńska M., 1996: Funkcjonowanie przyrodnicze Skarpy Ursynowskiej i wskazania do jej ochrony, [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

⁶⁷ Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa - Wilanów, 2001, Urząd Dzielnicy Wilanów, Warszawa.

⁶⁸ Vahle H. Ch., 2001, op. cit.

⁶⁹ Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa-Wilanów, op. cit.

Analiza dzisiejszej naturalnej roślinności potencjalnej oraz roślinności rzeczywistej została przeprowadzona w oparciu o materiały zawarte w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa-Wilanów oraz wyniki badań Czesława Wysockiego i Henryka Budzikowskiego, dotyczące roślinności Skarpy Warszawskiej na odcinku od ulicy Arbuzowej do ulicy Ciszewskiego⁷⁰.

Przy określeniu świata zwierzęcego terenu opracowania posłużono się materiałami Biura Ochrony Środowiska Urzędu m. st. Warszawy, zawierającymi charakterystykę warszawskiej przyrody oraz obszarów i obiektów chronionych⁷¹.

W oparciu o badania Ewy Kaliszuk, dotyczące systemu przyrodniczego Warszawy⁷², przeprowadzono także analizę funkcjonowania przyrodniczego obszaru objętego badaniami.

Analiza materiałów zawartych w publikacjach i opracowaniach studialnych sporządzonych dla obszaru objętego badaniami została uzupełniona o wizję terenową i dokumentację fotograficzną. Na podstawie uzyskanych wyników scharakteryzowano krajobraz przyrodniczy południowej części Warszawy oraz rolę przyrodniczą tych terenów w skali lokalnej i skali miasta. Analiza wykonanej dokumentacji fotograficznej, uzupełnionej o zdjęcia lotnicze południowego obszaru Warszawy w skali 1:5 000, posłużyła określeniu jednostki krajobrazowej, stanowiącej przedmiot badań i jej wewnętrznych powiązań.

Wykorzystanie istniejących opracowań i przeprowadzenie analizy dynamiki przemian krajobrazu. W drugim etapie, w oparciu o istniejące materiały źródłowe (tekstowe, kartograficzne, ikonograficzne) przeprowadzona została analiza historyczna dynamiki przemian zachodzących w krajobrazie badanego obszaru od czasów pierwszego udokumentowanego osadnictwa na tych terenach do czasów obecnych. Do najważniejszych materiałów tekstowych, na których oparta została analiza należą publikacje Wojciecha Fijałkowskiego, Juliusza Starzyńskiego, Longina Majdeckiego, Stanisława Lorentza, Anny Witak, Marty Piber, Gerarda Ciołka⁷³ oraz materiały zgromadzone w Archiwum Wilanowskim, zawartym w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Wśród materiałów kartograficznych analizowano mapy i plany południowych okolic Warszawy o różnym stopniu szczegółowości zawarte w Atlasie Historycznym Warszawy. Obejmują one mapy i plany z lat: 1783, 1802-3 1829, 1833, 1854, 1933, 1936. Korzystano również z materiałów kartograficznych zawartych we wspomnianych zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych a także w zbiorach Archiwum Państwowego m. st. Warszawy, Biblioteki Narodowej i Centralnej Biblioteki

⁷⁰ Wysocki C., Budzikowski H., 1996, op. cit.

⁷¹ Warszawska przyroda. Obszary i obiekty chronione. Red. J. Wojtatowicz, Biuro Ochrony Środowiska Urzędu m.st. Warszawy, Warszawa, 2005.

⁷² Kaliszuk E., 2003, op. cit.

⁷³ Publikacje i materiały wykorzystane do analizy historycznej zostały omówione w rozdziale 1.4.1. Stan badań obszaru objętego opracowaniem na stronach: 19-23.

Geografii Polskiej Akademii Nauk⁷⁴. Analizowane źródła ikonograficzne to przede wszystkim obrazy Bellotto Bernardo di Canaletto i Wincentego Kasprzyckiego⁷⁵ a także publikowane zdjęcia archiwalne terenu badań. Na podstawie przeprowadzonych badań określono zasięg jednostki krajobrazowej, której punktem centralnym był pałac w Wilanowie i jej powiązania z innymi jednostkami południowej części lewobrzeżnej Warszawy.

Dla określenia dynamiki przemian badanego krajobrazu analizowane były publikacje i traktaty dotyczące rozwoju architektury krajobrazu, sztuki i sztuki ogrodowej w Polsce i innych krajach europejskich, których wpływy widoczne są w układzie kompozycyjnym badanego zespołu założeń pałacowo-ogrodowych. Były to przede wszystkim opracowania autorstwa Longina Majdeckiego, Janusza Bogdanowskiego, Gerarda Ciołka, Izabeli Czarторыskiej, Franciszka Ksawerego Giżyckiego, Sigfrida Giediona, Ewy Kosiackiej, Doroty Sikory i Anny Różańskiej⁷⁶. Do badań posłużył również bogaty materiał ikonograficzny, zawarty w Archiwum Wilanowskim w zbiorach Archiwum Akt Dawnych, a także licznych publikacjach autorstwa Wojciecha Fijałkowskiego i Longina Majdeckiego.

Na podstawie przeprowadzonych badań wyróżniono fazy przekształceń krajobrazu obszaru południowej Warszawy. Zastosowany podział na poszczególne okresy został oparty o najważniejsze etapy rozwoju rezydencji pałacowej w Wilanowie. Związane były one przede wszystkim ze zmianami właścicieli terenów Klucza Wilanowskiego i pojawiającymi się nowymi tendencjami w sztuce ogrodowej, pod wpływem których kształtowany był krajobraz i komponowane były założenia pałacowo-ogrodowe objęte badaniami.

W badaniach nad dynamiką przemian krajobrazu oparto się na analizie dostępnych materiałów źródłowych (opisowych, kartograficznych i ikonograficznych). Analiza prowadzona była pod kątem określenia znaczenia warunków fizjograficznych i przyrodniczych w kształtowaniu sieci osadniczej i ciągów komunikacyjnych oraz w wyborze lokalizacji założeń pałacowo-ogrodowych i budowli sakralnych. Badano także, jak warunki naturalne zostały wykorzystane w komponowaniu krajobrazu pod wpływem zmieniających się tendencji w sztuce projektowania założeń ogrodowych.

Analiza materiałów źródłowych polegała na:

1. Wyodrębnieniu z opracowań opisowych i kartograficznych najważniejszych elementów tworzących krajobraz południowej Warszawy. Były to:

⁷⁴ Materiały kartograficzne wykorzystane do analizy historycznej zostały omówione w rozdziale 1.4.1. Stan badań obszaru objętego opracowaniem na stronach: 16-18

⁷⁵ Materiały ikonograficzne wykorzystane do analizy historycznej zostały omówione w rozdziale 1.4.1. Stan badań obszaru objętego opracowaniem na stronach: 18-19

⁷⁶ Publikacje wykorzystane do analizy historycznej zostały omówione w rozdziale 1.4.2. Stan badań dotyczący dynamiki przemian krajobrazu na stronach: 26-27

- układ topograficzny,
- układ wodny,
- układ drogowy,
- obszary rolnicze (pola i łąki),
- założenia pałacowo-ogrodowe, obiekty sakralne,
- zabudowa,
- obszary zalesione.

2. Obserwacji zmian zachodzących w analizowanych elementach w wyróżnionych fazach przekształceń krajobrazu, związanych z rozwojem rezydencji pałacowej w Wilanowie.

3. Porównania wyróżnionych faz rozwoju rezydencji pałacowej w Wilanowie.

Na podstawie powyższej analizy określono ewolucję powiązań przestrzennych i widokowych pomiędzy założeniami pałacowo-ogrodowymi wchodzącymi w skład zespołu wilanowskiego i otaczającym je krajobrazem. Wyniki przeprowadzonej analizy przedstawiono w formie opisowej i graficznej⁷⁷.

Zbadano także dynamikę przemian układu drogowego krajobrazu Wilanowa. Dla pokazania, w jaki sposób kształtowała się sieć dróg Warszawy od momentu jej założenia wykorzystano wyniki badań Oskara Sosnowskiego, dotyczących wpływu warunków oro- i hydrograficznych na kształtowanie się układu drogowego. Na podstawie materiałów kartograficznych i opisowych przeanalizowano, w jaki sposób wytworzony został układ drogowy obszaru opracowania i w jakim stopniu uzależniony jest od warunków topograficznych i układu wodnego.

Przy określaniu rozwoju sieci ulic oraz siatki powiązań pomiędzy poszczególnymi elementami krajobrazu w trakcie postępującej urbanizacji badanego obszaru posłużono się metodą Kodu Przestrzennego Miejsca Moniki Zawadzkiej i Jacka Dominiczaka.

Metoda ta, wykorzystuje technikę graficznej analizy planu miasta, która pozwala na przeniesienie informacji o siatce powiązań z istniejącej, na projektowaną strefę miasta. Bada ona konsekwencję w jego rozwoju przestrzennym i analizuje występujące sprzeczności, przez co służy do określenia i przewyższenia ich przyczyn. Proces odkrywania danych urbanistyczno-architektonicznych polega na odczytaniu tzw. Kodu Przestrzennego Miejsca, to znaczy rozpoznaniu lokalnych cech danego miejsca, "prototypu" układu przestrzennego i jego kolejnych "deformacji" a następnie ustaleniu reguł jego ochrony, możliwości jego kontynuacji oraz istniejących barier ograniczających kontynuację⁷⁸.

Dla sprawdzenia przydatności metody Moniki Zawadzkiej i Jacka Dominiczaka, opracowanej dla Stoczni Gdańskiej, w badaniu Warszawy, zastosowano ją do analizy

⁷⁷ W oparciu o mapę topograficzną w skali 1:10 000 z 2002 roku.

⁷⁸ Dominiczak J., 2001, op. cit.; Zawadzka M., Dominiczak J. 2004, op. cit.

rozwoju północnych terenów miasta, w ramach warsztatów projektowych z zakresu architektury krajobrazu na temat projektowania przestrzeni społecznej starych i nowych osiedli Żoliborza.⁷⁹ W ramach tych badań rozpoznano genezę układu urbanistycznego obszaru Żoliborza, lokalne cechy danego miejsca, prototyp układu przestrzennego i jego kolejne przekształcenia. Zastosowana metoda okazała się pomocna przy ustaleniu reguł ochrony układu przestrzennego, możliwości jego kontynuacji oraz istniejących barier ograniczających tę kontynuację. Oceniono, że metoda Moniki Zawadzkiej i Jacka Dominiczaka sprawdza się w jej ogólnych zarysach Kodu Przestrzennego, mimo, że nie można przenieść z obszaru Warszawy siatki przestrzennej ulic, oddzielonych od Żoliborza topograficzną barierą rzeczki Bętczącej i narosłych na niej barier torów kolejowych i trasy szybkiego ruchu.⁸⁰ Analogiczna analiza została przeprowadzona dla południowych terenów Warszawy. Odczytano "prototyp" układu dróg i jego kolejne przekształcenia. Analiza wykazała podobne zależności w odniesieniu do powstania pierwotnej siatki ulic jak i jego kontynuacji. Wyniki pokazały również, zbieżność metody Moniki Zawadzkiej i Jacka Dominiczaka z metodą analizy zależności kształtowania się układu drogowego od warunków topograficznych i hydrologicznych, przeprowadzonej w oparciu o badania Oskara Sosnowskiego.

Prześledzenie dynamiki przekształceń przestrzennych krajobrazu w obrębie wyróżnionych faz związanych z rozwojem rezydencji pałacowej w Wilanowie oraz dynamiki przemian układu drogowego posłużyło określeniu jego ewolucji oraz określeniu w jak dużej mierze czynnikiem sprawczym tych przemian były zmieniające się tendencje w sztuce ogrodowej, pod wpływem których kształtowana była rezydencja królewska w Wilanowie i jej założenia filialne.

Wykorzystanie istniejących opracowań i przeprowadzenie analizy wpływu założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych. Kolejnym etapem było przeprowadzenie analiz przemian krajobrazu Wilanowa pod wpływem założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych. Obejmowały one:

- analizę środowiska krajobrazowego,
- analizę funkcjonalną,
- analizę struktury powiązań funkcjonalnych,
- analizę struktury powiązań widokowych.

⁷⁹ Warsztaty projektowe p.t.: "Projektowanie przestrzeni społecznej – stare i nowe osiedla Żoliborza", odbyły się w dniach 16 -19 stycznia 2006 przy współpracy Urzędu Dzielnicy Żoliborz na terenie Gimnazjum nr 56 przy ulicy Filareckiej. Moderatorami warsztatów byli dr Beata J. Gawryszewska, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie i prof. Sławomir Gzell, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Wyniki warsztatów zostały zamieszczone na stronie www.sztukakrajobrazu.pl.

⁸⁰ Kaczyńska M., Rylke J., Wielochowska M., 2006: Oś cytađeli (Traugutta), [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Analiza środowiska krajobrazowego, opartego na warunkach przyrodniczych terenu wykonana została w odniesieniu do pierwotnego środowiska krajobrazowego, wiejskiego układu krajobrazowego oraz miejskiego układu krajobrazowego.

Następnie, w oparciu o materiały źródłowe, wykonana została analiza funkcjonalna, oparta na zasięgu funkcjonalnym i środowisku krajobrazowym. Metoda analizy materiałów źródłowych (opisowych i kartograficznych) polegała na wyodrębnieniu najważniejszych elementów tworzących strukturę funkcjonalną obszaru opracowania w wyodrębnionych fazach jego przekształceń funkcjonalnych:

- krajobrazu rolniczego,
- podmiejskiego krajobrazu rolniczo-przemysłowego,
- współczesnego krajobrazu zabudowy mieszkaniowej.

Następnie przeprowadzono obserwację zmian funkcjonalnych zachodzących w poszczególnych fazach rozwoju rezydencji wilanowskiej od czasów, kiedy dominował w nim charakter rolniczy, poprzez okres powojennej parcelacji dóbr do sytuacji współczesnej i wzmożonej zabudowy tych terenów.

Kolejnym etapem było przeprowadzenie analizy struktury powiązań funkcjonalnych z uwzględnieniem sieci drogowej, wykształconej w obrębie obszaru badań. Określono wewnętrzne powiązania funkcjonalne zespołu wilanowskiego i ich kierunki a także powiązania zewnętrzne badanego krajobrazu z terenami otaczającymi. Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do wcześniej wyznaczonych trzech faz przemian funkcjonalnych.

Kolejnym etapem było wykonanie analizy struktury powiązań widokowych. Analiza ta przeprowadzona została w odniesieniu do trzech faz przekształceń krajobrazu, wyznaczonych w oparciu o wcześniejsze analizy – historyczną, funkcjonalną i powiązań funkcjonalnych. Przeanalizowano, w jaki sposób kształtowała się struktura powiązań widokowych w krajobrazie rolniczym, podmiejskim krajobrazie rolniczo-przemysłowym i współczesnym krajobrazie mieszkaniowym. Analizę w odniesieniu do dwóch pierwszych faz wykonano w oparciu o historyczne mapy terenu opracowania, na podstawie których określono sposób zagospodarowania terenu i wysokości poszczególnych elementów pokrycia krajobrazu i rzeźbę terenu. Wykorzystano także materiały ikonograficzne, przede wszystkim osiemnastowieczne widoki krajobrazu w rejonie Wilanowa, malowane przez Canaletta. Analiza materiałów kartograficznych pozwoliła na wyznaczenie zasięgów widoków i struktury powiązań widokowych. W odniesieniu do współczesnej struktury powiązań widokowych przeprowadzona została analogiczna analiza zagospodarowania terenu i wysokości poszczególnych elementów pokrycia krajobrazu i rzeźby terenu w oparciu o aktualną mapę obszaru badań. Wyniki zweryfikowano na podstawie badań terenowych.

Przy analizowaniu struktury powiązań widokowych w poszczególnych fazach wykorzystano elementy analizy percepcji krajobrazu, opracowanej przez Janusza Skalskiego. Zbadano jak zmieniała się percepcja wzrokowa krajobrazu zespołu

wilanowskiego z głównych szlaków komunikacyjnych, przebiegających przez teren objęty badaniami (tras traktu czerskiego, traktu piaseczyńskiego). Analiza obejmowała:

- zbadanie w jaki sposób możliwy był ogląd „ogótu” kompozycji wybranego fragmentu krajobrazu z zewnątrz;
- wskazanie wejść – „bram” wprowadzających do wnętrza „ogótu” – miejsc, z których widoczna była cała kompozycja krajobrazu;
- analizę struktury wewnętrznych powiązań widokowych;
- określenie widoków „obiektów i szczegółów fizjonomicznych” we wnętrzu badanego krajobrazu;
- wyznaczenie miejsc związanych z komfortem dalekiego patrzenia.

W wyniku przeprowadzonych analiz określony został ład przestrzenny, cechujący krajobraz Wilanowa i wpływ rezydencji królewskiej i jej założeń filialnych na jego przemiany. Pozwoliło to na określenie kierunku przekształceń krajobrazu kulturowego i założeń pałacowo-ogrodowych z uwzględnieniem rozwijającej się struktury miasta. Umożliwiło także określenie, w jaki sposób możliwe jest utrzymanie jednolitości zespołu wilanowskiego i aktywnej roli założeń pałacowo-ogrodowych w kształtowaniu krajobrazu kulturowego południowej Warszawy. Wyniki analiz zestawione zostały z wynikami badań terenowych, pozwalającymi na określenie waloryzacji krajobrazu.

Przeprowadzenie badań terenowych pozwalających na określenie wartości wynikającej z zaawansowania procesów przyrodniczych i wartości zabytkowej.

Równolegle przeprowadzone zostały badania terenowe. Pozwoliły one na określenie stanu obecnego badanego krajobrazu oraz obiektów wchodzących w skład badanego zespołu założeń pałacowo-ogrodowych. Celem przeprowadzonych badań było określenie wieku substancji zabytkowej, zawartej w pokryciu terenu zespołu Wilanowa w Warszawie. Wyniki pozwoliły określić wartość badanego krajobrazu kulturowego wynikającą z trwałości jego układu historycznego i przyrodniczego. W badaniach posłużono się metodą rozpoznawania wartości kulturowych opracowaną przez Jana Rylke na potrzeby Międzyuczelnianego Podyplomowego Studium Oceny i Wyceny Zasobów Przyrodniczych⁸¹. Metoda ta przyjmuje jako czynnik waloryzujący krajobraz - czas trwania układu wytworów cywilizacji i elementów przyrodniczych. Zgodnie z tym, że wykształcenie się w krajobrazie kulturowym stabilnego, harmonijnego układu składników antropogenicznych i przyrodniczych wymaga czasu, podobnie jak osiągnięcie przez zbiorowiska roślinne w wyniku procesów sukcesyjnych tak zwanego „klimaksu”, podstawowe kryterium wartościujące ten krajobraz stanowi wiek zarówno kulturowych jak i przyrodniczych jego elementów. Z wieku wynika też jego wartość zabytkowa. Badania składały się z czterech etapów. W pierwszym etapie, na mapie topograficznej w skali 1:10 000, wytyczone zostały cztery transekty wzdłuż linii widokowych łączących rezydencję w Wilanowie z jej założeniami filialnymi w Natolinie, Ursynowie i Gucinie oraz z wsią Wolica. Transekty były prowadzone od ulicy Rosoła na

⁸¹ Szyszko J., Rylke J., Jeżowski P. 2002, op. cit.

Ursynowie do brzegu Wisły. Wybór powierzchni badawczej w postaci wytyczonych linii transektów oparty został na metodzie stosowanej przy wykonywaniu zdjęć fitosocjologicznych⁸². Ich przebieg został wybrany zgodnie z najważniejszymi liniami kompozycyjnymi krajobrazu będącego przedmiotem badań. Stanowią one główne, historyczne połączenia widokowe istniejące pomiędzy założeniem pałacowo-ogrodowym w Wilanowie i założeniami filialnymi. Zostały one wyznaczone także we wcześniejszych badaniach krajobrazu zespołu Wilanowa, prowadzonych przez Longina Majdeckiego⁸³ i Przemysława Wolskiego⁸⁴.

Zgodnie z tym wytyczono cztery linie transektów, stanowiące wyznaczniki struktury krajobrazu kulturowego objętego badaniami:

- od ulicy Rosoła wzdłuż osi pałac w Ursynowie – pałac w Wilanowie do Wisły;
- od ulicy Rosoła wzdłuż osi kościół Świętej Katarzyny – kościół Świętej Anny do Wisły;
- od ulicy Rosoła wzdłuż ulicy Klimczaka (łączącej kompleks wilanowski z wsią Wolica) przez kościół Świętej Anny do Wisły;
- od ulicy Rosoła wzdłuż osi pałac w Natolinie - pałac w Wilanowie.

W drugim etapie przeprowadzone zostały badania terenowe wzdłuż wytyczonych transektów, w trakcie których określano jednostki krajobrazowe o jednolitym wieku pokrycia terenu i stopniu zaawansowania procesów sukcesyjnych (przy określaniu wieku jednostek pomijano pojedyncze budowle zabytkowe). Szacunkowy wiek pokrycia terenu określony został przy pomocy datowania elementów architektonicznych, budynków mieszkalnych i gospodarskich oraz budowli inżynierskich na podstawie analizy cech stylistycznych, zastosowanej do ich wykonania technologii i materiałów. Dla każdej jednostki wykonana została dokumentacja fotograficzna.

Punktowo w krajobrazie kulturowym Wilanowa występowały też tak zwane starożytności, przede wszystkim pod postacią dzieł architektonicznych. Ich wiek jest, w wypadku tak znanych zespołów jak wilanowski, dobrze rozpoznany i opisany, dlatego w tych badaniach pominięte zostały obiekty najstarsze, przekraczające wiek 150 lat.

⁸² Wysocki C., Sikorski P. 2002: Fitosocjologia stosowana. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s.15-26

⁸³ W opracowaniu dotyczącym Gaju w Gucinie L. Majdecki określa powiązanie Gucina zewnętrznymi kierunkami widokowymi o charakterze odśrodkowym. Łączą one Gucin z pałacem i kościołem w Wilanowie, kościołem w Czerniakowie, zamkiem w Ujazdowie oraz Królikarnią. Majdecki L., 1965, op. cit.

⁸⁴ P. Wolski określił w nich zarówno stare, nieistniejące już osie widokowe (założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie – wzgórze Służewskie z kościołem Św. Katarzyny i Gajem w Gucinie; założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie – Królikarnia; wzgórze Służewskie z kościołem Św. Katarzyny i Gajem w Gucinie – Potok Karczmą; wzgórze Służewskie z kościołem Św. Katarzyny i Gajem w Gucinie – Królikarnia; Klasztor Bernardynów – Ujazdów; Klasztor Bernardynów – Mokotów; Klasztor Bernardynów – Królikarnia; Klasztor Bernardynów - wzgórze Służewskie z kościołem Św. Katarzyny i Gajem w Gucinie; Klasztor Bernardynów - założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie) jak i te istniejące lub możliwe do przywrócenia (założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie – założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie; założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie – założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie). Wolski P. 2000, op. cit.

W trzecim etapie porównano wyniki badań terenowych z dokumentacją historyczną, ikonograficzną, planistyczną i kartograficzną dla skorygowania rozbieżności w ocenie wieku pokrycia terenu. Wyniki badań terenowych porównano z materiałami historycznymi, przede wszystkim kartograficznymi - mapami i planami z poszczególnych okresów oraz zdjęciami lotniczymi terenu i opublikowanymi założeniami inwestycji "Miasteczko Wilanów", charakteryzującymi obecnie kształtujący się krajobraz nowej rezydencjonalnej dzielnicy w obrębie terenu łączącego widokowo założenia pałacowo-ogrodowe. Na podstawie powyższych badań scharakteryzowano wiek pokrycia badanego terenu. Dla każdego transektu wykonano też wykres pokazujący zmienność wieku substancji zabytkowej wzdłuż jego przebiegu.

W czwartym etapie opracowane zostały, na podstawie badań terenowych oraz dokumentacji planistycznej wiek układu wodnego i układu drogowego na analizowanym obszarze (w podziale na okresy: przed 1720 rokiem, w latach 1720-1820, 1820-1920, 1920-1950, 1950-1970, 1970-1990, 1990-2005).

Wyniki posłużyły do sporządzenia mapy przedstawiającej substancję zabytkową zawartą w pokryciu terenu zespołu Wilanowa. Dla badanego terenu przyjęto cztery przedziały wiekowe:

- pokrycie terenu nie przekraczające 25 lat,
- w wieku od 26 do 50 lat,
- w wieku od 51 do 75 lat,
- w wieku od 76 do 150 lat.

Równolegle na podstawie badań terenowych oraz dokumentacji planistycznej określono wiek układu wodnego i układu drogowego na analizowanym obszarze. Dla jego określenia przyjęto następujące przedziały czasowe:

- okres przed 1720 rokiem;
- lata 1721-1820;
- lata 1821-1920;
- lata 1921-1950;
- lata 1951-1970;
- lata 1971-1990;
- lata 1991-2005.

Przedziały czasowe określono na podstawie wieku użytych opracowań planistycznych i okresów, kiedy na badanym terenie dokonywano istotnych przekształceń.

Symulacja projektowa wpływu rezydencji pałacowej w Wilanowie i założeń filialnych na otaczający krajobraz. W ramach projektu badawczego przeprowadzone zostały także warsztaty projektowe, z zakresu architektury krajobrazu, których przedmiotem był krajobraz kulturowy Wilanowa⁸⁵. Uczestnicy warsztatów podjęli próbę symulacji rozwoju

⁸⁵ Drugie z cyklu warsztaty projektowe z zakresu architektury krajobrazu organizowane przez Pracownię Sztuki, Katedry Architektury Krajobrazu, SGGW, p.t.: Projektowanie w krajobrazie

objętych opracowaniem terenów, na podstawie podanych założeń projektowych. Założenia te wypracowane zostały w oparciu o treść wystąpień dotyczących najważniejszych zagadnień związanych z projektowaniem w krajobrazie kulturowym Wilanowa. Prelegentami byli Dyrektor Muzeum Pałac w Wilanowie Paweł Jaskanis, Wilanowski Pełnomocnik Prezydenta m.st. Warszawy Lech Skowron, Dorota Sikora z Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, Kinga Rybak doktorantka Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, opracowująca projekt badawczy dotyczący Wilanowa Zachodniego oraz autorka poniższej pracy. W ramach wypracowanych założeń projektowych scharakteryzowano najważniejsze elementy przyrodnicze krajobrazu Wilanowa i wytwory związane z działalnością człowieka, z uwzględnieniem zmian proponowanych w rejonie Wilanowa Zachodniego. Uczestnicy mieli za zadanie odnieść się do problematyki spójnej ochrony wartości zabytkowej i przyrodniczej krajobrazu kulturowego Wilanowa oraz określenia roli założeń pałacowo-ogrodowych w kształtowaniu tego krajobrazu a także podjąć próbę przeciwdziałania zagrożeniom wynikającym z ekspansji zabudowy na terenach łączących kompozycyjnie i widokowo poszczególne założenia. Tematyka warsztatów była też poświęcona zagadnieniom związanym z określeniem wpływu nowych inwestycji na zabytkowy krajobraz, powiązany kompozycyjnie i funkcjonalnie z rezydencją królewską w Wilanowie a także wskazaniem zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego tego obszaru i określeniem sposobu wyeksponowania walorów tych terenów.

Rezultaty warsztatów posłużyły do przeprowadzenia analizy prognozy przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i otaczającego je krajobrazu proponowanej przez poszczególne zespoły. Analiza składała się z zestawienia zaproponowanych w ramach warsztatów rozwiązań, wytycznych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz koncepcji powołania Wilanowskiego Parku Kulturowego a następnie porównania ich z prognozą przekształceń, wynikającą z przeprowadzonych w ramach projektu badań.

W wyniku przeprowadzonych analiz określona została dynamika przemian krajobrazu zespołu wilanowskiego oraz wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego filialnych założeń na otaczający krajobraz. Określony został też kierunek przyszłych przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i zasad gospodarowania zespołem zabytkowym i krajobrazem kulturowym Wilanowa. Zaproponowane zostały również wytyczne dotyczące ochrony krajobrazu zespołu wilanowskiego przed działaniami naruszającymi jego jednolitość.

Wyniki badań i analiz zostały przedstawione w formie wniosków aplikacyjnych do gospodarowania krajobrazem kulturowym Wilanowa i obiektami zabytkowymi zlokalizowanymi w jego obrębie.

kulturowym na przykładzie Wilanowa, odbyły się 14 - 17 grudnia 2004, na terenie Muzeum Pałac w Wilanowie.

2. CHARAKTERYSTYKA ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO W WILANOWIE I JEGO ZAŁOŻEŃ FILIALNYCH

2.1. ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-OGRODOWE W WILANOWIE

W układzie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie wyróżnić można kilka odrębnych kompozycyjnie i funkcjonalnie obszarów. Są nimi obszar przedpałacowy, pałac wraz z dziedzińcem, tarasowy ogród barokowy, Gaj Akademos z ogrodem przy prawym skrzydle pałacu, ogród przy oranżerii, ogród różany przy lewym skrzydle pałacowym, południowy krajobrazowy ogród angielsko-chiński oraz północny krajobrazowy ogród angielski.

Obszar przedpałacowy

Obszar przedpałacowy założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie poprzedza zespół prostokątnych kwater lipowo-klonowych przeciętych aleją prowadzącą do pałacu i drogą prowadzącą na teren folwarku. Droga poprowadzona wzdłuż fosy łączy główną bramę pałacową, bramę gospodarczą, Muzeum Plakatu - zlokalizowanego na miejscu dawnej ujeżdżalni z terenem kościoła Świętej Anny. Sam budynek Muzeum Plakatu wzniesiony został w latach 1966-68 pod kierunkiem Jacka Cydzika, zachowana została jednak XIX-wieczna fasada ujeżdżalni zaprojektowanej około 1850 roku przez Franciszka Marię Lanciego⁸⁶. Na obszarze przedpola znajduje się kapliczka ze statua Madonny i mauzoleum Potockich. Teren przedpola od obszaru założenia ogrodowego oddziela fosa i mur oporowy. Kwatery przedpola, poprzecinane alejkami, obwiedzione są częściowo ceramicznym, ażurowym XIX-wiecznym ogrodzeniem. W latach 2010-2011 w obrębie terenu przedpola prowadzone są prace konserwatorskie. Wprowadzane są nowe elementy wyposażenia o współczesnym charakterze, wymianie podlegają też dawne nawierzchnie asfaltowe alejek przecinających kwatery przedpola.

Pałac wraz z dziedzińcem

Na teren założenia ogrodowego prowadzi monumentalna, kamienna brama, wzniesiona według projektu Augusta Locciego pod koniec XVII wieku. Głównym obiektem wilanowskiego założenia pałacowo – parkowego jest pałac, wzniesiony dla króla Jana III Sobieskiego w końcu XVII wieku. Ma on formę prostokątnej podkowy, zaś jego środkowa część tworzy korpus mieszkalny z galeriami i wieżami, a ramiona -

⁸⁶ Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit. s. 123.

skrzydła boczne, dobudowane przez kolejnych właścicieli. Elewacje ozdabiają kolumnady, portale, liczne arkady, płaskorzeźby i figury. Motywy architektoniczne i rzeźbiarskie reprezentacyjnej elewacji frontowej mają bogaty program literacki, wyrażony za pomocą alegorii i symboliki antycznej, służący gloryfikacji zwycięstw i sukcesów militarnych króla Jana III Sobieskiego oraz przymiotów królowej Marii Kazimiery. Elewacja ogrodowa pałacu posiada cechy staropolskiego dworu ziemiańskiego o wysuniętych alkierzach, krytych czterospadowymi dachami oraz cofniętych galeriach. Zdobią je dekoracje malarskie, kompozycje mozaikowe i liczne złocenia, pochodzące z końca XVI w. Elewacje skrzydeł bocznych od strony dziedzińca nawiązują do architektury i dekoracji korpusu głównego. Przed pałacem znajduje się dziedziniec pałacowy, przekształcony w XIX wieku przez Stanisława Kostkę Potockiego z dwudzielnego na jeden obszerny plac z owalnym trawnikiem i okrągłym basenem pośrodku. Gazon otacza droga wyłożona kostką granitową, położona na kilkudziesięciocentymetrowej betonowej podbudowie⁸⁷. W tym okresie poziom gruntu został podniesiony, przez co dziedziniec zatracił swoją dotychczasową rozległość a sama bryła pałacu została optycznie pomniejszona. Obecny dziedziniec jest podwyższony od 20 cm do ponad 40 cm względem pierwotnego poziomu⁸⁸. Pod oknami pałacu rosną drzewa z gatunku *Magnolia x soulangeana*. Dziedziniec od parku oddziela pergola z bramą rzymską. Pergola została zbudowana na przedłużeniu północnego skrzydła pałacu w miejscu dawnych stajni i spichrzy, według projektu architekta Franciszka Marii Lanciego. Jest porośnięta pnączami winorośli japońskiej (*Vitis coignetiae*) i kokornaku (*Aristolochia durior*).

Rys. 3. Pałac w Wilanowie wraz z dziedzińcem. (M. Kaczyńska, 2010)

⁸⁷ Sikora D., 2005: Nawierzchnie ogrodowe, http://www.kobidz.pl/aktualne_badania/bad_interdyscyplinarne/hist_ogrodow/Nawierzchnie_ogrodowe.

⁸⁸ Myczkowski Z., 2006, op. cit., s. 167.

Ogród barokowy

Dwupoziomowy barokowy ogród włoski stanowi centralną część ogrodu wilanowskiego, położoną między pałacem a Jeziorem Wilanowskim. Został on założony w oparciu o główną oś kompozycyjną pałacu, na dwóch tarasach Wisły: zalewowym i nadzalewowym. Jego dwa poziomy rozdzielone są ceglanym murem oporowym, rozczłonkowanym lizenami na szereg prostokątnych pól mieszczących na przemian półkoliste nisze i płaskie wnęki⁸⁹. Oba poziomy ogrodu łączą dwubiegowe schody usytuowane na głównej osi założenia ogrodowego. Pod podestem schodów mieści się sklepiona grota i piwnice. Mur oporowy i schody zdobi tralkowa balustrada z piaskowca, którą do niedawna zdobiły rzeźby puttów i sfinksów wykonanych przez warsztat puławski w pierwszej połowie XVIII wieku. Pierwsze prace remontowe muru oporowego przeprowadzono pod kierunkiem Gerarda Ciołka w końcu lat czterdziestych i w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Podstawę dla opracowania dokumentacji konserwatorskiej Gerarda Ciołka, oprócz planów z 1682 roku, stanowiły głównie przekazy ikonograficzne – cztery obrazy Bernardo Bellotto di Canaletto z lat 1764-66, pokazujące rezydencję wilanowską. Mimo, że Gerard Ciołek niektóre elementy kompozycji uznał za „fantazję architektoniczną” artysty, zostały one zrealizowane w uproszczonej wersji⁹⁰. Jak przedstawia wykaz robót wyszczególniony w kosztorysie zawartym w materiałach Gerarda Ciołka, została wówczas przeprowadzona niwelacja pasa ziemi długości 190 m i szerokości 4,5 m do głębokości 0,2 m, zdjęcie licówki ceglanej i kamiennej z fasady schodów, rozbiórka schodów bocznych, roboty murarskie i betonowe oraz prace tynkarskie⁹¹ (otoczki blend i nisz, pilastry, nisze półkoliste, blendy pod niszami). Wykonano też i osadzono źródła z misami kamiennymi we wnękach muru oporowego. Zrekonstruowano też kamienną balustradę muru oraz wykonano i osadzono na niej kamienne wazy. Zamontowano też żelazną kratę w grocie pod tarasem. W tym okresie przebudowano kamienne schody pomiędzy tarasami na osi głównej, obmurowano grota i przeprowadzono prace konserwatorskie rzeźb. Mur został obłożony okładziną z piaskowca. Obecny wygląd muru oporowego jest rezultatem prac konserwatorskich przeprowadzonych w 2008 roku. W wyniku tych prac wystrój elewacji muru zaprojektowany przez Gerarda Ciołka został usunięty i zastąpiony dekoracją współczesną utrzymaną w stylistyce barokowej.

Górny taras ogrodu, zgodnie z zasadami sztuki barokowej, odwzorowuje układ wnętrza pałacowych. Komnaty królewskie odwzorowują pary parterów kwiatowych, a narożne gabinety to symetryczne, trójkątne kwietniki. Część centralną pałacu – Wielką Sień, odwzorowywaną przez prostokątny gazon z fontanną, w wyniku współczesnych prac rewaloryzacyjnych zastąpiono wzorem w posadzce w kształcie dawnej fontanny.

⁸⁹ Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit., s. 119.

⁹⁰ Ciołek G., 1962: Odbudowa ogrodu. [w:] Ochrona Zabytków. R. XV, nr 3, Warszawa.

⁹¹ Prace tynkarskie wykonano przy użyciu zaprawy wapiennej z domieszką piaskowca mielonego. Ciołek G., op. cit.

Narożniki górnego tarasu tworzą prostokątne bastionki⁹². Obecnie na terenie ogrodu górnego stworzona została kompozycja nawiązująca stylistyką do XVIII-wiecznego układu barokowego. Założone zostały partery haftowe kwiatowo-złotowe i bukszpanowe tworzące szlachecki herb rodziny Sobieskich. Ornamenty wewnątrz kwater uformowane zostały z pasm bukszpanu obwiedzionego metalowymi listwami, tło wysypane zostało kolorowym kruszywem. Wnętrza poszczególnych form są wypełniane kwiatami sezonowymi, w większości charakterystycznymi dla epoki baroku. Wszystkie kwatery otoczone zostały bordiurą obramowaną bukszpanem. Pomiędzy poszczególnymi segmentami bordiury posadzone zostały graby uformowane w kształt piramidy.

Partery na dolnym tarasie są oddzielone od jeziora wysokimi strzyżonymi boskietami, które tworzą głównie graby, lipy, jesiony, topole i wiąz. W narożnikach parterów tarasu dolnego, podczas prac prowadzonych przez Gerarda Ciołka, ustawione zostały kamienne wazony, przywiezione z Brzezinki a nad jeziorem umieszczone na cokółkach dwie rzeźby mitologiczne. Pośrodku ogrodu znajduje się betonowa fontanna pochodząca z okresu rewaloryzacji pod kierunkiem Gerarda Ciołka. Przez boskiety przebiegają skośne i prostopadłe do jeziora dukty stanowiące prześwit umożliwiające wgląd na jezioro. Jedną z alei w boskietach prowadzi do kilkusetmetrowej promenady biegnącej wzdłuż brzegu Jeziora Wilanowskiego i zamykającej ogród barokowy. Promenada tworzy na osi pałacu prostokątną platformę ozdobioną rzeźbami Herkulesów. Ogród na tarasie dolnym nie został jeszcze zrewaloryzowany.

Rys. 4. Taras górny ogrodu barokowego po rewaloryzacji. (M. Kaczyńska, 2011)

⁹² W bastionkach do połowy XVII w. stały dwie murowane altanki z zielono-złotymi daszkami. Drewniane altany w narożnikach tarasu były odniesieniem do wież pałacowych. W 1686 roku Augustyn Locci pisał do króla o tych altankach "Gabinet w ogrodzie drewniany ab intra tak złotem jako i metalem wyłożył". W Inwentarzu Ogrodu Wilanowskiego z 1729 roku odnotowano: "Altanek z drzewa budowanych dwie, w których okna fornirowane, posadzka czerwona marmurowa, te blachą blaszaną pobite, quondam były poślacane". Materiały konferencyjne KOBiDZ. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum –Pałac w Wilanowie, 7 października 2003.

Rys. 5. Taras dolny ogrodu barokowego. (M. Kaczyńska, 2011)

Gaj Akademosa z ogrodem przy prawym skrzydle pałacu

Gaj Akademosa znajduje się po lewej stronie od pergoli z bramą rzymską, która oddziela dziedziniec od parku. Owalny plac w gaju zamyka półokrągła, kamienna ława ozdobiona rzeźbami. Przy wejściu do gaju stoją pomniki poetów Jana Kochanowskiego i Franciszka Karpińskiego autorstwa Jakuba Tatarkiewicza⁹³. Na osi bramy, pomiędzy budynkiem Figarni i Oranżerii, zlokalizowana została romantyczna ceglana brama projektu Lanciego. Obecny kształt ogrodu przy północnym skrzydle pałacu jest wynikiem prowadzonej w ostatnich latach rewaloryzacji. Założone zostały partery ogrodowe, wypełniane wzorami z sezonowych roślin rabatowych na tle ze żwiru i tłucznia ceglanego, obwiedzione żywopłotem z bukszpanu i ozdobione strzyżonymi cisami w formie stożkowej. Na osi ganku z kolumnami skrzydła pałacowego położony jest ośmioboczny basen fontanny. Od północy równoległe do skrzydła pałacowego zasadzono nowy podwójny szpaler grabowy. Planowane jest też wycięcie w szpalerze wnęk na ławki parkowe. W całym ogrodzie zmieniono nawierzchnie z asfaltowej na żwirową.

Ogród przy oranżerii

Na północ od szpaleru grabowego, przy oranżerii, znajduje się ogród kwiatowy z basenem i skalnym ogródkiem Z. Hellwiga, urządzony w 1930 roku i odbudowany przez

⁹³ Ciołek G., 1947: Ogród w Wilanowie. Badania i Zagadnienia konserwatorskie. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. R. IX, s. 97

Gerarda Ciołka w 1961 roku w formie wglębnego parteru, z zachowaną główną osią kompozycyjną, której punktami węzłowymi są nadal kościół i brama w XIX-wiecznym, ceramicznym ogrodzeniu, przylegającym do klasycznej elewacji oranżerii⁹⁴. Obecnie przed wejściem do Oranżerii od strony wschodniej założono kwietne rabaty sezonowe.

Ogród Różany

Ogród Różany położony jest przy lewym skrzydle pałacu, od strony południowej i jest zamknięty od wschodu tarasem z żelazną pergolą. Powstał na zlecenie Augusta i Aleksandry Potockich w latach 1855-56 według projektu Boleśława Pawła Podczaszyńskiego. Nawiązywał kompozycją do idei neorenesansowego *giardino secreto*⁹⁵. Parter ma kształt prostokąta poprzecinanego prostokątnymi drogami o nawierzchni żwirowej, tworzącymi geometryczny ornament podkreślony żywopłotem ze strzyżonego bukszpanu. Kwatery ogrodu wypełniają gatunki i odmiany róż o różnych kolorach i pokroju. W centrum ogrodu zlokalizowana jest czworolistna fontanna. Dodatkowo parter zdobią cisy w formie stożkowej. Obecny wygląd ogrodu jest wynikiem prac konserwatorskich wykonanych w 2011 roku.

Rys. 6. Fragment ogrodu różanego. (M. Kaczyńska, 2011)

⁹⁴ Ciołek G., Dokumentacja dotycząca zakresu prac konserwatorskich prowadzonych w latach 50-tych i 60-tych ubiegłego wieku na terenie ogrodu wilanowskiego, w posiadaniu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

⁹⁵ Ciołek G. 1947, op. cit., s. 98.

Angielsko-chiński ogród krajobrazowy

Angielsko-chiński ogród krajobrazowy położony jest w południowej części założenia wilanowskiego. Powstał na zlecenie Izabeli Lubomirskiej w 1784 roku na miejscu dawnego folwarku Jana III Sobieskiego, według projektu Szymona Bogumiła Zuga, który zakomponował tu ogród z siecią krętych alejek. Centrum kompozycji stanowi staw pochodzący jeszcze z czasów Sobieskiego. Znajduje się też tu góra Bachusa, którą obecnie wieńczy XIX-wieczna figura Wiktorii. W południowo-zachodniej części parku zlokalizowane jest wzgórze z ciosową kolumną na cokole, zwieńczoną kulą z żelaznym krzyżem maltańskim. W tej części założenia rośnie wiele najstarszych drzew parku. Drzewostan stanowią: dęby, wśród nich dęby błotne nad brzegiem Potoku Służewieckiego, wiązy, lipy, olsze czarne oraz wiele gatunków drzew egzotycznych. Przed miejscem, w którym potok wpływa do Jeziora Wilanowskiego znajduje się kaskada z granitowych głazów, zrekonstruowana w ramach prac konserwatorskich prowadzonych pod kierunkiem Gerarda Ciołka w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku. W okresie tym została przeprowadzona też korekta rzeźby terenu i ukształtowane zostały powiązania komunikacyjne tego terenu z tarasem górnym oraz zrekonstruowana sieć krętych alejek. Wykonano też korektę kopca Bachusa, został on nieznacznie podwyższony. Prace prowadzone były także przy regulacji i umacnianiu łożyn brzegów stawu. Odbudowano także przepusty między stawem a Jezioro Wilanowskim. Obecnie na terenie ogrodu prowadzone są prace rewaloryzacyjne. Usunięto samosiewy drzew i krzewów oraz drzewa w złym stanie zdrowotnym. Projekt rewaloryzacji przewiduje również nowe nasadzenia, głównie krzewów liściastych oraz kilkunastu gatunków drzew.

Angielski ogród krajobrazowy

Angielski ogród krajobrazowy stanowi północną część założenia wilanowskiego. Został założony przez Aleksandrę i Stanisława Kostkę Potockich w latach 1799-1821. Ogród rozplanowany został na dwóch tarasach – nadzalewowym i zalewowym doliny Wisły, a jego kompozycja opiera się w dużej mierze o bogaty układ jej starorzeczy – Jeziora Wilanowskiego i Kanału Sobieskiego. Główną oś kompozycyjną tej części założenia stanowi droga wytyczona na sztucznie usypanej grobli, prowadząca do mostu rzymskiego (1806) i wyspy. Na wyspie znajduje się pomnik Bitwy Raszyńskiej (1809). Na początku grobli, na osi wzdłużnej Jeziora Wilanowskiego znajduje się altana chińska (1806-12). Nad brzegiem jeziora znajduje się też pseudogotycki budynek pompowni, który zasiliał dawniej ogrodową sieć wodociągową, zaprojektowany przez Henryka Marconiego. Równolegle do niej przebiega na górnym poziomie szeroka aleja grabowa.

Drzewostan górnej części parku angielskiego tworzą głównie lipy, klony i wiązy, w dolnej części występują jesiony i topole a także wierzby porastające brzegi jeziora. W obecnej strukturze przestrzennej parku zatarcia uległo wiele połączeń widokowych. Większość osi widokowych jest zarośnięta. Nieczytelne są powiązania widokowe altany chińskiej i

wyspy z rotundą, w zlokalizowanym po wschodniej stronie Jeziora Wilanowskiego parkiem w Morysinie.

Obecny wygląd tej części założenia jest w dużej mierze wynikiem prac konserwatorskich przeprowadzonych pod kierunkiem Gerarda Ciołka. Wykonano wówczas niewielką korektę rzeźby terenu i linii brzegowej układu wodnego, układ asfaltowych alejek, oparty w dużej mierze na istniejącej siatce dróg. W latach 1948-50 wykonano również renowację elementów architektonicznych i rzeźbiarskich⁹⁶. Obecnie na terenie ogrodu prowadzone są prace rewaloryzacyjne. Większość asfaltowych nawierzchni alejek parkowych została wymieniona na nawierzchnię żwirową. W ramach projektu prowadzone były prace związane z uporządkowaniem zieleni. Wprowadzono też nowe nasadzenia drzew.

Rys. 7. Nowe nasadzenia drzew w rejonie zabytkowej pompowni na terenie ogrodu angielskiego. (M. Kaczyńska, 2011)

⁹⁶ Ciołek G. Projekt ogrodu pałacowego w Wilanowie, część północna. Dokumentacja dotycząca zakresu prac konserwatorskich prowadzonych w latach 50-tych i 60-tych ubiegłego wieku na terenie ogrodu wilanowskiego, w posiadaniu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Rezydencja królewska w Wilanowie obecnie jest siedzibą Muzeum Pałacu w Wilanowie. Tradycja muzealna Wilanowa sięga 1805 roku, kiedy to ówczesny jego właściciel Stanisław Kostka Potocki, historyk sztuki, mecenas i kolekcjoner udostępnił pałac i otaczające go ogrody publiczności. Wilanowskie Muzeum sztuki było jedną z pierwszych tego typu instytucji w Polsce, mającą za zadanie upowszechnianie wartości kulturowych i kultywowanie narodowej tradycji. Dzieło Stanisława Kostki Potockiego kontynuowali jego syn Aleksander i wnuk August a także kolejni właściciele rezydencji – rodzina Branickich. Po zakończeniu II wojny światowej, pałac wraz z założeniem parkowym poddany został pracom konserwatorskim. W 1962 roku został ponownie udostępniony zwiedzającym.

Obecnie Muzeum Pałac w Wilanowie kontynuuje działalność edukacyjną i kulturalną zapoczątkowaną ponad 200 lat temu przez Stanisława Kostkę Potockiego. Większość wnętrz pałacowych oraz oranżeria pełni funkcje wystawiennicze, pozostałe pomieszczenia stanowią zaplecze muzeum.

Dawna rezydencja królewska w Wilanowie Jana III Sobieskiego i Augusta II Sasa, a późniejsza posiadłość magnacka rodziny teoretyka, krytyka i kolekcjonera dzieł sztuki Stanisława Kostki Potockiego, kontynuuje zapoczątkowaną przez niego tradycję muzeum i nadal stanowi obiekt o wysokiej randze jako dzieło kultury i sztuki. Poprzez swoją wartość artystyczną i historyczną wpływa również na szczególne znaczenie krajobrazu otaczającego. Mimo, że charakter rolniczy krajobrazu oraz część historycznych powiązań widokowych została utracona przede wszystkim poprzez silną presję urbanizacyjną na obszarach pomiędzy tarasami (teren Stegien i Wilanowa zachodniego), wciąż widoczny jest wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie na krajobraz. Utrwalony został układ drogowy łączący dawniej funkcjonalnie i kompozycyjnie rezydencję z siedzibami filialnymi i folwarkami wchodzącymi w skład klucza dóbr wilanowskich. Dodatkowo poprzez lokalizację Świątyni Opatrzności Bożej i planowaną budowę kościoła na terenie historycznego pastwiska gromadzkiego we wsi Wolica wzmocniona została ranga dawnej, czarnej drogi – obecnej ulicy Klimczaka. Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie nie jest obecnie powiązane funkcjonalnie z większością swoich posiadłości filialnych. Natolin, Ursynów i Gucin stanowią obecnie oddzielne własnościowo i administracyjnie obiekty. Zachowane zostały związki funkcjonalne i przestrzenne rezydencji wilanowskiej z założeniem filialnym w Morysinie, pozostającym również pod zarządem Muzeum Pałacu w Wilanowie. Fakt, że oba obiekty administrowane są przez jedną instytucję stwarza możliwość wykorzystania obszaru Morysina dla potrzeb Muzeum.

Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie objęte zostało ochroną konserwatorską na podstawie wpisu z 1973 roku (z wyjaśnieniami z postanowienia z dnia 1.07.2008 roku). Osobnym wpisem ujęto też teren parku pałacowego z wystrojem architektoniczno-

rzeźbiarskim. Do rejestru zabytków wpisano także w 1965 i 1973 roku poszczególne obiekty zlokalizowane na terenie założenia i przedpola pałacu.

Obszar założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie wraz z pobliskim parkiem krajobrazowym i polami w Morysinie (z wyłączeniem folwarku wilanowskiego) uznane zostały w 1994 roku za Pomnik Historii. Ochronie podlega też założenie urbanistyczne Wilanowa, wpisane do rejestru zabytków w 1965 i ponownie w 1973 roku. Na wniosek Muzeum Pałacu w Wilanowie w dnia 6.10.2006 roku wydane zostało postanowienie, dotyczące wyjaśnienia treści decyzji o wpisie do rejestru zabytków założenia urbanistycznego Wilanowa. Zgodnie z decyzją Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy uznano, że wpisem tym objęte są tereny w granicach przebiegających: od wschodu rzeką Wilanówką, od południa ulicą Vogla, od zachodu kanałem biegnącym wzdłuż ulicy Przyczółkowej a następnie Aleją Wilanowską do wylotu ulicy Obornickiej, dalej ulicami Obornicką, Biedronki i Łuczniczą, na północ ulicą Trójkpolową – z włączeniem wymienionych ulic i układów wodnych do założenia .

2.2. ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-OGRODOWE W MORYSINIE

Od 1997 roku obszar parku w Morysinie stanowi własność Muzeum Pałacu w Wilanowie. Morysin położony jest w obrębie najniższego tarasu doliny Wisły. Tereny północne założenia pałacowo-ogrodowego w Morysinie, dawny park krajobrazowy, obecnie stanowi własność Muzeum Pałacu w Wilanowie. Położony jest on w obrębie charakterystycznego cypla oblanego z trzech stron wodami naturalnie powstałych tu cieków i zbiorników wodnych. Od zachodu jego granicę wyznacza brzeg Jeziora Wilanowskiego, oddzielającego park od założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, a dalej brzeg Kanału Sobieskiego. Od wschodu i północy granicę stanowi brzeg rzeki Wilanówki, po przeciwnej stronie której zlokalizowane jest osiedle domów jednorodzinnych, a od południa droga, odgraniczająca tereny parku od gruntów rolnych należących do Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, prowadząca do zachowanej neogotyckiej bramy. Po przeciwnej stronie terenów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego znajduje się ośrodek do gry w golfa.

Kompozycja parku jest bardzo słabo czytelna ze względu na zwartą warstwę drzew, głównie gatunków topoli, klonów i jesionu oraz gęsty podszyt, w którym dominują bez czarny i klon jesionolistny. W dyspozycji przestrzennej południowej części parku, czytelny jest dawny obszar o charakterze użytkowym (sad i ogród warzywny) z istniejącą gajówką, stanowiącą jedyną, zachowaną, drewnianą budowlę Morysina. Spośród budowli murowanych na terenie parku przetrwały fragmenty Pałacyku Myśliwskiego z

rotundą w narożu, zlokalizowane w północnej jego części, Domek Stróża z fragmentem muru, będącego pozostałością istniejącej tu dawniej bramy oraz Neogotycka Brama na osi drogi prowadzącej dawniej do wsi Zawady. Widoczne jest także wzniesienie po niezachowanym budynku stróżówki. Układ komunikacyjny na terenie parku jest bardzo słabo czytelny. Stanowi go jedna droga o charakterze obwodnicy, łącząca istniejące ruiny dawnych budowli. Widoczny element w parku stanowi wał ochronny, wprowadzony w 1915 roku przez ówczesnych właścicieli rezydencji – rodzinę Branickich.

Morysin stanowi obecnie fragment lasu łągowego wierzbowo-topolowego. Niekontrolowany rozrost samosiewów spowodował, że liczne okazałe egzemplarze starych drzew, przede wszystkim jesionów i lip, dochodzące do 40 m wysokości są słabo czytelne w kompozycji przestrzennej parku. Zatarciu uległy także dawne kierunki powiązań widokowych wewnątrz parku. Jedyne istniejące obecnie kierunki powiązań widokowych wyznaczają zachowane fragmenty budowli ogrodowych. Są one widoczne wczesną wiosną i jesienią, gdy gęsta warstwa podszytu pozostaje w stanie bezlistnym. Główny kierunek powiązań widokowych Morysina z otaczającym krajobrazem stanowi droga przebiegająca na osi rezydencji wilanowskiej, prowadząca dawniej do wsi Zawady, zakończona neogotycką bramą.

W 1973 roku teren parku w Morysinie został wpisany do rejestru zabytków, wraz z odrębnymi wpisami pałacyku z rotundą, domku stróża, oraculum, neogotyckiej bramy i gajówki, a w 1996 roku uznany za rezerwat przyrody, co uniemożliwia przeprowadzenie rewaloryzacji obiektu i prowadzenie prac konserwatorskich na jego terenie⁹⁷. Oprócz powyższych form ochrony Morysin jest chroniony wraz z założeniem pałacowo-ogrodowym w Wilanowie jako Pomnik Historii oraz wchodzi w skład założenia urbanistycznego Wilanowa. Zakres ochrony został omówiony w rozdziale dotyczącym założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie.

Obszar parku w Morysinie nadal jest powiązany kompozycyjnie i funkcjonalnie z założeniem pałacowo-ogrodowym w Wilanowie. Obecny stan obiektu nie pozwala jednak na wykorzystanie obszaru parku morysińskiego przez obecnego gospodarza – Muzeum Pałac w Wilanowie, na cele kulturalne i rekreacyjne. Wiele powiązań widokowych, łączących oba założenia, jest obecnie nieczytelna ze względu na gęstą roślinność Morysina. Utrzymana została historyczna rola Morysina – przedłużenia układu ogrodowego rezydencji wilanowskiej i wiążącego go z otaczającym krajobrazem. Obszar parku, poprzez dolinę Wilanówki opływającej go od strony wschodniej, wiąże założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie z Wisłą, włączając ją w ten sposób w kompozycję kompleksu parkowego.

⁹⁷ Nr rejestru 640/1-6, 4.1973

Rys. 8. Pola morysińskie pozostające we władaniu SGGW. (M. Kaczyńska, 2004)

Rys. 9. Ruiny na terenie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004)

Rys. 10. Ruina pałacyku z rotundą na terenie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004)

Rys. 11. Neogotycka brama w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004)

2.3. ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-OGRODOWE W NATOLINIE

Założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie od 1991 roku stanowi siedzibę filii College of Europe w Brugii. Położone jest w obrębie najwyższego i średniego tarasu Wisły i tym samym podzielone jest kompozycyjnie na znacznie rozleglejszy park dolny i park górny, wyniesiony względem niego o 17 metrów. Park górny, w obrębie którego zlokalizowany jest pałac i towarzyszące mu zabudowania, od dolnego odgranicza skarpa, poprzecinana czterema wąwozami. W dzisiejszej kompozycji parku czytelny jest zachowany układ głównych połączeń drogowych. Oparty jest on o główną aleję obwodnicę, łączącą park górny z parkiem dolnym. Prowadzi ona od podjazdu przed pałacem do dawnej bramy wjazdowej od strony Wolicy, rozgałęziając się w kierunku wschodnim, biegnie w wąwozie do parku dolnego pod mostem mauretańskim, a dalej przez północną część parku dolnego, mijając świątynię dorycką i domek dozorczy przy bramie wjazdowej od strony Wilanowa. Na wysokości bramy łączy się z prostą poprzeczną aleją na grobli. Aleja ta od podjazdu przed pałacem, w kierunku południowym odgałęzia się wiodąc do oficyny i dziedzińca gospodarczego. Na wysokości budynku stajni i wozowni schodzi wąwozem do południowej części parku dolnego, gdzie przecina kanał melioracyjny, odprowadzający wody ze stawu pod skarpą i łączy się z poprzeczną aleją na grobli.

Nawierzchnia alei obwodnicy wykonana została z kostki betonowej podczas prac prowadzonych przez Centrum Europejskie. Zastosowany materiał stanowi dysonans w historycznej kompozycji parku.

Rys. 12. Świątynia Dorycka na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2003)

Rys. 13. Most Mauretański na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2003)

Rys. 14. Pałac w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2003)

Układ kompozycyjny założenia jest słabo czytelny ze względu na niekontrolowany rozrost drzewostanu. Na terenie parku dolnego zatarte zostały prawie wszystkie formy roślinne charakterystyczne dla założenia romantycznych, takie jak polany, klomby czy grupy drzew. Obszar porasta roślinność charakterystyczna dla zbiorowisk łągowo-olszowo-jesionowych i grądów. Nadal widoczne w kompozycji parku są polana przed świątynią dorycką i szeroka aleja na osi pałacu.

Układ przestrzenny parku górnego jest bardziej czytelny. Po północnej stronie pałacu widoczna jest polana z pojedynczymi drzewami: dębami, modrzewiami i sosną, otoczona ścianą z zadrzewień z przewagą 50-70 letnich dębów. W jej centralnej części znajduje się wzniesienie po sarkofagu Nerona. Po południowej stronie pałacu zlokalizowana jest polana z pojedynczymi dębami. Przed pałacem od strony elewacji ogrodowej znajduje się staw, po którego południowo-wschodniej stronie widoczne są ruiny akweduktu.

W obecnym układzie przestrzennym założenia powiązania widokowe z otaczającym krajobrazem są nieczytelne. Większość osi widokowych została zatarta w wyniku nadmiernego rozrostu drzewostanu parku dolnego. Czytelna jest jedynie główna oś kompozycyjna i widokowa założenia, na której zlokalizowany jest pałac i brama mauretańska. Wzdłuż tej osi z tarasu przed pałacem rozciąga się widok na park dolny.

Powiązania widokowe wewnątrz założenia czytelne są głównie w parku górnym, natomiast w parku dolnym jedynie z głównej alei obwodnicowej. Punktami docelowymi dla tych widoków są zachowane budowle, takie jak most mauretański czy świątynia

dorycka. Zabytkowe budynki dworskie znajdujące się na terenie założenia, takie jak położona na południowy-zachód od pałacu oficyna dworska, dawna stajnia i wozownia, zostały zaadaptowane na potrzeby dydaktyczne College of Europe. Wzniesione też zostały nowe obiekty: budynek stołówki, dom akademicki na obrzeżu parku oraz budynek rektoratu.

W 1991 roku teren parku w Natolinie został uznany za rezerwat przyrody, co uniemożliwia przeprowadzenie jego pełnej rewaloryzacji i utrudnia prowadzenie prac konserwatorskich i pielęgnacyjnych przy zieleni parkowej. Jednocześnie obszar parku, pałac, oficyna pałacowa, świątynia dorycka, sarkofag, akwedukt, most mauretański, z pomnikiem Natalii Sanguszkowej, brama mauretańska, brama z pierwszej ćwierci XIX wieku, domy dozorców i gajówka, w 1965 roku wpisane zostały do Rejestru Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków⁹⁸. Pozostałe obiekty takie jak stajnia i pompownia ujęte zostały w ewidencji zabytków.

Założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie nadal pełni ważną rolę w krajobrazie dzisiejszego Wilanowa. Stanowi rozległy kompleks leśny, którego masyw dominuje w przestrzeni otaczających go dzisiaj terenów łąk i nieuprawianych pól. Utrwalone zostały jego związki z krajobrazem w postaci zachowanej alei prowadzącej do bramy mauretańskiej (obecnej ulicy Pałacowej) i wciąż widocznego zarysu drogi do nieistniejącej, bocznej bramy parku. Czytelna jest też główna oś kompozycyjna założenia, podkreślona aleją dojazdową od strony wschodniej i kontynuowana w układzie urbanistycznym dzisiejszych osiedli mieszkaniowych wysoczyzny w kierunku zachodnim. Niezniszczona została też łączność widokowa między pałacem w Natolinie i rezydencją królewską w Wilanowie. Powiązania widokowe utrudnia gęsta roślinność parku natolińskiego, rozrastająca się w niekontrolowany sposób.

Rys. 15. Kanał w parku dolnym w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2003)

Rys. 16. Akwedukt na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2003)

⁹⁸ Nr rejestru 647/1-12, 01.07.1965

2.4. ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-OGRODOWE W URSYNOWIE

Założenie pałacowo-parkowe w Ursynowie od 1956 roku stanowi siedzibę Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Usytuowane jest w obrębie najwyższego i średniego tarasu skarpy wiślanej. Zachodnią granicę parku wyznacza ulica Nowoursynowska i znajdujący się po jej przeciwnej stronie kompleks budynków kampusu uczelni. Od południa założenie graniczy z osiedlem domów jednorodzinnych pracowników Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i kompleksem budynków Wydziału Mechanizacji Rolnictwa. Po północnej stronie parku zlokalizowane są pola doświadczalne Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego a dalej osiedle domów jednorodzinnych oraz zabudowa zagrodowa. Wschodnią granicę stanowią zadrzewienia wzdłuż

krawędzi wysoczyzny a dalej obszar łąk oraz rozrastająca się chaotyczna zabudowa z towarzyszącymi im terenami uprawowymi. Główną budowlą na terenie założenia jest pałac, pochodzący z XVIII wieku, przebudowany według projektu Z. Rozpendowskiego w latach 1858-60. Wtedy zyskał on swoją obecną neorenesansową formę i stał się budynkiem piętrowym. W trakcie przebudowy zastosowano tu nowy materiał – żeliwo, z którego wykonano cztery pary smukłych kolumn, na których wspiera się taras pierwszego piętra od strony ogrodowej. Trójkątny fronton oraz elewacje zdobią bogate dekoracje rzeźbiarskie między innymi przedstawiające popiersia hetmanów: Stanisława Koniecpolskiego, Stefana Czarnieckiego, Pawła Sapiehy, Jana Tarnowskiego i królowych: Wandy, Dąbrowki, Jadwigi i Barbary.

Park oraz układ elementów architektonicznych zachował się w prawie niezmienionej formie od momentu jego przebudowy według koncepcji S. Tworkowskiego w latach pięćdziesiątych. Głównym elementem kompozycyjnym założenia jest historyczna podwójna droga wjazdowa na osi pałacu, podkreślona umiejscowionymi symetrycznie po jej obu stronach budynkami tzw. podkówek. Oś poprzeczną założenia zamyka od południa budynek auli a od północy budynek Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego, za którym rozlokowane są pozostałe budynki uczelni. Elementem architektonicznym nieprzystającym stylowo do układu budynków S. Tworkowskiego jest wybudowany w 1977 roku dwukondygnacyjny pawilon, w południowej części założenia. Z kompozycji dawnego założenia pałacowo-ogrodowego zachował się układ wodny ze stawem i systemem kanałów u podnóża skarpy, wspomniana podwójna droga na osi pałacu wraz z prostopadłą do niej aleją i droga poprowadzona wśród zadrzewień skarpy (tak zwana dawna „dzika promenada”), zespół tarasów ze schodami, grotą i pozostałościami fontanny, zlokalizowanej u podnóża skarpy, a także ogrodzenie i brama na osi głównej założenia.

Obecny układ roślinności na tarasie górnym założenia jest przede wszystkim rezultatem działalności w latach pięćdziesiątych Alfonsa Zielonko, w wyniku której Ursynów stał się parkiem o charakterze dydaktycznym. Nawierzchnie dróg jezdnych i parkingów na terenie całego parku zostały wymienione w przeciągu ostatnich pięciu lat na kostkę betonową. W tym czasie przeprowadzono także remont zabudowań, zmieniając niekorzystnie wygląd zewnętrznej elewacji budynku Auli Kryształowej i skracając okna z powodu budowy podjazdu dla niepełnosprawnych. Zaaranżowano też nowy dziedziniec przy budynku Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego w północnej części parku, zmieniając jego historyczny charakter. Tereny skarpy oraz obszar u jej podnóża z zarośniętym dawnym stawem porastają zadrzewienia powstałe w wyniku naturalnej sukcesji, charakterystyczne dla zbiorowisk grądowych. Kompozycja tej części założenia jest słabo czytelna ze względu na niekontrolowany rozrost roślinności. Wysokie egzemplarze drzew na skarpie przysłaniają widok z tarasu przed budynkiem pałacu na tereny poniżej skarpy. Trudno także odnaleźć historyczne powiązanie widokowe założenia z rezydencją królewską w Wilanowie.

Założenie pałacowo-parkowe w Ursynowie, w tym zespół tarasów ze schodami, grotą i pozostałościami fontanny objęte są wpisem z 1965 roku do rejestru zabytków⁹⁹. Zgodnie z opracowaniem Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z 2006 roku¹⁰⁰, dotyczącym wyjaśnienia zasięgu terytorialnego wyżej wymienionego wpisu, obszar parku obejmuje teren między bramą a pałacem, teren po północnej i południowej stronie głównej osi kompozycyjnej założenia, tak zwaną „dziką promenadę”, teren skarpy, wąwozy i ciągi spacerowe wraz z zadrzewieniami pod skarpą oraz łąki pod skarpą, dochodzące do Kanału Wolickiego. Ochronie konserwatorskiej nie podlega zespół eksperymentalnych domków dla pracowników SGGW projektu S. Tworowskiego z lat 50-tych XX wieku, stanowiący zarówno wartościowy przykład nowoczesnej architektury jak i integralną część całego założenia jego autorstwa oraz poszczególne budynki dydaktyczne na terenie samego parku.

Zadrzewione tereny części Skarpy w rejonie Ursynowa zostały objęte w 1996 roku ochroną rezerwatową, co utrudnia prowadzenie prac pielęgnacyjnych przy roślinności na tym terenie¹⁰¹. Brak nadzoru i zainteresowania władz SGGW uporządkowaniem dolnej części parku sprawia, że teren ten podlega dewastacji, tracąc swoje wartości historyczne, artystyczne i naukowe.

⁹⁹ Nr rejestru 642/1, 2, 3 01. 07.1965

¹⁰⁰ Sikora D., Hanaka A. 2006: Założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie. Studium kompozycyjno-historyczne oraz wnioski konserwatorskie dotyczące ustalenia granic wpisu do rejestru zabytków. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa. Opracowanie sporządzone dla Warszawskiego Stołecznego Konserwatora Zabytków.

¹⁰¹ Na podstawie Zarządzenia Ministra Ochrony Środowiska Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 14 czerwca 1996 r., art. 23 ust. 3 ustawy z dnia 16 października 1991r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 116 poz. 492 i z 1992r. nr 54 poz. 254).

W wyniku podziału własnościowego dóbr Klucza Wilanowskiego, po 1945 roku tereny tarasu nadzalewowego, obszar folwarku wilanowskiego i pól sąsiadujących z parkiem w Morysinie przypadły Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Park w Ursynowie był tym samym przestrzennie i funkcjonalnie powiązany z rezydencją w Wilanowie poprzez obszar pól doświadczalnych uczelni w obrębie obu tarasów. Sytuacja zmieniła się w momencie sprzedaży terenów na tarasie nadzalewowym prywatnym deweloperom i rozpoczęcia budowy nowych osiedli mieszkaniowych. W krajobrazie tego tarasu podejmuje się próby odtworzenia osi widokowej, łączącej pałac w Ursynowie z pałacem w Wilanowie i znajdującego się na niej Kanału Królewskiego, co świadczy o wciąż istniejących związkach między obydwoma założeniami i widocznym wpływie parku w Ursynowie na krajobraz dawnych pól i łąk wilanowskich. Obecnie obserwujemy rozwój przestrzenny uczelni w kierunku zachodnim, na obszarze wysoczyzny. Obszar nowego kampusu uczelni nie nawiązuje kompozycyjnie do układu zabytkowego parku. Główna oś założenia nie znalazła kontynuacji w dyspozycji przestrzennej kampusu ani w dalszej strukturze urbanistycznej osiedli mieszkaniowych dzielnicy Ursynów.

Rys. 17. Pałac w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 18. Orzech czarny na terenie parku w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 19. Nowowyremonowany budynek Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego. (M. Kaczyńska, 2005)

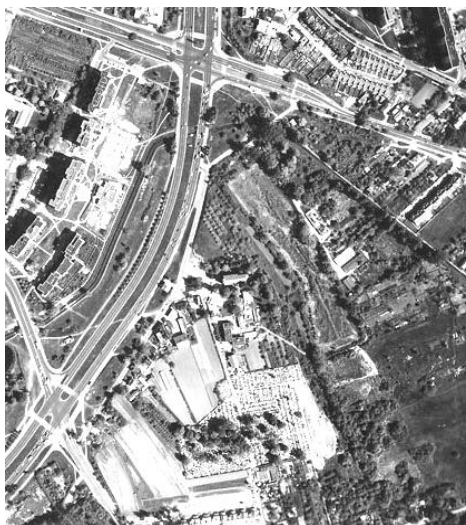

Rys. 20. Mur oporowy przy pałacu w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 21. Widok wzdłuż osi pałacu w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005)

2.5. GUCIN-GAJ

Założenie pałacowo-ogrodowe w Gucinie, powstało z inicjatywy rodziny Potockich w latach 1817-21. Pierwotnie była to filia rezydencji wilanowskiej, obejmująca wzgórze obok kościoła Świętej Katarzyny w Służewie, staw i niewielki obszar, położony wzdłuż Potoku Służewieckiego. Po śmierci Stanisława Kostki Potockiego u podnóża Skarpy urządzono gaj dla uczczenia jego pamięci. Obecnie wzgórze od strony zachodniej ogranicza zagłębienie terenowe będące rozgałęzieniem doliny potoku służewieckiego. Założenie pałacowo-ogrodowe w Gucinie jest słabo czytelne w obecnym krajobrazie.

Związki przestrzenne założenia pałacowo-ogrodowego w Gucinie z terenami wysoczyzny w kierunku północnym zostały zniszczone poprzez budowę osiedla mieszkaniowego Dolina Służewska. Układ kompozycyjny Gucina praktycznie się nie zachował. Na teren założenia prowadzi droga obsadzona stuletnimi dębami, uznanymi za pomniki przyrody. Jediną zachowaną historyczną budowlą jest istniejący tu dom zarządcy, zespół budynków gospodarczych spłonął w 1939 roku, a pałacyk uległ rozpadowi w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku. W obrębie dawnego gaju zachowały się dwa stawy pod skarpą, użytkowane później przez Centralę Rybną i nieliczne stare okazy pomnikowych jesionów, lip i dębów. W części północnej, linia brzegowa większego stawu (tak zwanego Księżego Stawu) została zasypaana gruzem. Nieczynny jest też dawny kanał podziemny, służący zasilaniu stawów w wodę. W obrębie założenia powstały nowe zbiorniki wodne, wykorzystywane przez obecnych dzierżawców tych terenów spółkę „Aquam”. Na terenie założenia powstały też baraki, magazyny i warsztaty użytkowane przez spółkę. Charakter zabudowań powoduje jego wizualną degradację. W północno - wschodniej części Gucina, nad Potokiem Służewieckim, wzniesiony został ostatnio wielokondygnacyjny budynek z apartamentami, co wpłynęło dodatkowo na dalszą degradację krajobrazu tego założenia. Związki przestrzenne założenia pałacowo-ogrodowego w Gucinie z terenami wysoczyzny w kierunku północnym zostały zniszczone także poprzez budowę pobliskiego, wieloblokowego osiedla mieszkaniowego.

Teren parku w Gucinie, położony na wzgórzu i stokach skarpy użytkowany jest przez parafię kościoła pod wezwaniem Świętej Katarzyny w Służewie.

Wpisem do rejestru zabytków objęty jest Kościół Świętej Katarzyny ¹⁰², zespół kościelny (kościół z dzwonnica, plebania, wikařówką, cmentarzem przykościelnym z systemem

¹⁰² Nr rejestru 532, 1.07.1965

korytarzy podziemnych zwanych Grobami Masońskimi oraz ogrodzenie, pierwszej połowy XIX wieku)¹⁰³. Teren dawnego pamiątkowego Gucin Gaju wraz z Księżym Stawem i drugim, mniejszym stawem oraz z domkiem zarządcy objęto wpisem do rejestru jako Ogród „Gucin Gaj” w dnia 12.11.2007 roku¹⁰⁴.

Rys. 22. Drzewo pomnikowe w Gucin-Gaju. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 23. Staw na terenie Gucina. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 24. Teren u podnóża wzgórza gucińskiego. (M. Kaczyńska, 2005)

Rys. 25. Dawne zabudowania na terenie Gucina. (M. Kaczyńska, 2005)

¹⁰³ Nr rejestru 1383-A, 10.08.1989

¹⁰⁴ Nr rejestru A-790, 12.11.2007

3. CHARAKTERYSTYKA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO WILANOWA

3.1. CHARAKTERYSTYKA ELEMENTÓW PRZYRODNICZYCH KRAJOBRAZU WILANOWA

3.1.1. UKSZTAŁTOWANIE TERENU

Aspekt przyrodniczy jest jednym z najistotniejszych czynników wpływających na lokalizację miasta. Badania prowadzone w tym zakresie pokazują, że uwarunkowania topograficzne, geologiczne, glebowe, hydrologiczne oraz szata roślinna odgrywają ważną rolę w kształtowaniu przestrzennym układu urbanistycznego.¹⁰⁵ Obszar Warszawy położony jest w obrębie Niziny Środkowomazowieckiej, nad środkową Wisłą, u styku czterech mezoregionów: Kotliny Warszawskiej, Doliny Środkowej Wisły, Równiny Warszawskiej i Równiny Wołomińskiej.¹⁰⁶ Zasadniczą część lewobrzeżnej Warszawy stanowi Równina Warszawska, której najwyższą część stanowi obszar zwany „guzem warszawskim” o wysokości 20-30 metrów nad poziom Wisły, ograniczony od wschodu skarpą wysoczyzny.

W krajobrazie równinny Mazowsza dolina Wisły wyróżnia się rzeźbą terenu, a obszar wysoczyzny polodowcowej stanowi dominujące w przestrzeni wzniesienie. Obszar Warszawy położony jest w centralnym punkcie warszawskiej wysoczyzny polodowcowej gdzie dotyka bezpośrednio nurtu Wisły. W obrębie miasta Wisła jest ekstremalnie przewężona do 350 m. Podobna sytuacja nie występuje w całym środkowym i dolnym jej biegu.¹⁰⁷ W dolinie Wisły można wyróżnić dwa tarasy: niższy - zalewowy i wyższy nadzalewowy. Taras zalewowy jest obszarem podmokłym, niestabilnym, uzależnionym od stanu rzeki. Teren ten jest płaski i obniża się w kierunku biegu rzeki. Pokrywają go mady na piaskach akumulacji korytowej. Taras nadzalewowy w rejonie Warszawy oddziela od tarasu zalewowego wyraźna skarpa. Powierzchnia tego tarasu jest na ogół płaska a różnice wysokości terenu są niewielkie. Tworzą go piaski akumulacji rzecznej, miejscami przykryte cienką warstwą namułów i torfów.

Wysoczyznę na lewym brzegu Wisły budują czwartorzędowe utwory: gliny zwałowe i piaski pochodzenia fluwioglacjalnego lub piaski starych pleistocenówskich dolin rzecznych oraz ły pochodzenia trzeciorzędowego.¹⁰⁸

Pod Skarpą Warszawską w rejonie południowym zlokalizowanych było wiele terenów podmokłych, przecinanych korytami strumieni. Suchszy teren dogodny dla rozwoju

¹⁰⁵ Badania w tym zakresie prowadził w ostatnich latach zespół Królikowski J., Różańska A., Rylke J., Skalski J. 2004, op. cit. Zależności między uwarunkowaniami oro- i hydrograficznymi kształtowaniem się układu urbanistycznego zauważył także Sosnowski O. 1930, op. cit.

¹⁰⁶ Rylke J., 2004: Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta. [w:] Królikowski J., Różańska A., Rylke J., Skalski J., op. cit., s. 23.

¹⁰⁷ Rylke J., 2004, op. cit. s. 25.

¹⁰⁸ Różańska A., 2004: Parki Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta. [w:] Królikowski J., Różańska A., Rylke J., Skalski J. 2004, op. cit., s. 86.

osadnictwa tworzył w tej części równiny pas podłużnych wyniosłości, zajmujących środkową strefę tarasu wilanowskiego.

Krajobraz Wilanowa obejmuje obszar trzech ułożonych pasmowo tarasów doliny Wisły: wysoczyzny polodowcowej (wyniesionej 101-104 m n.p.m.¹⁰⁹), oddzielonej, wysoką w tym rejonie Skarpą Warszawską¹¹⁰, tarasu nadzalewowego (wyniesionego 86-88 m n.p.m.¹¹¹) i tarasu zalewowego (wyniesionego 82-84 m n.p.m.¹¹²). Wysokość tej skarpy waha się od 11m w rejonie Służewa do 14m w Natolinie i Ursynowie. Wysokość skarpy tarasu średniego jest niewielka i wynosi 2-3 m.

Zespół założeń ogrodowych w Wilanowie stanowi ogniwa łańcucha założeń rezydencjonalnych położonych na tarasach lewego brzegu Wisły, które na początku XIX wieku stanowiły krajobrazową kompozycję przestrzenną i powiązane były ze sobą osiami widokowymi i ciągami komunikacyjnymi.¹¹³ Na tarasie wysokim zlokalizowana była większa część założeń: rezydencja na Książęcym, Ujazdów, Belweder, Mokotów, Królikarnia, Gucin-Gaj wraz z towarzyszącym mu Kościołem Świętej Katarzyny, Ursynów i Natolin. Na tarasie średnim znajdowały się Łazienki, klasztor i dwór w Czerniakowie, pałac w Wilanowie i kościół w Powsinie. Najniższy taras zajmował Morysin i ogród dolny rezydencji wilanowskiej.

Dominujące znaczenie dla powstających tu kompozycji ogrodowych miały warunki fizjograficzne terenu, a przede wszystkim cechy charakterystyczne elementów przestrzennych takich jak skarpa wysoczyzny, dolina rzeczna i Wisła oraz ich wzajemny stosunek do siebie. Najbardziej wyrazisty element przestrzenny lewobrzeżnej Warszawy stanowi skarpa wysoczyzny, ciągnąca się od Powsina do Młocin. Odległość krawędzi wysoczyzny od Wisły jest zmienna. Im dalej w kierunku południowym skarpa oddala się od rzeki, osiągając około 4,5 kilometra w rejonie Wzgórza Służewskiego. Na obszarze południowej Warszawy, mniej więcej na wysokości Mostu Poniatowskiego, dolina Wisły tworzy rozległą przestrzeń, która w XVIII i XIX wieku w rejonie Ujazdowa i Wilanowa stanowiła tereny łąk i upraw rolniczych. Szeroki obszar doliny przecina biegnąca równolegle do krawędzi wysoczyzny i Wisły wyrazista na tym odcinku krawędź o wiele niższego tarasu zalewowego. Takie usytuowanie charakterystycznych elementów kształtujących naturalny układ przestrzenny południowej Warszawy pozwalało na łączne wykorzystanie skarp obu tarasów i rzeki w kompozycji założeń pałacowo-ogrodowych. Obszar ten stanowił więc jedno z najkorzystniejszych i najatrakcyjniejszych miejsc do ich lokalizacji. W rejonie Wilanowa odległość pomiędzy tarasami i korytem Wisły umożliwiała zachowanie łączności widokowej pomiędzy rezydencjami i obiektami zlokalizowanymi wzdłuż krawędzi obu skarp, pozwalając jednocześnie na realizację

¹⁰⁹ Majdecki L., 1996, op. cit.

¹¹⁰ Wysokość Skarpy Warszawskiej na tym obszarze waha się od 11m w rejonie Służewa do 14m w Natolinie i Ursynowie. Natomiast wysokość skarpy tarasu średniego jest niewielka i wynosi 2-3 m.

¹¹¹ Majdecki L., 1996, op. cit.

¹¹² Majdecki L., 1996, op. cit.

¹¹³ Majdecki L., 1965: op. cit., s. 5.

odrębnych kompozycyjnie jednostek przestrzennych. Było to niemożliwe na wcześniejszym odcinku doliny Wisły, w rejonie rezydencji na Książęcym czy Mokotowa, w sytuacji gdy następowała kumulacja tarasów.

Krawędź wysoczyzny polodowcowej, tak zwanej Skarpy Warszawskiej w rejonie południowej Warszawy, poprzez swoją dość znaczną wysokość¹¹⁴, stanowi element dominujący w przestrzeni. Umożliwia też dalekie wglądy w otaczający krajobraz doliny Wisły. Jej walory zostały wykorzystane do lokalizacji rezydencji magnackich oraz kościołów. Obecnie wysoka zabudowa osiedli mieszkaniowych Ursynowa i Natolina na wysoczyźnie a także w obrębie tarasu nadzalewowego zdominowały historyczne, wyróżniające się w przestrzeni obiekty, stanowiące dawniej w krajobrazie dominanty architektoniczno-terenowe. Zmniejszona została też czytelność samej skarpy w krajobrazie Wilanowa.

3.1.2. GEOLOGIA I GLEBY

Pod względem budowy geologicznej obszar objęty badaniami jest zróżnicowany. Obszar wysoczyzny polodowcowej oraz stok skarpy, na którym usytuowana została większość założeń pałacowo-ogrodowych, budują pyły, piaski gliniaste i gliny zwalowe. Na terenie tym wykształciły się pyłowe gleby brunatne, a także gleby przekształcone antropogenicznie.

Na tarasie nadzalewowym występują utwory powierzchniowe takie jak piaski mocne, średnie i luźne o miąższości przekraczającej 4 m, pyły oraz lokalnie torfy i mursze. W obrębie tego tarasu wykształciły się zróżnicowane gleby. Na terenach łąk wilgotnych i nieużytków u podnóża skarpy i na obszarach zarośli przeważają gleby murszowe oraz czarne ziemie. Lokalnie, na obszarach podmokłych obniżień i wyschniętych stawów, okresowo wypełnionych wodą występują gleby murszowo-torfowe. Tereny łąk i pól związane są z glebami brunatnymi i czarnymi ziemiami oraz ziemiami murszowymi¹¹⁵.

W podłożu obszaru tarasu zalewowego w przeważającej mierze występują pylasto-ilaste i piaszczysto-ilaste mady lekkie i mady ciężkie. Osady te pod wpływem wody ulegają uplastycznieniu, mogą tu także pojawiać się kurzawki. Miejscami pod powierzchnią terenu występują nienośne grunty organiczne (torfy i namuły torfiaste) o miąższości nieprzekraczającej 2,0 m, podścielone madami i piaskami rzecznyymi¹¹⁶.

Obszary wysoczyzny i tarasu nadzalewowego w rejonie historycznych wsi Wilanowa i Powsina oraz dzisiejszych osiedli Wilanowa i Zawad posiadają najkorzystniejsze warunki gruntowo-wodne do lokalizacji zabudowy. Warunki glebowe, szczególnie na

¹¹⁴ Wysokość skarpy na tym obszarze wynosi od 5 do 18 m, a średni kąt nachylenia 24°. Długość skarpy na odcinku ursynowskim wynosi około 4 km. Majdecki L., 1996, op. cit.

¹¹⁵ Informacje opracowane na podstawie artykułu Wolski P., Cieszewska A., Sieroszevska M. 1996, op. cit.

¹¹⁶ Na podstawie: Środowisko Przyrodnicze. Ocena warunków ekofizjograficznych. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania przestrzennego Gminy Warszawa - Wilanów, 2001, Urząd Dzielnicy Wilanów, Warszawa.

wysoczyźnie i tarasie nadzalewowym są także korzystne dla rozwoju rolnictwa. Jak podają inwentarze dóbr wilanowskich z XVIII i XIX wieku, kompleks wilanowski posiadał największy potencjał gospodarczy. Występowały tu gleby żytne i pszenne¹¹⁷. Obszary tarasu zalewowego i tereny pod skarpą wysoczyzny, mniej korzystne dla upraw zbożowych wykorzystywane były jako łąki i pastwiska.

3.1.3. UKŁAD WODNY

Wody powierzchniowe

Obszar Wilanowa przez swoje położenie w obrębie doliny Wisły posiada bogaty układ naturalnych cieków i zbiorników wodnych. Ze względu na dość znaczną odległość krawędzi wysoczyzny i tarasu nadzalewowego od koryta Wisły, w układ kompozycyjny rezydencji królewskiej w Wilanowie włączono obszar jej starorzecza a do pozostałych założeń filialnych inne zbiorniki wodne zlokalizowane na tym terenie. W kompozycję założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie włączone zostało Jezioro Wilanowskie połączone Kanałem Sobieskiego z rzeką Wilanówką mającą swoje ujście do Wisły w rejonie Siekierok. Morysin położony jest w obrębie charakterystycznego cypla oblanego z trzech stron wodami naturalnie powstałych tu cieków i zbiorników wodnych (Jeziora Wilanowskiego, Kanału Sobieskiego i Wilanówki). W kompozycję Gucina włączony został Księży Staw zlokalizowany u podnóża skarpy. Na terenie Natolina zlokalizowany jest staw Łasice. Staw u podnóża skarpy jest też częścią układu kompozycyjnego parku w Ursynowie.

Głównym, naturalnego pochodzenia ciekim wodnym zlokalizowanym w obrębie obszaru badań jest Potok Służewiecki. W obrębie badanego obszaru płynie on wzdłuż ulicy Arbuzowej i Alei Wilanowskiej w kierunku Jeziora Wilanowskiego. Sztucznie uformowane koryto, pierwotnie przebiegało na południe od Doliny Służewieckiej do rejonu Królikarni (jego pozostałość to obecny kanał Piaseczyński). Początek potoku zlokalizowany jest przy torach w rejonie dworca Warszawa Zachodnia. Potok podzielony jest na kanał górny Wola - Okęcie i dolny - Służewka¹¹⁸. W latach siedemdziesiątych został przystosowany do odprowadzania ścieków deszczowych. Odprowadza ścieki deszczowe z oczyszczalni OSD Lotnisko Okęcie oraz nieoczyszczone ścieki deszczowe ze Służewa nad Dolinką i Ursynowa. Przy ulicy Arbuzowej przejmuje ścieki z Ursynowa i Natolina i odprowadza je do Kanału Wolickiego. Wody Potoku Służewieckiego zanieczyszczone są głównie ściekami gospodarczymi i deszczowymi w górnej części zlewni na obszarze Służewa, Służewca, Wyczółek, Okęcia i okolic Dworca

¹¹⁷ Na podstawie charakterystyki gleb dóbr wilanowskich: Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (AGWil) zawarte w Archiwum Akt Dawnych, Administracja Wilanowska (uzupełnienie) sygn. 466 (inwentarz dóbr wilanowskich 1798 r.) oraz sprawozdanie ze zjazdu Towarzystwa Rolniczego w Wilanowie „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1857, t. XXXI.

¹¹⁸ Szerokość koryta wynosi 3 - 4,5 m, głębokość 1,5 - 2 m, nachylenie skarpy 1 - 1,5 m. Długość potoku 11 km, III klasa czystości wody, stężenie tlenu i azotanów II klasy czystości. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania przestrzennego Gminy Warszawa - Wilanów, op. cit.

Zachodniego. Zachodni segment środkowy Potoku Służewskiego zlokalizowany u zbiegu ulicy Arbuzowej i Alei Wilanowskiej stanowi zarośnięty zbiornik retencyjny o funkcji osadnika. Jest on własnością Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji.

Kolejnym ciekim wodnym zlokalizowanym na obszarze Wilanowa jest Rów Wolicko - Ursynowski płynący wzdłuż podnóża skarpy i dopływający do Potoku Służewskiego. Jest zasilany przez wody ze źródeł podskarpowych i z zabagnionej niecki podskarpowej. Obecnie znajduje się w gestii Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji. Jego poszerzenie i pogłębienie spowodowało obniżenie poziomu wód gruntowych w paśmie podskarpowym o 0,5 - 1,0 m. Zanieczyszczenia rowu powodują w przeważającej mierze ścieki deszczowe z dzielnicy Ursynów.

Na terenie parku w Natolinie zlokalizowany jest Rów Natoliński¹¹⁹, którym nadmiar wód z parku spływa na wschód do Rowu Powsinkowskiego. Pod pałacem poszerzony tworzy zbiornik wodny - Jezioro Łasice¹²⁰. Rów Natoliński i Jezioro Łasice zanieczyszczane są głównie przez wody rzeki Jeziorki, zanieczyszczenia pochodzące z szamb osiedlowych, zrzuty ścieków z gospodarstw rolnych i osiedli oraz ścieki kanalizacji deszczowej.

W obrębie tarasu zalewowego zlokalizowane są liczne zbiorniki i ciek wodne będące pozostałościami płynącej tu dawniej Wisły. Jednym z takich zbiorników jest Jezioro Powsinkowskie - łacha wiślane o przebiegu północ - południe¹²¹. Posiada ono dwa odgałęzienia: wschodnie z Kanałem Powosińskim i z Jeziolem Pod Morgami oraz zachodnie przyjmujące odpływ wód z Rowu Natolińskiego. Kolejnym zbiornikiem jest Jezioro Wilanowskie¹²² zlokalizowane pod skarpą tarasu. Jezioro łączy się poprzez Kanał Sobieskiego z rzeką Wilanówką. Wilanówka¹²³ jest naturalnym ciekim wodnym, z korytem uformowanym przed kilkudziesięcioma laty. Na stan wody Wilanówki wpływają wody Kanału Sobieskiego, zanieczyszczenia pochodzące z otaczających osiedli, nawozy i środki ochrony roślin oraz przenikanie wód Jeziorki.

Na obszarze Wilanowa zlokalizowane jest także Jeziorko Świrlik¹²⁴, którego wody mają odpływ do Wilanówki poprzez wschodnią odnogę - Kanał Królewski¹²⁵ oraz Jezioro Sielanka¹²⁶, z odpływem przez rów melioracyjny do Jeziora Czerniakowskiego¹²⁷ -

¹¹⁹ II klasa czystości wody. ibidem.

¹²⁰ 500m długości, 10 - 30 m szerokości, 1 - 2 m głębokości, powierzchnia 0,6 ha. ibidem.

¹²¹ 700 m długości, 100 m szerokości, 2 - 3 m głębokości, powierzchnia 8,5 ha, wysokość skarpy zachodniej 3 m pozostałe 1 - 2 m. ibidem.

¹²² Długość 1500 m, szerokość 50 - 100 m, głębokość 1 - 1,5 m, powierzchnia 8 ha, brzegi uregulowane, 1 1,5 m ponad lustro wody, ibidem.

¹²³ Długość 10 m, szerokość 4 - 8 m, głębokość 0,5 - 1,5 m, nachylenie skarp 1:2, II i III klasa czystości, ibidem.

¹²⁴ Powierzchnia 0,7 ha, 70 -100 m. ibidem.

¹²⁵ 800 m długości, 20 - 30 m szerokości. ibidem.

¹²⁶ 300m długości, 20 - 30 m szerokości, 1ha powierzchnia, ibidem.

¹²⁷ Powierzchnia 19,5 ha. ibidem.

dawnego starorzecza Wisły, uznanego w 1987 roku za rezerwat wodno-krajobrazowy. Na terenie wsi Zawady zlokalizowany jest Staw Zawadowski.

Na terenie dawnego założenia w Gucinie znajdują się dwa zbiorniki wodne: zarośnięty, tak zwany Księży Staw, stanowiący część historycznej kompozycji i około 2 hektarowy zbiornik po eksploatacji torfu.

Wody gruntowe

Poziom wód podziemnych w obrębie zagłębień terenu wynosi 0 - 1 m ppt, w obrębie utworów przepuszczalnych (piaski tarasów Wisły), w pobliżu cieków i obniżeń woda utrzymuje się płycej niż 2 m ppt. Na pozostałym obszarze tarasów nadzalewowego i zalewowego (osady przepuszczalne) jest to 2 - 5 m ppt. Odpływ wód w kierunku północno - wschodnim jest w stronę Wisły¹²⁸.

Presja urbanizacyjna powoduje niekorzystne zmiany w systemie wodnym. Zły stan wód powierzchniowych Wilanowa jest spowodowany między innymi zanieczyszczeniami miejskimi, pochodzącymi z Potoku Służewskiego, mającego swoje źródło w sąsiedztwie lotniska Okęcie, który uchodzi do Jeziora Wilanowskiego. Problemem jest też zalewanie terenów parkowych w sąsiedztwie jeziora, w okresie ulewnych deszczów.¹²⁹

Krajobraz w rejonie dzisiejszego Wilanowa uległ procesowi antropogenicznego przekształcenia stosunkowo wcześniej¹³⁰. Ze względu na żyzne gleby w dolinie i na wysoczyźnie, tereny te zostały szybko wylesione pod uprawy rolnicze. Przekształceniom podlegał także układ wodny. W XIV wieku zmeliorowano taras zalewowy Wisły na wzór holenderski, co przyczyniło się do znacznego wyniszczenia lasów łęgowych i przekształcenia tych obszarów w pola uprawne¹³¹. W XVI i XVII wieku wraz z rozwojem gospodarczym nastąpiła rozbudowa osad a także przekształcenie linii brzegowej Wisły i terenów przyległych. Istotny wpływ na zmiany stosunków wodnych miało wybudowanie w XIX wieku wału przeciwpowodziowego wzdłuż Wisły. W latach trzydziestych ubiegłego wieku wał ten został podwyższony. Tereny tarasu nadzalewowego także podlegały melioracjom. W latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku w obrębie obszaru wykonana została sieć melioracyjna i wybudowany został kanał deszczowy Wolica-Wilanów, biegnący od Potoku Służewieckiego do wylotu kolektora burzowego przy ulicy Płaskowickiej, równolegle do skarpy, w odległości około 200 m¹³².

¹²⁸ ibidem.

¹²⁹ Różańska A. 2003: Przekształcenia układu wodnego parku Wilanowskiego w Warszawie [w:] red. U. Myga-Piątek Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr2, Sosnowiec.

¹³⁰ Badania prowadzone na tych terenach potwierdzają ciągłość osadnictwa od epoki kamiennej. Kicińska E., 1993, op. cit. s. 78.

¹³¹ Wolski P., Cieszeńska A., Sieroszeńska M., 1996, op. cit., s. 4.

¹³² Pawłać H., Wanke A., Wolski P., 1996, op. cit. s. 33.

Obecnie, powstające inwestycje na terenie tarasu nadzalewowego Wilanowa zachodniego spowodowały znaczne obniżenie wód gruntowych. Pierwsze niekorzystne zmiany w stosunkach wodnych nastąpiły w 2002 roku wraz z budową Ratusza Wilanowskiego. W następnych latach zaczęto wznosić kolejne inwestycje. Rozpoczęto budowę osiedli: Nowa Rezydencja Królowej Marysieńki, Nowy Wilanów i Wilanów Park oraz Świątyni Opatrzności Bożej. Jak wynika z badań prowadzonych na zlecenie dyrekcji Muzeum Pałacu w Wilanowie, na obszarze Wilanowa obserwuje się systematyczne obniżanie się poziomu wód gruntowych, który obecnie jest o około metr niższy względem okresu poprzedzającego zabudowę dawnych pól i łąk wilanowskich.

Budowa geologiczna i wynikające z niej warunki topograficzne, glebowe i wodne wykształciły specyficzny kompleks przyrodniczy, stanowiący podstawę do kształtowania się pokrycia terenu. Pierwotny układ przestrzenny obszaru doliny rzecznej wytworzony został w wyniku procesów geologicznych i działalności wód Wisły, które przyczyniły się do ostatecznego uformowania krawędzi obu tarasów dolinnych. Obszar doliny stwarzający podstawy dla zorganizowania zaplecza żywnościowego, z bliskością wody pitnej i źródeł surowców budowlanych, o korzystnych warunkach obronnych stał się miejscem atrakcyjnym dla rozwoju osadnictwa a w późniejszym okresie kompleksu rezydencjonalnego.

3.1.4. ROŚLINNOŚĆ

Roślinność rzeczywista

W przeszłości rozległe tereny leśne stanowiły tło dla powstającego wśród łąk i pól uprawnych wieloprzestrzennego założenia wilanowskiego. Obecnie ich pozostałością jest w obrębie tarasu nadzalewowego Las Kabacki i obecny Park Natoliński¹³³ - objęty ochroną rezerwatową oraz obecny Park Morysin¹³⁴ na terenie tarasu zalewowego. Morysin oraz tereny nadwiślanych łągów wiązowo-jesionowych stanowią obszary niezwykle cenne przyrodniczo.

Małe zbiorniki wodne, występujące głównie w rejonie położonym bezpośrednio przy skarpie pokrywa zbiorowisko rzęs z klasy *Lemnetea*. Brzegi kanałów i rowów melioracyjnych oraz częściowo zarastających zbiorników z wodą stojącą porasta roślinność szuwaru właściwego ze związku *Phragmition*. W bliskim sąsiedztwie cieków wodnych spotkać można zbiorowisko ziołorośli (zw. *Filipendulo-Petasition*). Strefę ekotonową pomiędzy zadrzewieniem olszowym a zbiorowiskiem szuwarów oraz pomiędzy grądem niskim a łąką typu wilgotnego na terenie podskarpowym wypełnia zespół kaniańki i kielisznika zaroślowego (z. *Cuscuta-Convolvuletum sepium*). Tereny bezleśne zajmują przede wszystkim żyzne łąki świeże ze związku *Arrhenatherion elatioris* z elementami łąki wilgotnej. Tereny bardziej podmokłe, o wysokim poziomie wód gruntowych, zajmuje roślinność łąk wilgotnych i mokrych ze związku *Calthion*. Tereny

¹³³ Natolin stanowi siedlisko lasów i zarośli grądu typowego, op. cit. 2001.

¹³⁴ Morysin stanowi siedlisko lasów i zarośli łągu wiązowo-jesionowego, ibidem.

nieuprawianych pól i niepielęgowanych łąk porasta roślinność ruderalna. Na terenie podskarpowym w pobliżu ulicy Arbuzowej występują jednorodne płaty zbiorowiska synantropijnego, złożone z rdestu ostrokończystego (*Polygonum cuspidatum*). Zbocza północnej części skarpy, przy ulicy Arbuzowej zajmuje zbiorowisko należące do rzędu *Prunetalia* (stanowiące stadium sukcesji w kierunku lasów grądowych - z. *Tilio-Carpinetum*), które tworzą zarośla tarniny (*Prunus spinosa*), głogu jednoszyjkowego (*Crataegus monogyna*) oraz róży dzikiej (*Rosa canina*). Na terenie łąk wilgotnych i częściowo świeżych, w miejscach znacznie obniżonych, rosną kępy krzewów złożone z wierzby uszatej (*Salix aurita*) i wierzby szarej (*Salix cinerea*). W pobliżu obszaru źródłiskowego małego ciek w wodnego zlokalizowany jest fragment lasu olszowo-jesionowego, zbliżonego składem florystycznym do zespołu *Circaeo-Alnetum*. Ściany wąwozów, zboczy i podstawę skarpy zajmuje las grabowo-lipowo-dębowy, którego skład florystyczny nawiązuje do zdegradowanej postaci zespołu grądu subkontynentalnego (*Tilio-Carpinetum*). Na zboczu skarpy występuje wariant typowy (zespół *Tilio-Carpinetum typicum*) oraz wariant wilgotniejszy, występujący w dolnej części skarpy, tzw. grąd niski (zespół *Tilio-Carpinetum corydaletosum*)¹³⁵.

W obrębie tarasu zalewowego zlokalizowane są przede wszystkim tereny pól, sadów i ogrodów towarzyszących zabudowie. W rejonie doliny Wilanówki występują zbiorowiska łąkowe i olsowe.

Roślinność potencjalna

Roślinność potencjalną dla obszaru wysoczyzny stanowią grądy typowe (z. *Tilio-Carpinetum*) oraz na niewielkich powierzchniach dąbrowy świetliste (z. *Potentillo albae-Quercetum*); dla tarasu nadzalewowego - łągi jesionowo-wiązowe (z. *Ficario-Ulmetum campestris*), łągi jesionowo-olszowe (z. *Circaeo-Alnetum*) oraz grądy niskie (z. *Tilio-Carpinetum corydaletosum*). Zbiorowisko potencjalne zboczy skarpy w części górnej jest zbliżone do roślinności występującej na wysoczyźnie, w części dolnej natomiast do grądu niskiego¹³⁶. Dla obszaru tarasu zalewowego roślinność potencjalną stanowi nadrzeczny łąg jesionowo – wiązowy (*Ficario-Ulmetum campestris*), a w rejonie doliny Wilanówki i zagłębień tarasu nadzalewowego przystrumykowy łąg jesionowo-olszowy (*Circaeo-Alnetum*). Zbiorowiskiem potencjalnym brzegu Wisły i Wilanówki są łągi wierzbowo - topolowe i zarośla wikliny (*Salicetum trandro-viminalis*), a w rejonie obszaru dzisiejszego Jeziora Lisowskiego bagienny ols (*Ribo nigri-Alnetum*).

3.1.5. ŚWIAT ZWIERZĘCY

W obrębie terenu badań u styku Wilanowa i Wawra zlokalizowany jest faunistyczny rezerwat przyrody Wyspy Zawadowskie. Stanowi on miejsca lęgowe kilku gatunków ptaków wodno-błotnych: rybitwy białoczelnej, rybitwy rzecznej, mewy śmieszki, mewy

¹³⁵ Wysocki C., Budzikowski H., 1996, op. cit. s. 77-82.

¹³⁶ Wysocki C., Budzikowski H. 1996, ibidem., s. 76-77. Za Chojnacki J., 1991: Zróżnicowanie przestrzenne roślinności Warszawy, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 227.

pospolitej, sieweczki rzecznej, sieweczki obroźnej, brodziec piskliwego, trzcza nurogęsia i zimorodka oraz bazę dla około stu gatunków ptaków wodno-błotnych i lądowych a także licznych innych zwierząt. Na przelocie lub zimą zatrzymują się tu bieliki, kormorany, czaple siwe, białe i nadobne, nury, duże mewy, trzecie i kaczki. Do ssaków lęgowych występujących na terenie rezerwatu należą: bóbr, wydra i karczownik ziemnowodny. Oprócz tego spotkać tu można także: ryjówkę aksamitną, ssaki łasicowate oraz łowne – dzika i sarnę. Na terenie rezerwatu żyją też przedstawiciele innych gromad: gady takie jak zaskroniec i wiele płazów a w wodach ryby takie jak sum europejski. Z bezkręgowców warto wymienić pają królowej, wonnicę wierzbówkę, trociniarkę czerwią i szczeżuję.

Skarpa Ursynowska jest miejscem lęgowym ptaków takich jak: kokoszka i krzyżówka oraz gil i dzięcioł białoszyi. Wiele ptaków wije tu również swoje gniazda. Należą do nich: pokrzywka, bogatka, modraszka, kowalik, słowik szary, czyż, pęzacz, pierwiosnek, piecuszek, świstunka, wilga i puszczyk. Żyje tu też wiele płazów takich jak ropucha szara, traszka pospolita, rzekotka drzewna, żaba trawna, żaba moczarowa, żaba zielona i kumak nizinny. Z gadów można tu spotkać zaskrońca zwyczajnego. Do ssaków występujących w rejonie skarpy należą ryjówka aksamitna, łasice, jeże, wiewiórki i nietoperze.

Na terenie parku w Natolinie występują liczne ssaki: lisy, borsuki, zające, kuny, wiewiórki, gronostaje, łasice, ryjówki, myszy, nornice i nietoperze a także ptaki: myszołowy, czaple siwe i bażanty. Jest on także ostoją dla wielu płazów i gadów: żab, ropuch i zaskrońców. Wiele gatunków zwierząt występuje też na terenie Lasu Kabackiego. Żyją tu między innymi sarny, lisy, dziki, łasice, myszy i nornice a także ponad czterdzieści gatunków ptaków.

W obrębie obszaru badań, w rejonie Powsinka i Powsina, zlokalizowane są też objęte ochroną siedliska rzadko występującego w Polsce i Europie motyla – modraszka telejusa¹³⁷.

3.1.6. CHATRAKTERYSTYKA KRAJOBRAZU PRZYRODNICZEGO WILANOWA

Charakter środowiska przyrodniczego obszaru stanowiącego przedmiot badań miał bezpośredni wpływ na dynamikę przemian krajobrazu kulturowego. Ukształtowanie terenu, a przede wszystkim walory skarpy wysoczyzny, która osiąga dość znaczną wysokość w tym rejonie, czyniły tereny południowej Warszawy wyjątkowo atrakcyjnymi dla rozwoju osadnictwa na tle nizinnego Mazowsza. Dodatkowym atutem był rozwinięty układ starorzeczy i urodzajne gleby szczególnie w obrębie tarasu średniego, które sprzyjały rozwojowi rolnictwa na tym terenie. Gęsto zalesione tereny wysoczyzny, porośnięte przez zbiorowiska grądowe oraz niewielkie powierzchnie dąbrów świetlistych stanowiły rodzaj zaplecza gospodarczego, sprzyjały też rozwojowi zbieractwa i łowiectwa.

¹³⁷ Na podstawie: Warszawska przyroda. Obszary i obiekty chronione. op. cit.

Z czasem walory krajobrazu naturalnego doliny zostały wykorzystane do lokalizacji budowli sakralnych i łańcucha rezydencji zespolonych ze zorganizowanym otoczeniem ogrodowym. Obiekty te sytuowano w najatrakcyjniejszych krajobrazowo miejscach – w obrębie wzniesień tarasów, w sąsiedztwie naturalnych elementów wodnych, umożliwiających włączenie ich w kompozycję ogrodową.

Obecnie obszar południowej Warszawy stanowi jeden z najcenniejszych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym terenów w skali miasta. Tereny nadwiślańskie, obszar historycznych parków wraz z podskarpem i Lasem Kabackim stanowią trzon systemu przyrodniczego miasta a cały obszar doliny z wyłączeniem wielorodzinnej zabudowy osiedli mieszkaniowych pełni rolę rozszerzenia systemu przyrodniczego Warszawy¹³⁸. Park w Wilanowie wraz z Jeziorami Powsińskim i Wilanowskim, doliną Wilanówki, Morysinem oraz łąkami i polami towarzyszącymi zabudowaniom Powsinka stanowią ważny ciąg przyrodniczy pełniący istotne funkcje hydrologiczne i o dużym znaczeniu klimatycznym. Odgrywają ważną rolę w oczyszczaniu powietrza, filtracji zanieczyszczeń pochodzących z komunikacji miejskiej i Elektrociepłowni „Siekierki”. Mają też znaczący udział w produkcji tlenu. Roślinność łąkowa porastająca teren parku w Morysinie dodatkowo filtruje i retencjonuje duże ilości wody. Wilanówka wraz z Jeziorami Wilanowskim i Powsińskim stanowią elementy systemu krążenia wód powierzchniowych odprowadzających wody z całego obszaru doliny do Wisły. Tereny te wchodzi też w skład systemu przewietrzania i regeneracji powietrza dla obszaru miasta. Dodatkowo obszary łąków wzdłuż koryta Wisły oraz dolinę Wilanówki charakteryzuje istotny udział w produkcji biomasy.

Drugi ciąg przyrodniczy tworzą tereny Gucin-Gaju, parku w Ursynowie i Natolinie wraz ze Skarpą Warszawską i obszarami łąk i zarośli podskarpowych oraz kompleksem Lasu Kabackiego. Oprócz roli w kształtowaniu lokalnego klimatu, obszary te stanowią ciąg nawietrzający Warszawę masami czystego powietrza transportowanymi od strony południowej, wytworzonymi przez roślinność Lasów Kabackiego i Chojnowskiego. Park w Natolinie stanowi też barierę dla wiatrów i hałasu, bierze też udział w pochłanianiu pyłów i zanieczyszczeń. Pełni również rolę w funkcjonowaniu hydrologicznym poprzez filtrowanie i retencjonowanie znacznych ilości wody. Zlokalizowane na jego terenie Jezioro Łasice wraz z rowami melioracyjnymi stanowią system obiegu wody związany ze zlewnią Wilanówki. Dodatkowo roślinność Lasu Kabackiego, parku w Natolinie i obszaru Skarpy Warszawskiej cechuje duży stopień naturalności i zgodność z siedliskiem. Mają też one znaczny udział w produkcji biomasy¹³⁹. Roślinność o charakterze łąkowym w rejonie skarpy chroni ją przed procesami erozyjnymi. Oba ciągi przyrodnicze stanowią też ostoję dla żyjących tu zwierząt.

¹³⁸ Kaliszuk E., 2003, op. cit.

¹³⁹ Kaliszuk E., 2003, ibidem.

3.2. CHARAKTERYSTYKA ELEMENTÓW KULTUROWYCH KRAJOBRAZU WILANOWA

3.2.1. SIĘĆ DROGOWA

W krajobrazie dzisiejszego Wilanowa zachował się w dużej mierze historyczny układ drogowy. Przez setki lat utrzymywał się system dróg lokalnych, łączyących rezydencję Wilanowską, filialne założenia pałacowo-ogrodowe, wsie i folwarki w jedną całość. Obecne ulica Przyczółkowa i fragment ulicy Nowoursynowskiej (od południa do parku w Ursynowie) poprowadzone zostały po linii dwóch dawnych, równoległych do skarpy i Wisły, tras Traktu Czerskiego - górnej, biegnącej wzdłuż górnej krawędzi dużej skarpy i dolnej, biegnącej wzdłuż górnej krawędzi małej skarpy. Ciągłość ulicy Nowoursynowskiej została przerwana na wysokości dzisiejszych terenów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, na skutek budowy w tym rejonie osiedla mieszkaniowego. Obecna Aleja Wilanowska przebiega mniej więcej w miejscu dawnej Drogi Królewskiej, łączącej Wilanów z Gucinem i Służewem, której trasę wyznaczał dawniej bieg Potoku Służewieckiego. Aleja Wilanowska podlega ochronie konserwatorskiej na mocy postanowienia dotyczącego wyjaśnienia treści decyzji o wpisie do rejestru zabytków Wilanowa – założenia urbanistycznego z dnia 6.10.2006 roku. Zgodnie z decyzją Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy uznano, że wpis ten obejmuje historyczny trakt prowadzący do Gucina – obecną Aleję Wilanowską jako jeden z wieloprzestrzennych układów liniowych (w granicach linii rozgraniczających tę ulicę).

Czytelne w obecnym krajobrazie jest też odgałęzienie Alei Wilanowskiej do wąwozu na skarpie, pomiędzy obecnym parkiem w Ursynowie i dawnym Gajem w Gucinie - dzisiejsza ulica Arbuzowa. Zachowaną dawną aleją jest również obecna ulica Pałacowa, prowadząca od ulicy Przyczółkowej do wschodniej bramy parku w Natolinie. Zachowała się także droga prowadząca do dawnego folwarku Wolica, orientowana na kopułę kościoła Świętej Anny- dzisiejsza ulica Klimczaka. Jeszcze do niedawna utrzymana była jako droga polna. Obecnie przy tej historycznej drodze zlokalizowana została Świątynia Opatrzności Bożej. Dzięki temu nabrała ona nowej rangi i znaczenia w krajobrazie dzisiejszego Wilanowa. Na terenie współczesnych osiedli Wilanowa Zachodniego czytelna jest też ulica przebiegająca wzdłuż historycznej Osi Królewskiej. Ulica Klimczaka do jej połączenia z ulicą Orszady podlega ochronie konserwatorskiej na mocy postanowienia dotyczącego wyjaśnienia treści decyzji o wpisie do rejestru zabytków Wilanowa – założenia urbanistycznego z dnia 6.10.2006 roku. Zgodnie z decyzją Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy uznano, że wpis ten obejmuje historyczny trakt prowadzący do wsi Wolica – obecną ulicę Klimczaka jako jeden z wieloprzestrzennych układów liniowych (w granicach linii rozgraniczających tę ulicę). Na mocy wyżej wymienionego postanowienia ochronie podlega też Oś Królewska od pałacu na Ursynowie do zabudowań folwarku Zawady. Część zachodnia osi (od pałacu Rozkosz do bramy poprzedzającej dziedziniec pałacu wilanowskiego) przebiega w pasie szerokości 50m, część wschodnią (od punktu położonego na

wschodnim brzegu Jeziora Wilanowskiego, wyznaczonego na osi korpusu pałacu do zabudowań folwarku Zawady) stanowi pas szerokości 35m.

Czytelna w krajobrazie jest także aleja na osi pałacu w Wilanowie, prowadząca do dawnej wsi i folwarku Zawady, zakończona neogotycką bramą, zlokalizowaną na terenie należącym dawniej do parku w Morysinie. Poprowadzenie osi kompozycyjnej założenia Wilanowskiego równoległe do dróg narolnych świadczy o przywiązaniu do tradycji miejsca. W dzisiejszym krajobrazie Wilanowa czytelny jest też fragment dawnego traktu prowadzącego w kierunku Czerska, przechodzącego obok głównej bramy rezydencji Wilanowskiej - ulica Stanisława Kostki Potockiego. Obecnie ma ona charakter drogi lokalnej częściowo zamkniętej dla ruchu samochodowego. Historyczną drogą jest też ulica Vogla. Obecnie nadal posiada ona duże walory ze względu na swój charakter widokowy ze względu na swe powiązania m.in. z jeziorami Wilanowskim i Powsinkowskim.

Pomimo rozwoju zabudowy swój historyczny przebieg zachowały również drogi poprowadzone wewnątrz dawnych wsi. Taką drogą jest obecna ulica Biedronki na terenie dawnej wsi Wilanów, ulica Europejska na terenie dawnej wsi Powsinek, obecna ulica Fosa i dawna droga „Na Miedzy” na terenie dawnej wsi Służew. Pierwotny przebieg ulicy Fosa został nieznacznie zmieniony w wyniku budowy ulicy Rzymowskiego, której pas drogowy znalazł się w granicach obszaru wpisanego wcześniej do rejestru zabytków.

W krajobrazie terenów Zawad i Kępy Zawadowskiej czytelna jest dawna główna droga wiejska - obecnie ulica Syta, prowadząca do sąsiedniej wsi, Kępy Łatoszkowej. Ulice Trójpółowa i Glebowa, prowadzące ku dawnej przeprawie przez Wisłę to także elementy dawnego układu drogowego, choć ich przebieg pierwszy raz widoczny jest dopiero na mapach z lat dwudziestych XX wieku¹⁴⁰.

3.2.2. UKŁAD ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-OGRODOWYCH

Rezydencja królewska w Wilanowie oraz jej filialne siedziby stanowią ogniwa znacznie rozleglejszego łańcucha rezydencjonalnych założeń pałacowo-ogrodowych, położonych na obu tarasach lewego brzegu Wisły, w rejonie południowej Warszawy. Taras wysoki, natolińsko-ujazdowski obejmował założenia takie jak: Ujazdów, Belweder, Mokotów, Królikarnię, Gucin i kościół w Służewie, Ursynów i Natolin. Taras dolny, wilanowsko-czerniakowski, stanowiący znacznie mniejszą wyniosłość, zajmowały: Łazienki Królewskie, klasztor i dwór w Czerniakowie, rezydencja w Wilanowie oraz kościół w Powsinie. Oba ciągi były ze sobą powiązane kompozycyjnie za pomocą dalekich osi widokowych, świadomie kształtowanych i rozwijanych od momentu ich powstania¹⁴¹.

¹⁴⁰ Charakterystyka sieci drogowej została szerzej opisana w Kaczyńska M., 2005: Krajobraz kulturowy Wilanowa, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 63-72.

¹⁴¹ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 14.

Obiekty wyróżniające się w przestrzeni okazałością budowli oraz zorganizowanym otoczeniem ogrodowym, takie jak rezydencje królewskie czy magnackie oraz obiekty sakralne, sytuowane były w miejscach najbardziej atrakcyjnych krajobrazowo. Kontrastując z otoczeniem nadawały całemu obszarowi indywidualny charakter. Stanowiły też punkty docelowe dla kierunków widokowych. W krajobrazie Wilanowa założenia pałacowo-ogrodowe oraz kościoły zlokalizowane zostały na tarasach doliny Wisły i były połączone ze sobą kompozycyjnie, widokowo i funkcjonalnie. Centrum tego zespołu przestrzennego stanowił pałac wraz z otaczającym ogrodem wzniesiony w końcu XVII wieku dla króla Jana III Sobieskiego, położony w obrębie tarasu nadzalewowego i zalewowego. Dzisiejszy wygląd ogrodu jest wynikiem ponad trzystuletniego okresu jego rozwoju i przekształceń kompozycyjnych. Obecnie teren założenia pałacowo-ogrodowego pozostaje we władaniu Muzeum Pałacu w Wilanowie. Tereny w bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji podlegają obecnie intensywnej urbanizacji. Zabudowywane są zarówno tereny podskarpowe, na osi głównej założenia, jak i obszary tarasu zalewowego między dawnym starorzeczem a Wisłą w bezpośrednim sąsiedztwie Wilanowa. Skala nowowprowadzanej jednorodzinnej zabudowy mieszkaniowej przytłacza zabudowę historyczną. Rezydencja wilanowska traci swój pierwotny charakter wiejskiej rezydencji, wzrastającej wśród łąk i pól uprawnych i związku z otaczającym krajobrazem.

Od wschodu ogród Wilanowski sąsiaduje z terenem Morysina, założonego przez Potockich w latach 1807-15 jako romantyczny park krajobrazowy¹⁴². Morysin położony jest w obrębie charakterystycznego cypla oblanego z trzech stron wodami naturalnie powstałych tu cieków i zbiorników wodnych. Od zachodu jego granicę wyznacza brzeg Jeziora Wilanowskiego, oddzielającego park od założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, a dalej brzeg Kanalu Sobieskiego. Od wschodu i północy granicę stanowi brzeg rzeki Wilanówki, a od południa droga prowadząca w stronę Zawad, zakończona neogotycką bramą o charakterze ozdobnym. Tereny północne założenia pałacowo-ogrodowego w Morysinie, dawny park krajobrazowy, znajdują się obecnie pod zarządem Muzeum Pałacu w Wilanowie. Neogotycka brama i tereny po przeciwnej stronie prowadzącej do niej drogi pozostają we władaniu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ten podział własnościowy nie pozwala na łączną ochronę obszaru, który kiedyś stanowił integralną całość kompozycyjną i funkcjonalną. Brama Morysińska pozbawiona opieki konserwatorskiej ulega powolnemu niszczeniu. Teren parku krajobrazowego w Morysinie ustanowiony został rezerwatem leśnym. Objęcie tą formą ochrony obszaru zabytkowego parku, posiadającego własny układ kompozycyjny o cennych wartościach historycznych i artystycznych, będącego częścią jednego z nielicznych zachowanych założeń wieloprzestrzennych, nie tylko nie pozwala na właściwą jego ochronę, ale przyczynia się do jego całkowitej degradacji. Kompozycja parku, na skutek braku jakichkolwiek prac pielęgnacyjnych i

¹⁴² Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 148.

restauratorskich, ulega coraz większemu zatarciu a nieliczne zachowane budowle ogrodowe, pozostawione bez opieki konserwatorskiej niszczej. Paradoksalnie niekontrolowane rozrastanie się naturalnej roślinności łąkowej powoduje, że wiele wartościowych starych egzemplarzy drzew pozostaje niewyeksponowana.

Podobna sytuacja dotyczy filialnego założenia pałacowo-ogrodowego rezydencji w Wilanowie - Natolina, położonego w obrębie najwyższego i średniego tarasu doliny Wisły. Obszar Natolina, stanowiący początkowo tereny łowieckie króla Augusta II Sasa, a później letnią siedzibę Potockich otoczona romantycznym parkiem krajobrazowym, obecnie objęty został również ochroną rezerwatową. W praktyce oznacza to, że zarządzająca parkiem instytucja nie czuje się zobowiązana do prowadzenia prac restauratorskich i pielęgnacyjnych w stosunku do zieleni parkowej, co w rezultacie sprzyja jego degradacji. Park pozostaje jednocześnie obiektem zabytkowym, którego wartości historyczne, artystyczne i naukowe powinny być chronione. Tymczasem w obrębie znacznie rozleglejszej, dolnej części parku zatarta została większość osi widokowych w wyniku nadmiernego rozrostu drzewostanu. Czytelna jest jedynie główna oś kompozycyjna i widokowa założenia, na której zlokalizowany jest pałac i mauretańska brama wjazdowa. W obecnym układzie przestrzennym założenia nieczytelne stają się także powiązania widokowe z otaczającym krajobrazem. Od 1991 roku park w Natolinie stanowi siedzibę filii College of Europe w Brugii. Zabytkowe budynki dworskie znajdujące się na terenie założenia, takie jak położona na południowy zachód od pałacu oficyna dworska, dawna stajnia i wozownia, zostały zaadaptowane na potrzeby dydaktyczne szkoły. Wzniesione też zostały nowe obiekty: budynek stołówki, dom akademicki na obrzeżu parku oraz budynek rektoratu. Obiekt nie jest publicznie dostępny, przez co praktycznie nie funkcjonuje w świadomości mieszkańców.

Zlokalizowane nieco dalej na północ filialne założenie pałacowo-parkowe w Ursynowie od 1956 roku stanowi siedzibę Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Obiekt pozostaje wpisany do rejestru zabytków, brak jest jednak wyraźnych granic wpisu. Głównym elementem kompozycyjnym założenia jest historyczna aleja wjazdowa na osi pałacu, o przebiegu prostym do krawędzi skarpy w kierunku wschód - zachód. Park oraz układ elementów architektonicznych zachował się w prawie niezmienionej formie od momentu jego przebudowy według koncepcji S. Tworkowskiego¹⁴³ w latach pięćdziesiątych. Obecny układ roślinności na tarasie górnym założenia jest przede wszystkim rezultatem działalności w latach pięćdziesiątych Alfonsa Zielonko, w wyniku której Ursynów stał się parkiem o charakterze dydaktycznym. Tereny skarpy oraz obszar u jej podnóża z zarośniętym dawnym stawem porastają zadrzewienia powstałe w wyniku naturalnej sukcesji, charakterystyczne dla zbiorowisk grądowych. Kompozycja tej części założenia jest praktycznie nieczytelna ze względu na niekontrolowany rozrost roślinności. Wysokie egzemplarze drzew na skarpie przysłaniają widok z tarasu przed

¹⁴³ Mazurczak K., 1999, op. cit. s. 98.

budynkiem pałacu na tereny poniżej skarpy. Trudno także odnaleźć historyczne powiązanie widokowe założenia z rezydencją królewską w Wilanowie. Część obszaru Skarpy Ursynowskiej została wydzielona jako rezerwat przyrody. Mimo prawnej ochrony wartości przyrodniczych skarpa nie sprawia wrażenia terenu chronionego. Brak nadzoru i zainteresowania władz uczelni uporządkowaniem dolnej części parku sprawia, że teren ten podlega dewastacji, tracąc swoje wartości historyczne, artystyczne i naukowe. Zachodnią granicę parku wyznacza ulica Nowoursynowska i znajdujący się po jej przeciwnej stronie kompleks nowopowstałych budynków kampusu uczelni. Układ przestrzenny kampusu nie został podporządkowany osiowemu założeniu pałacu i parku. Wschodnią granicę stanowią zadrzewienia wzdłuż krawędzi wysoczyzny a dalej obszar łąk oraz rozrastająca się chaotyczna zabudowa z towarzyszącymi im terenami uprawowymi. Oś kompozycyjna założenia pałacowo-ogrodowego nie porządkuje więc ani przestrzeni poniżej skarpy, w stronę Wilanowa, ani nie została uwzględniona w rozplanowaniu nowego kampusu. Działania ochronne dotyczące Skarpy Ursynowskiej czy parku w Natolinie tylko pozornie chronią wartości kulturowe i krajobrazowe skarpy i terenów podskarpowych. Niekontrolowany rozrost roślinności drzewiastej na tych terenach powoduje utratę przez nie kulturowych walorów. Miejsca zlokalizowane na wysoczyźnie o szczególnych wartościach widokowych, pełniące rolę dominant krajobrazowych, kształtujące krajobraz są obecnie prawie nieczytelne. Pogłębia to też zmniejszenie optyczne skali obiektów zlokalizowanych na skarpie i tak zdominowanych przez powstającą w najbliższym otoczeniu, znacznie wyższą nową zabudowę. Nieczytelne w krajobrazie jest też założenie pałacowo-ogrodowe w Gucinie. Założona przez rodzinę Potockich w latach 1817-21 filia rezydencji wilanowskiej¹⁴⁴, zajmowała pierwotnie wzgórze obok kościoła w Służewie, staw pod wzgórzem i niewielki obszar za stawem, wzdłuż Potoku Służewieckiego. Po śmierci Stanisława Kostki Potockiego u podnóża skarpy urządzono gaj dla uczczenia jego pamięci. Po wojnie tereny Gucin-Gaju zostały podzielone między centralę rybną i sąsiadujący z nim Kościół Świętej Katarzyny. Mimo, że na terenie dawnego założenia zachowało się wiele starych, cennych drzew, obiekt nie jest wpisany do rejestru zabytków. We wschodniej części Gucina wzniesiony został wielokondygnacyjny budynek z apartamentami, co wpłynęło dodatkowo na dalszą degradację tego miejsca w krajobrazie¹⁴⁵.

3.2.3. KOŚCIOŁY I CMENTARZE

W bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji wilanowskiej znajduje się Kościół Świętej Anny. Swoją współczesną lokalizację zyskał jeszcze za życia króla Jana III Sobieskiego. Obecny wygląd kościoła zawdzięcza przebudowie według projektu Henryka i Leonarda Marconich za czasów Augusta i Aleksandry Potockich.¹⁴⁶ W ostatnich latach przy budynku kościoła wybudowana została dzwonnica utrzymana w stylu neorenesansu

¹⁴⁴ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 7.

¹⁴⁵ Charakterystyka układu założenia pałacowo-ogrodowego została szerzej opisana w Kaczyńska M., 2005, op. cit.

¹⁴⁶ Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 126.

włoskiego podobnie jak budynek kościoła. Teren cmentarny został zlokalizowany po przeciwnej stronie ulicy Przyczółkowej. Cmentarz w Wilanowie został założony w 1816 roku. Początkowo nadano mu kształt koła. Wówczas był on połączony z placem przed kościołem skośną aleją lipową. W późniejszych latach poprzez powiększenie nadano mu kształt krzyża greckiego. Ostatecznie cmentarz uzyskał formę kwadratu z lekko zaokrąglonymi narożnikami.¹⁴⁷ Brak koncepcji na rozwój cmentarza i ciągłe przybywanie nowych kwater, spowodowały, że zaczął się on rozrastać w kierunku północnym, co zaburzyło dotychczasową kompozycję. Usytuowanie w okresie międzywojennym stacji kolejki wąskotorowej (obecnie w budynku mieści się poczta Wilanów) i przecięcie torowiskami drogi kościół Świętej Anny - cmentarz spowodowało rozgraniczenie obszaru cmentarza od kościoła. W obecnym krajobrazie rozgraniczenie to pogłębia lokalizacja pętli autobusowej.

Rys. 26. Kościół Świętej Anny w Wilanowie. (M, Kaczyńska 2011)

W obrębie terenów wchodzących w skład dawnych dóbr Klucza Wilanowskiego, stanowiących jednorodny kompozycyjnie zespół przestrzenny znajduje się wspomniany już Kościół Świętej Katarzyny, położony na wysoczyźnie w sąsiedztwie Gaju w Gucinie. Pierwszy murowany kościół w miejscu obecnego Kościoła Świętej Katarzyny został zbudowany już przed rokiem 1238. Obecna, eklektyczną formę, kościół zawdzięcza kolejnym właścicielom Wilanowa - rodzinie Potockich i architektowi Franciszkowi Marii Lanciemu, który w 1848 roku dokonał jego przebudowy na zlecenie Augusta

¹⁴⁷ ibidem., s. 130.

Połockiego.¹⁴⁸ Kościołowi towarzyszy obszar cmentarza i budynek plebani pochodzący z 1640 roku, wzniesiony jako klasyczny przykład dworku polskiego przez księdza Wojciecha Kacprrowskiego. W sąsiedztwie kościoła zlokalizowana jest też wolnostojąca dzwonnica pochodząca z 1881 roku. Pierwotnie wzniesiona została w stylu pseudogotyckim. Po zniszczeniach Drugiej Wojny Światowej odbudowana została dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, w formie nawiązującej do wystroju fasady kościoła. Obecnie w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła znajduje się Pomnik Męczenników Terroru Komunistycznego, wybudowany w latach 1986-93 według projektu Macieja Szańkowskiego i Sławomira Korzeniewskiego, upamiętniający grzebanych na tym terenie więźniów ze Służewca. Dzięki temu Kościół Świętej Katarzyny zyskał nową rangę. Kościół Świętej Katarzyny jest nadal czytelny w krajobrazie, choć jego skala została optycznie zmniejszona przez powstałe w latach siedemdziesiątych osiedle "Służew nad Dolinką". Budowa w latach dziewięćdziesiątych osiedla przy Alei Wilanowskiej i ulicy Arbuzowej spowodowała zamknięcie widoku z Wilanowa na kościół i kompleks Gucina. W wyniku zabudowy tych terenów zawężony został też krajobraz łąk i pól Wilanowa zachodniego.

Rys. 27. Kościół Świętej Katarzyny w Służewiu. (M. Kaczyńska, 2005)

We współczesnym krajobrazie Wilanowa powstaje obecnie budowla sakralna o znaczeniu ogólnonarodowym - Świątynia Opatrzności Bożej. Zlokalizowana została na terenie tarasu nadzalewowego w obrębie 6-hektarowej działki przy historycznej drodze łączącej rezydencję Wilanowską z wsią w Wolicy - dzisiejszej ulicy Klimczaka. Lokalizacja Świątyni nie jest zgodna z dotychczasową tradycją obszarów Mazowsza, gdzie obiekty sakralne sytuowano w miejscach wyniesionych, dominujących w krajobrazie, takich jak skarpy tarasów doliny Wisły. Ponadto 40-metrowa budowla Świątyni obudowana

¹⁴⁸ Piber M., 2001, op. cit. s. 230.

zostanie 4-5 kondygnacyjnymi budynkami "Miasteczka Wilanów" (według projektu koordynowanego przez Guy C. Perry'ego), co dodatkowo unieczyłni ją w krajobrazie. Dzięki lokalizacji Świątyni Opatrzności Bożej w krajobrazie Wilanowa zyska on nową rangę i znaczenie, przyciągnie też nowe inwestycje. Z jednej strony jest to korzystne z punktu widzenia rozwoju dzielnicy. Z drugiej strony formuła inwestycyjna stanowi też zagrożenie dla obiektów historycznych i przyrodniczych elementów krajobrazu. Stąd niezbędna jest taka forma ochrony, która obejmowałaby zarówno wartości kulturowe jak i przyrodnicze, stanowiące integralną całość i współtworzące układ przestrzenny Wilanowa. Zachowanie indywidualnego charakteru Wilanowa oraz związków przestrzennych między poszczególnymi elementami jego kompozycji wymaga ochrony krajobrazu przed ekspansją "szkodliwych" inwestycji¹⁴⁹.

Rys. 28. Świątynia Opatrzności Bożej – widok od Alei Wilanowskiej. (M. Kaczyńska, 2011)

Kolejnym kościołem zlokalizowanym w obrębie obszaru badań jest Kościół Świętej Elżbiety w Powsinie. Murowany kościół, zaprojektowanego przez Józefa Fontanę, powstał w 1725 roku z fundacji Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. Osiemnastowieczna budowla stanowi rdzeń dzisiejszego kościoła. W 1889 świątynia została rozbudowana o nawy boczne i kruchtę oraz dwie wieże z inicjatywy hrabiny Aleksandry Potockiej. Ostatniej rozbudowy kościoła dokonano w 1921 roku. Przedłużono wówczas wszystkie trzy nawy od strony kruchty, rozebrano dziewiętnastowieczne wieże i dobudowano wolno stojącą dzwonnice według planów architekta Józefa Dziekońskiego. Ostatnie

¹⁴⁹ Charakterystyka kościołów i cmentarzy została szerzej opisana w Kaczyńska M., 2005, op. cit.

prace konserwatorskie wykonano w latach 1985-2002. Pokryto dach miedzianą blachą i przeprowadzono gruntowną renowację wnętrza¹⁵⁰.

Na terenie dawnej wsi Wolica, na szczycie skarpy ursynowskiej, w 2002 roku wzniesiony został Kościół pod wezwaniem Błogostawionego Edmunda Bojanowskiego. Kościół jest słabo czytelny od strony dawnych pól wilanowskich, mimo że zlokalizowany jest na wzniesieniu. Budowla świątyni jest dobrze widoczna z ulicy Imbirowej od strony ulicy Nowoursynowskiej.

Rys. 29. Kościół Błogostawionego Edmunda Bojanowskiego – widok z ulicy Imbirowej. (M. Kaczyńska, 2011)

3.2.4. ŁĄKI WILANOWSKIE

Łąki Wilanowskie stanowią ważny element kulturowy krajobrazu tej części miasta. Ta forma zagospodarowania terenu pochodzi jeszcze z czasów przed powstaniem rezydencji Jana III Sobieskiego. Ich ogromne znaczenie w krajobrazie wynika nie tylko z ich wartości przyrodniczych (bogactwo gatunkowe), ale także z walorów historycznych i ich roli w kontynuowaniu tradycji miejsca. Związki rezydencji wilanowskiej z otaczającym ją krajobrazem łąk i pastwisk zauważył Bernardo Bellotto Canaletto, przedstawiając je w końcu XVIII wieku w cyklu swoich obrazów. Łąki wilanowskie zajmowały wówczas rozległe przestrzenie u podnóża skarpy tarasu wysokiego, w kierunku południowym sięgając aż po Las Kabacki. Obszar dawnego klucza dóbr wilanowskich najdłużej w Warszawie zachował charakter krajobrazu rolniczego, z otwartymi terenami łąk i pól. Obszar Wilanowa poprzez funkcjonalne włączenie w

¹⁵⁰ Informacje pochodzą z http://parafia-powsin.pl/historia_parafii

obszar miasta radykalnie zmieni swój dotychczasowy wiejski charakter, związany z terenami łąk i pól uprawnych w dolinie Wisły. W obrębie tarasu nadzalewowego rozpoczęta została budowa pierwszych apartamentowców nowej rezydencjonalnej dzielnicy - "Miasteczka Wilanów". Obszar ten stracił swój dotychczasowy charakter łącznika rezydencji w Wilanowie z poszczególnymi założeniami pałacowo-ogrodowymi. Zakres postrzegania zostanie ograniczony do kierunków widokowych wytyczonych przez nowe ciągi komunikacyjne prostopadłe do ulicy Przyczółkowej. Mimo, że Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego¹⁵¹ zakłada zachowanie terenów położonych bezpośrednio pod Skarpą Ursynowską jako otuliny rezerwatu, o funkcji terenów otwartych, a także wprowadzanie zabudowy o intensywności malejącej w kierunku skarpy, presja urbanizacyjna stanowi zagrożenie dla wartości przyrodniczych łąk Wilanowskich. Zmianie ulegają stosunki wodne na tych terenach, co pociąga za sobą zmiany w układzie fitytosocjologicznym¹⁵².

Rys. 30. Widok łąk wilanowskich (M. Kaczyńska, 2005).

3.2.5. UKŁAD WSI I DAWNE FOLWARKI

Rezydencja Wilanowska, filialne założenia pałacowo-ogrodowe, wsie i folwarki tworzyły jednorodny układ powiązany ze sobą funkcjonalnie i przestrzennie w jedną całość.

¹⁵¹ Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Wilanowa Zachodniego.

¹⁵² Charakterystyka układu łąk wilanowskich została szerzej opisana w Kaczyńska M., 2005, op. cit.

Tereny dawnej wsi Wilanów, związanej z majątkiem wilanowskim częściowo od czasów Jana III Sobieskiego, zachowały swój historyczny układ. Jest on jednak słabo czytelny ze względu na otaczającą zabudowę współczesną. Zachowany został także układ dawnej wsi Powsinek, dostosowany formą do kształtu Jeziora Powsinkowskiego.

Obszar dawnego Folwarku Wilanowskiego, którego relikty są czytelne we współczesnym krajobrazie Wilanowa został ukształtowany na przestrzeni drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. Historycznie pełnił rolę zaplecza gospodarczego rezydencji wilanowskiej. Założenie folwarczne przylegało bezpośrednio do południowej części ogrodów wilanowskich – tak zwanego ogrodu angielsko-chińskiego i obejmowało obszar ograniczony terenami założenia ogrodowego i Potokiem Służewieckim od północy, brzegiem Jeziora Wilanowskiego od wschodu, ulicą Vogla od południa i ulicą Przyczółkową od zachodu. W skład historycznego założenia folwarcznego wchodziły liczne zabudowania gospodarcze i mieszkalne rozlokowane po obu stronach drogi prowadzącej do pobliskiej wsi Powsinek, obecnej ulicy Stanisława Kostki Potockiego.

Obecnie na terenie dawnego Folwarku Wilanowskiego trudno odnaleźć historyczny układ urbanistyczny. Większość zabudowań gospodarczych i mieszkalnych zlokalizowanych w północnej części założenia po obu stronach ulicy Stanisława Kostki Potockiego jest w stanie katastrofalnym. Nie zachowała się forma historycznego dziedzińca folwarcznego, który tworzyły budynek Holenderni, Dom Podstarościego i wyburzony w latach powojennych budynek gospodarczy zamykający dziedziniec od zachodu. Obecnie przestrzeń ta jest rozdzielona prowizorycznym ogrodzeniem z metalowej siatki. Zabudowania znajdujące się po południowej stronie – Dom Podstarościego i Dom Malarza Kozłowskiego są wykorzystywane jako budynki mieszkalne. Oba domy, na tle pozostałych dawnych zabudowań folwarcznych, są w stosunkowo najlepszym stanie technicznym. W obrębie wygradzonego obszaru znajduje się parterowy budynek dawnej Holenderni. Od strony dziedzińca folwarcznego budynek jest otynkowany natomiast północna fasada od strony ogrodowej jest nieotynkowana i otrzymała wystrój neogotycki. Obecnie Holendernia oraz poprzedzający ją teren dawnego dziedzińca folwarcznego użytkowane są przez dwie firmy: jedną zajmującą się serwisem samochodów Land Rover i drugą zajmującą się naprawą samochodów osobowych i dostawczych. Obszar tej części folwarku pozostaje w kompletnym nieładzie. Od tej strony trudno też dostrzec walory zabytkowe historycznej Holenderni podziwianej przez spacerujących po ogrodach wilanowskich, którzy widzą tylko ceglaną neogotycką fasadę, nie mając często świadomości, w jakim stanie budowla znajduje się od strony zaplecza gospodarczego dawnej rezydencji magnackiej. Wygląd budynku świadczy o braku prowadzenia jakichkolwiek remontów i napraw elewacji czy pokrycia dachowego. Dodatkowo wygląd dziedzińca folwarcznego szpecą wystawione w sąsiedztwie Holenderni prowizoryczne budowle użytkowe.

Po południowej stronie ogrodzenia otaczającego dawny dziedziniec folwarczny z Holendernią na przestrzeni ostatnich kilku lat powstały nowe osiedla mieszkaniowe. Pierwszą z inwestycji jest powstały w 2008 roku kompleks mieszkalny z towarzyszącą funkcją handlową – Rezydencja Królewska. Kompleks obejmuje pięć dwu i trzykondygnacyjnych budynków z mieszkaniami oraz dwadzieścia dwa domy jednorodzinne w zabudowie bliźniaczej i szeregowej. Zabudowa kompleksu nie różni się niczym od typowych gęsto zabudowanych grodzonych osiedli mieszkaniowych z niewielkimi dziedzińcami wewnętrznymi powstających na terenie miasta i najbliższych przedmieść. Skala zabudowy przytłacza historyczne obiekty zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie, takie jak budynki folwarczne czy obiekty na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie. Dodatkowo kilkukondygnacyjne budynki kompleksu zakłócają widok od strony ogrodów wilanowskich w stronę folwarku. W obrębie osiedla znalazł się też zabytkowy budynek dawnej Fabryki Marmolady (Stara Gorzelnia). Fabryka została wyremontowana i przebudowana. Obecnie na jej terenie znajduje się ośrodek SPA z gabinetami odnowy biologicznej i instytutem kosmetycznym. Obecnie dolna część budynku jest otynkowana, a górne partie elewacji z czerwonej cegły pozostawiono nieotynkowane. W wyniku przebudowy budynek zatracił dawny charakter, a otaczająca zabudowa mieszkaniowa przytłacza go swoją skalą.

Drugą inwestycją jest powstały w 2010 roku dwupiętrowy budynek o nazwie Villa Vogla. Zlokalizowany jest niemal nad samym brzegiem Jeziora Wilanowskiego, leżącego w obrębie Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu i w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego domu dla służby dworskiej tak zwanego Czworaka nad Jeziorem. Budynek ma kształt podkowy z dziedzińcem wewnętrznym otwartym na jezioro. Podobnie jak w przypadku poprzedniej inwestycji architektura kompleksu przytłacza swoją skalą obiekty historyczne. Ogrodzenie osiedla zlokalizowane w bardzo niewielkiej odległości od linii brzegowej jeziora utrudnia do niego dostęp i nie pozwala na spójne zagospodarowanie jego brzegów. Katastrofalny jest stan techniczny Czworaka nad Jeziorem. Jego wygląd świadczy, że od wielu lat jest praktycznie nie remontowany i obecnie grozi zawaleniem. Mimo tak złego stanu technicznego budowli, do niedawna mieszkali tu jeszcze byli pracownicy gospodarstwa SGGW. Czworak jest ledwie widoczny i trudno dostępny od strony jeziora ze względu na naturalnie rozrastającą się roślinność łęgową.

Obszar po zachodniej stronie ulicy Stanisława Kostki Potockiego, ograniczony ulicą Przyczółkową, został częściowo zagospodarowany już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Wtedy wybudowano wzdłuż ulicy Przyczółkowej bliźniacze niewielkie domki jednorodzinne z ogródkami, dość harmonijnie wpisujące się w ówczesny wiejsko-podmiejski krajobraz Wilanowa, oraz dwa kilkukondygnacyjne bloki mieszkalne dla pracowników SGGW stanowiące obcy element w przestrzeni założenia folwarcznego. W obrębie folwarku znajdują się nadal dwa zabytkowe Spichrze, dom dla służby zwany Czworakiem Młyńskim i jeszcze jeden budynek gospodarczy. Jeden ze Spichrzy został wyremontowany i zaadaptowany na siedzibę Urzędu Dzielnicy Wilanów. Drugi z nich pozostaje częściowo użytkowany jako budynek mieszkalny, a jego stan techniczny jest

zły. W podobnym stanie pozostaje Czworak pełniący także funkcję mieszkaniową. Oba budynki sprawiają wrażenie nieremontowanych od lat o czym świadczy odpadający z ceglanych elewacji tynk czy sypiące się dachówki z pokrycia dachowego Spichrza. Teren wokół dawnych zabudowań folwarcznych w tej części założenia, oprócz dwóch bloków mieszkalnych SGGW, pozostaje niezabudowany. Obszar na południe od terenu z dawnymi zabudowaniami folwarcznymi i blokami mieszkaniowymi SGGW, pomiędzy prostą do ulicy Stanisława Kostki Potockiego ulicą Przedatki i równoległą do niej ulicą Zygmunta Vogla stanowią prywatne działki z domami jednorodzinnymi. W tej części zachowały się dwa historyczne budynki: Drewniany Dwór (dawny Lazarek) i dawna Szkoła. Oba budynki są w stosunkowo dobrym stanie technicznym, choć w wyniku zabudowy sąsiednich terenów stały się słabo czytelne w przestrzeni. Dwór pełni obecnie funkcję galerii sztuki, a budynek dawnej szkoły nie jest użytkowany.

Po 1945 roku, na mocy reformy rolnej Folwark Wilanowski wraz z całym dobrami wilanowskimi przeszedł na własność państwa. Jego obszar został podzielony między trzech użytkowników wieczystych. Północna część folwarku, ograniczona ulicą Przyczółkową od zachodu oraz Jeziorem Wilanowskim i parkiem wilanowskim od północy i wschodu, wraz z większością zabudowań folwarcznych została oddana w użytkowanie wieczyste Rolniczemu Zakładowi Doświadczalnemu SGGW. Pozostałe tereny przekazano prywatnym spółkom.

Teren folwarku jest objęty ochroną konserwatorską w ramach wpisu do rejestru zabytków „Wilanowa – założenia urbanistycznego”. Wpisem do rejestru zabytków objęta została część zabudowań folwarcznych: Holendernia, Dom Podstarościego, Spichrze i Fabryka Marmolady. Do wojewódzkiej, a tym samym gminnej ewidencji zabytków włączono: drewniany Dwór – dawny Lazarek, Dom Kozłowskiego – Dom Służby Pałacowej, mur przy Holenderni, Folwark, oba Czworaki, Lamus – Dom Rybaka oraz dawny budynek Szkoły¹⁵³.

Rys. 31. Folwark Wilanowski z nowo-powstałą zabudową mieszkaniową. (M. Kaczyńska, 2011)

¹⁵³ Informacje na temat folwarku wilanowskiego pochodzą z artykułu: Kaczyńska M., Różańska A. 2011: Folwark Wilanowski- zapomniane miejsce historyczne. Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje. 2(31) 2011

Zachowały się pozostałości dawnego folwarku Zawady. Ten dawny, duży folwark należał do dóbr wilanowskich i istniał na tym terenie już w czasach króla Jana III Sobieskiego, a ze względu na swoją lokalizację na przedłużeniu głównej osi kompozycyjnej założenia w Wilanowie w kierunku wschodnim pełnił ważną funkcję kompozycyjną. W czasach Jana III Sobieskiego i Elżbiety Sieniawskiej istniała także droga prowadząca przez folwark Zawady aż do brzegu Wisły. Są tu także wciąż czytelne fragmenty układu dawnego osadnictwa holenderskiego z czasów Stanisława Kostki Potockiego, z relikami dawnych gospodarstw i fragmentami układu historycznych zadrzewień. Rejon dawnego folwarku i wsi Zawady jest obecnie intensywnie zabudowywany. Skala nowowprowadzanych budynków przytacza historyczną zabudowę Wilanowa. Na terenie Zawad czytelne są wciąż fragmenty zachowanego układu wsi osadnictwa holenderskiego z czasów Stanisława Kostki Potockiego¹⁵⁴.

Tereny folwarku oraz nieliczne, zachowane elementy dawnej zabudowy nie zostały dotąd objęte wpisem do rejestru zabytków, zaś do ewidencji zabytków wpisano kilka domów przy ulicy Sytej. W opracowaniach dotyczących zaleceń konserwatorskich dla obszarów Wilanowa i Ursynowa postuluje się objęcie ochroną obszaru folwarku Zawady wraz z istniejącymi zabudowaniami.

Mimo, że dawne zabudowania wsi Wolica zostały zastąpione nowymi budynkami, jej dawny układ, sprzed blisko trzystu lat, zachował się do dziś. Czytelne jest też połączenie widokowe z terenów Wolicy w kierunku założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i sąsiadującego z nim Kościoła Świętej Anny. Zachowały się także pozostałości historycznego folwarku Wolica – budynek stajni i czworaki. Obszar dawnego folwarku oraz poszczególne zabudowania nie zostały wpisane do rejestru zabytków ani do ewidencji zabytków, co postuluje się w opracowaniach konserwatorskich, dotyczących obszarów Wilanowa i Ursynowa. W obowiązującym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dla omawianych terenów zakłada się przeniesienie czworaków folwarcznych i budynku stajni w związku z ich położeniem częściowo w liniach rozgraniczających trasy Południowej Obwodnicy Warszawy.

Układ dawnej wsi z historyczną drogą – ulicą Fosa, mimo wprowadzenia współczesnej zabudowy zachował się też na terenie Służewa¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Zachowały się fragmenty układu dawnych gospodarstw względem Wisły oraz fragmenty układu historycznych zadrzewień.

¹⁵⁵ Charakterystyka układu wsi i dawnych folwarków została szerzej opisana w Kaczyńska M., 2005, op. cit.

4. CHARAKTERYSTYKA PRZEMIAN KRAJOBRAZU WILANOWA

4.1. ROZWÓJ WCZESNEJ SIECI OSADNICZEJ

Rozwój wczesnej sieci osadniczej warunkowały głównie czynniki naturalne – ukształtowanie terenu, warunki glebowe, i występująca w tym rejonie roślinność.

Obszar Mazowsza, leżący na lewym brzegu Wisły, na południe od Warszawy został zagospodarowany do końca XIV wieku¹⁵⁶, w strukturze stałego osadnictwa, opartych na trójpółowce wsi i towarzyszących im miast. Na terenach późniejszych dóbr wilanowskich stałe osadnictwo rozwinęło się już w XII wieku.¹⁵⁷ Miejsce powstania pierwszej osady w Służewie znajdowało się bezpośrednio nad brzegiem doliny Wisły, w obrębie wzgórza przy krawędzi skarpy. Taka lokalizacja posiadała duże walory obronne. Wyniesienie skarpy utrudniało dostęp do osady od strony Wisły. Walory obronne podnosił też korzystny w tym miejscu układ istniejącego tu cieków wodnych – Potoku Służewieckiego. Płynąc z zachodu, z głębi równiny, w miejscu zejścia na średni taras wiślany, potok raptownie skręcał na południowy wschód powodując w ten sposób wykrojenie dość szerokiego kawałka skarpy, który otoczony był nurtem wody od północnego – zachodu i od strony doliny Wisły. Wykrojony łąd wznosił się nad okolicę nie tylko od strony doliny Wisły, ale również od linii potoku.¹⁵⁸ Takie ukształtowanie wzgórza podnosiło też walory widokowe miejsca, zwłaszcza jeśli chodzi o widoki na dolinę powiśla.¹⁵⁹ Wartości przestrzenne i estetyczne wzgórza zostały wykorzystane już w 1238 roku, kiedy to założono tu najstarszą w Warszawie parafię i wybudowano kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i Świętej Katarzyny.¹⁶⁰ Przypuszcza się, że osada w Służewie mogła stanowić część zespołu osadniczego z centrum w Wilanowie i była dla niego zapleczem ze względu na panujące w tym miejscu dobre warunki glebowe i bogate zalesienie, dogodne do działalności gospodarczej. Badania archeologiczne prowadzone na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie dowodzą istnienia w tym miejscu cmentarza grzebalnego z XIII-XIV wieku, a także wskazują możliwość istnienia w tym rejonie obronnej fosi z XIV wieku, co

¹⁵⁶ Benevolo L., 1995: Miasto w dziejach Europy. Krąg & Volumen, Warszawa, s.79-80

¹⁵⁷ Ślady stałego osadnictwa na ziemiach wilanowskich sięgają XII wieku – istniała tu osada wymieniona w przywileju księcia czerskiego Trojdena z 1338 roku dla Benedyktynów w Płocku jako Milonowo. W tym samym wieku Milonowo stało się własnością Stanisława ze Strzelczykowa, który przyjął nazwisko Milonowski. Prawdopodobnie za jego panowania na tym obszarze istniał drewniany dwór. W 1528 roku dobra Milonowa stanowiły około 200 hektarów. W 1650 roku Milanowo, zwane już wówczas Milanowem nabył Bogusław Leszczyński, który rozpoczął tu budowę pałacu. Nie została ona jednak ukończona na skutek najazdu szwedzkiego. Fundamenty sprzedano w 1676 roku podkomorzemu kaliskiemu, Stanisławowi Krzyckiemu. Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit., s. 8-13.

¹⁵⁸ Piber M., 2001, op. cit., s. 29.

¹⁵⁹ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 10.

¹⁶⁰ Piber M., 2001, op. cit., s. 37.

świadczyc może o usytuowaniu tu chronionego fosą zespołu zabudowań¹⁶¹. Niewielki obszar, na którym umiejscowiona była główna osada zwana Milanowem, wybrany był ze względów bezpieczeństwa. Wydzielały go przeszkody naturalne - od południa dolina Potoku Służewieckiego, od północy obszary podmokłe i krawędź tarasu.

Obszar późniejszych dóbr wilanowskich charakteryzowały też dobre warunki siedliskowe. Zbiorowisko potencjalnej roślinności naturalnej dla obszaru tarasu średniego stanowią w przeważającej mierze grądy oraz łęgi jesionowo-wiązowe i jesionowo-olszowe, występujące w lokalnych obniżeniach terenowych. Dla tarasu zalewowego zbiorowiskiem potencjalnej roślinności naturalnej jest łęg jesionowo-wiązowy. Siedliska tych zbiorowisk charakteryzują się żyznymi glebami. Walory te sprawiały, że w miarę postępu osadnictwa tereny zalesione były stopniowo trzebione na potrzeby rolnictwa. Najwcześniej karczowano grunty nad potokami i strumieniami, od nich posuwano się w głąb obszaru równinnego. Pierwsi osadnicy Służewa wykorzystywali jako tereny uprawne, położone kilkaset metrów na wschód, urodzajne gleby brunatne średniego tarasu wiślanego. Rejon ten stwarzał też korzystne warunki dla hodowli bydła. Na podmokłych obniżeniach terenu, znajdujących się tuż poniżej skarpy zakładane były pastwiska. Natomiast gęsto zalesione tereny wysoczyzny stanowiły rodzaj zaplecza gospodarczego dogodnego do leśnego, półdzikiego chowu zwierząt, zwłaszcza trzody chlewnej, jak również zbieractwa i łowiectwa. Na obszarze Służewa znajdowały się liczne zbiorniki wodne, które wraz z Potokiem Służewieckim dostarczały mieszkańcom ryb i wody pitnej.¹⁶² Obok względów obronnych i estetycznych, duże znaczenie dla rozwoju osadnictwa na terenie wzgórz i okolic miał też fakt, że w rejonie Służewa, wzdłuż dolinki Potoku Służewieckiego istniało stosunkowo łatwe wejście na skarpe.

Ważną rolę odgrywało także położenie Wilanowa w układzie sieci drogowej południowego Mazowsza.¹⁶³ Ponieważ tereny pod skarpami obu tarasów były trudno dostępne, ze względu na występujące tam zabagnienia i silne nawodnienie, szlaki drogowe ukształtowały się wzdłuż krawędzi obu skarp. Przebiegały w pewnej odległości od ich linii, ze względu na liczne wcięcia poprzeczne w skarpe, które nie pozwalały na przeprowadzenie szlaku blisko skarpy.¹⁶⁴ Przez obszary te przebiegał od starożytności jeden z najważniejszych szlaków handlowych, wiodących z południa krawędzią lewobrzeżnego tarasu z Warki na Czersk przez Jeziornę, schodząc tu łagodnym zboczem skarpy w dolinę wiślaną i dalej przez wsie: Powsin, Milanowo (Wilanów), tereny Czerniakowa aż pod Jazdów, gdzie wchodził na skarpe ku Warszawie wąwozem Agrykoli lub przez Solec wąwozem Tamki. W średniowieczu istniało też połączenie komunikacyjne między wzgórzem w Służewiu i Milanowem. Droga ta przebiegała poniżej linii skarpy, tworzyła odgałęzienie wzdłuż Potoku Służewieckiego

¹⁶¹ Fijałkowski W., 1983: Wilanów Rezydencja Króla Zwycięzcy. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa, s. 44.

¹⁶² Piber M., 2001, op. cit., s. 31.

¹⁶³ ibidem., s. 31.

¹⁶⁴ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 11.

prowadzące do wąwozu w skarpie między obecnym parkiem Ursynów i wzgórzem (mniej więcej dzisiejsza ulica Arbuzowa). W Służewie droga ta nie wchodząc w głąb wsi stykała się z Potokiem Służewieckim w miejscu jego zejścia do doliny Wisły, gdzie po przejściu przez most można było dostać się na drogę wiodącą do kościoła Świętej Katarzyny, okalającą wzniesienie, na którym stał. Przy wytyczaniu tej drogi główną rolę odegrało dogodne zejście z wyżyny na niższe tarasy doliny Wisły, powstałe w Służewie na krawędzi skarpy, dzięki spływającemu tu Potokowi Służewieckiemu.¹⁶⁵ Nie bez znaczenia dla rozwoju osadnictwa pozostawał fakt bliskości miejsca łatwego przeprawiania się przez Wisłę, zlokalizowanego prawdopodobnie na wysokości Zawady - Miedzeszyn.

Krajobraz Wilanowa w początkach sieci osadniczej kształtowany był w wyniku rozwoju cywilizacji rolniczej. Znaczne obszary w krajobrazie zajmowały tereny leśne, wypierane przez stale powiększające się obszary krajobrazu uprawowego, przerastane zadrzewieniami śródpolnymi i towarzyszące im zabudowania wiejskie. Dominantą krajobrazową stał się Kościół Świętej Katarzyny.

Struktura historycznego krajobrazu kulturowego Wilanowa była ściśle uwarunkowana przez jego położenie. Układ wsi średniowiecznych opierał się nie tylko na ukształtowaniu terenu, ale także na właściwościach gleb, ich żyzności i wilgotności¹⁶⁶. Założone tu jednostki osadnicze były lokalizowane na wyniesionych obszarach doliny Wisły, pomiędzy suchym a wilgotnym obszarem krajobrazowym¹⁶⁷. W wypadku południowej Warszawy, miejscami takimi były krawędź górnego tarasu doliny, gdzie powstały wsie takie jak Mokotów, Szopy, Służew, Wolica i Kabaty oraz krawędź dolnego tarasu, na której założono Sielce, Czerniaków, Wilanów, Powsin i Jeziornę¹⁶⁸. Suche obszary położone w obrębie tarasów doliny rzeki, o urodzajnych glebach, użytkowane były jako tereny uprawowe. Bezpośrednio przy wsi, na najżyźniejszych terenach zakładano ogrody warzywne, przechodzące dalej w pola uprawne otoczone lasami. Mniej żyzne tereny wykorzystywane były jako pastwiska. Żyzne obszary wilgotne przeznaczone były na pastwiska do hodowli zwierząt oraz dostarczały dla nich paszy. Pastwiska przechodziły dalej w łąki i zadrzewienia na siedliskach wilgotnych. Ostonę przed wiatrem zapewniały sztucznie formowane, otaczające wsie zadrzewienia¹⁶⁹. Łączność widokową zapewniały wieże kościołów parafialnych Służewa na tarasie górnym oraz na tarasie dolnym: Wilanowa, Powsina i klasztoru w Czerniakowie¹⁷⁰. Charakter krajobrazu kulturowego Wilanowa związany był przede wszystkim z uprawą roli i wykorzystywaniem lasu. Kompozycja tego krajobrazu oparta była o naturalne cechy terenu i tworzyła z nimi czytelny układ przestrzenny.

¹⁶⁵ Piber M., 2001, op. cit., s. 31.

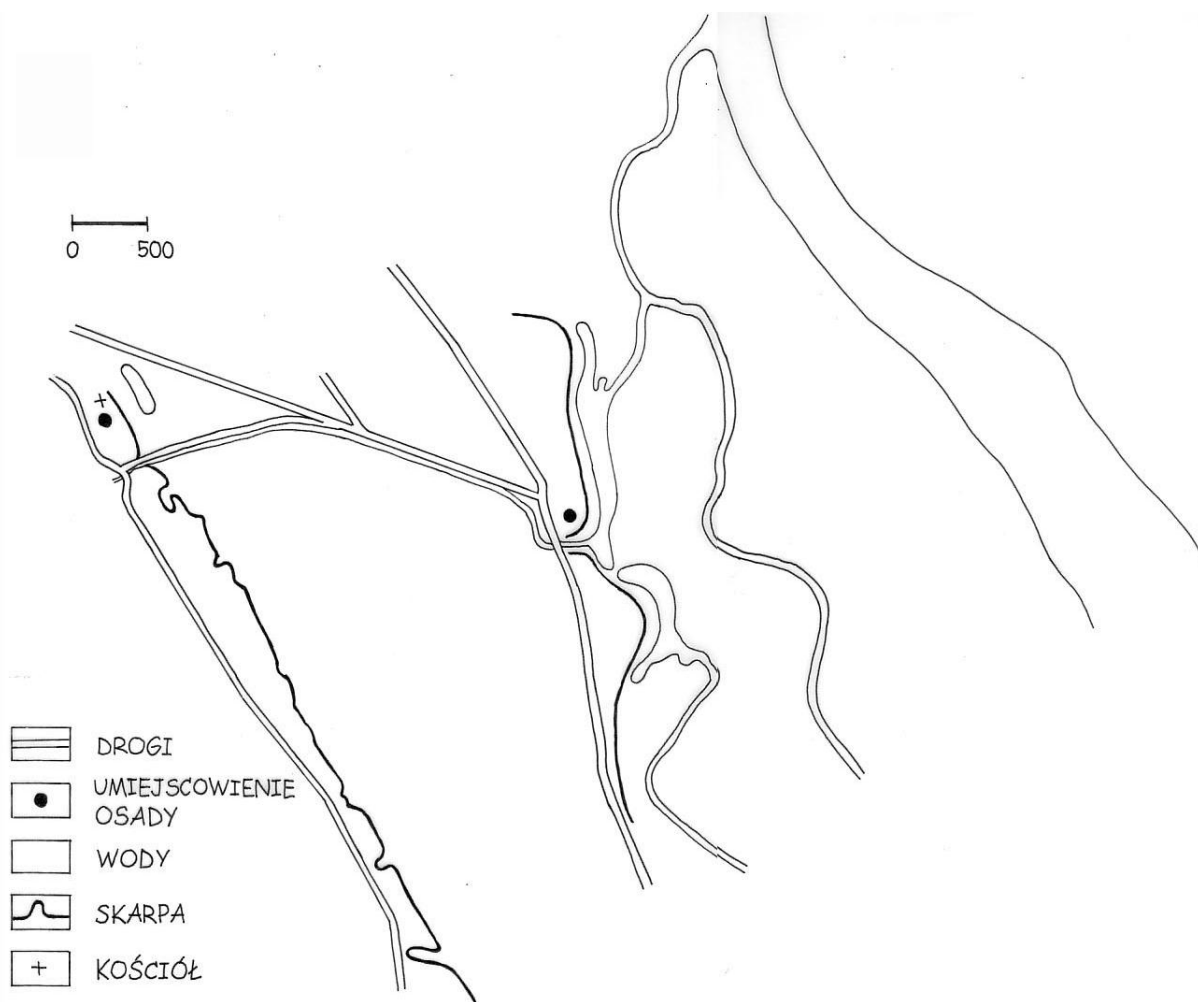
¹⁶⁶ Rylke J., 2006: Kompozycja krajobrazu kulturowego. Maszynopis.

¹⁶⁷ Vahle H. Ch., 2001, op. cit., s. 273-292.

¹⁶⁸ Rylke J., 2006, op. cit.

¹⁶⁹ ibidem.

¹⁷⁰ ibidem.

Rys. 32. Rozwój wczesnej sieci osadniczej. (M. Kaczyńska)

4. 2. ZESPÓŁ BAROKOWY - WPŁYW STYLU WŁOSKIEGO

Przeniesienie stolicy do Warszawy spowodowało, że głównym czynnikiem miastotwórczym stała się budowa rezydencji magnackich. W okresie baroku w samej Warszawie jak i w jej okolicy powstało wiele założeń rezydencjonalnych. Układy kompozycyjne geometrycznych ogrodów barokowych uwarunkowane były ich lokalizacją w mieście i wykształciły się w oparciu o naturalne warunki przyrodnicze.¹⁷¹

Większość założeń rezydencjonalnych zakładanych na terenie Warszawy sytuowana była wzdłuż skarpy wiślanej, która na odcinku warszawskim, wzdłuż lewego brzegu rzeki była bardzo wyrazista.

¹⁷¹ Zależności między układem kompozycyjnym założeń ogrodowych w rejonie Warszawy a uwarunkowaniami topograficznymi miejsca zauważył w swoich badaniach L. Majdecki (Majdecki L., 1965, op. cit.); oraz A. Różańska (Różańska A., 2000: Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych. [w:] red. J. Rylke Przyroda i miasto, t. 3, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 49-58).

W kształtowaniu przestrzeni tych założeń, a zwłaszcza otaczającego je ogrodu widoczna jest wspólna tendencja. Układ kompozycyjny, zwłaszcza w układach o charakterze tarasowym, związany z dolinami rzecznyymi, rozwijał się zazwyczaj w tym samym kierunku, to znaczy od terenów wyżej położonych w stronę terenów dolinnych. Cechy układu kompozycyjnego były uwarunkowane czynnikami naturalnymi, a układ ten posiadał wspólny porządek elementów składowych założenia. Główny dojazd do rezydencji zlokalizowany był od strony traktu, wzdłuż górnej krawędzi skarpy. Budowla mieszkalna sytuowana była w głębi założenia, w bezpośrednim powiązaniu ze skarpgą lub przy samej górnej krawędzi skarpy. Tuż przy wjeździe na teren rezydencji sytuowane były budynki pomocnicze, gospodarskie i oficyny. Bezpośrednie otoczenie budowli mieszkalnej stanowił ogród górny z dalekimi powiązaniami widokowymi z doliną rzeki oraz z obiektami charakterystycznymi i dominującymi w otoczeniu. Podskarpie stanowiło ogród dolny lub zwierzyńiec, urozmaicony istniejącymi, naturalnymi zbiornikami wodnymi lub zakładanymi w sposób sztuczny. Skarpa stanowiła element łączący ogród dolny i górny, rozwiązany za pomocą systemu zejść lub tarasów.¹⁷²

Różnorodność kompozycji poszczególnych założeń była ściśle związana z ich usytuowaniem, cechami fizjograficznymi i walorami krajobrazowymi otoczenia tych założeń i możliwościami ich wykorzystania. Różnice w układzie kompozycyjnym, a w szczególności w ukształtowaniu podskarpia i ogrodu dolnego, wiązały się przede wszystkim z odległościami rzeki od skarpy oraz warunkami morfologicznymi terenów u podnóża skarpy. W układach ogrodowych, gdzie rzeka znajdowała się pod skarpgą lub blisko skarpy, wiązała się ona bezpośrednio z ogrodem górnym i budowlą mieszkalną oraz stanowiła element głównego wnętrza ogrodowego opartego o skarpgę i główny budynek rezydencji. Gdy rzeka znajdowała się w niewielkiej odległości od skarpy była włączana w obręb kompozycji założenia za pomocą elementów o charakterze łącznikowym takich jak na przykład kanały wodne prostopadłe do skarpy. Gdy rzeka znajdowała się w znacznej odległości od skarpy, nie pozwalającej na włączenie jej w zasięg kompozycji ogrodowej, rolę lustra wody przejmowały stawy u podnóża skarpy pochodzenia naturalnego lub sztucznego. Szczególnym przypadkiem były założenia lokalizowane na skarpie dolinnej, znacznie niższej i położonej w znacznej odległości od rzeki. Układy te wykształciły się w oparciu o bogatą oś wodną, o przebiegu równoległym do Wisły.¹⁷³ Rolę lustra wody pełniły stawy i znacznej wielkości jeziora pod skarpgą, stanowiące w kompozycji założenia rolę rzeki. W tym przypadku oprócz rzeki na ukształtowanie kompozycji założenia oddziaływała także znajdująca się w sąsiedztwie

¹⁷² Według badań L. Majdeckiego dotyczących założeń rezydencjonalnych na obszarze doliny powiśla i typów układów przestrzennych ogrodów związanych z usytuowaniem na skarpie. (Majdecki L., 1965, op. cit.).

¹⁷³ Na podstawie badań A. Różańskiej dotyczących kierunku przekształceń w kompozycji parków warszawskich. Autorka wyróżniła ten typ układu przestrzennego jako układ płaski w dolinie Wisły, (Różańska A., 2000, op. cit.)

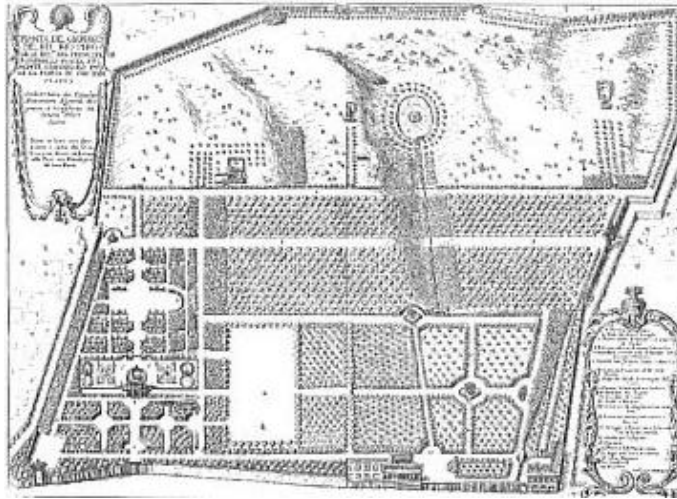
skarpa tarasu wysokiego - drugi biegun ciężenia kompozycyjnego.¹⁷⁴ Taki właśnie układ przestrzenny wykształcił się na terenie rezydencji królewskiej w Wilanowie.

Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie powstało w 1677 roku jako podmiejska rezydencja królewska Jana III Sobieskiego. Wybór miejsca pod budowę pałacu lub dworu podmiejskiego determinowało kilka czynników. Jako rezydencja przeznaczona do krótkich pobytów wypoczynkowych, nie mogła być zbyt oddalona od ośrodka życia społecznego, jakim było miasto. O przydatności wybranej lokalizacji świadczyły również istniejąca sieć komunikacyjna oraz możliwość jej dalszej rozbudowy. Pożądane było również zróżnicowanie fizjograficzne terenu, istnienie w pobliżu naturalnych zbiorników i cieków wodnych oraz możliwości stworzenia wglądów w otaczający krajobraz. Tereny południowej skarpy wiślanej doskonale spełniały te wymogi.

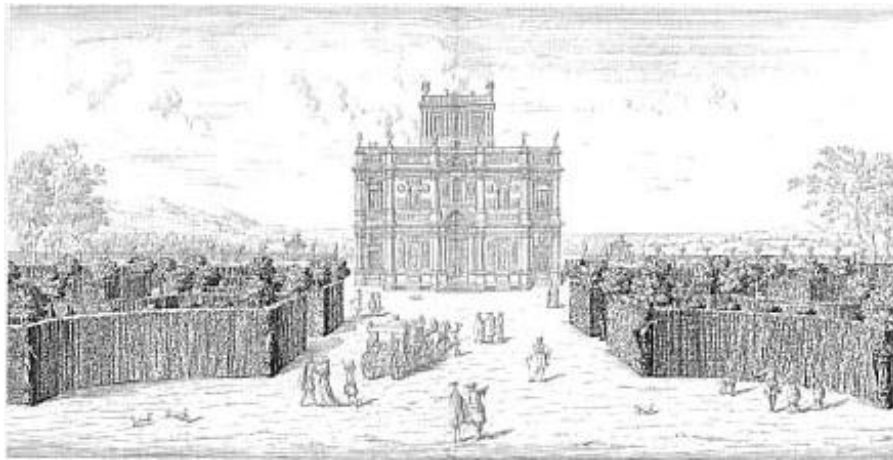
W XVII wieku podstawowym źródłem inspiracji dla powstających w Europie założeń ogrodowych były ogrody włoskie. Tworzone w Polsce rezydencje podmiejskie łączyły w sobie tradycyjny model wiejskiego dworu szlacheckiego z modnym włoskim założeniem ogrodowym. Królewska rezydencja w Wilanowie wzorowana była na willach zakładanych wówczas we Włoszech. Świadczy o tym łaciński napis nad drzwiami pałacu: „*Quod vetus urbs coluit, nunc nova villa tenet*” (co starodawne miasto (Rzym) czciło, teraz Villa Nova (Wilanów) posiada). Ogród wilanowski przypomina, w generalnym rozplanowaniu i założeniach programowych, powstały w połowie XVII wieku w Rzymie ogród Villa Pamphilj. W obu ogrodach bardzo zbliżony był układ parterów na tarasach z fontanną po środku, podobna była forma muru oporowego z centralnie umieszczoną grotą w Wilanowie i niszą z fontanną Wenery w Villa Pamphilj oraz obsadzenie dużych fragmentów ogrodów drzewami i krzewami owocowymi. Obydwa ogrody sąsiadowały z terenami zwierzyńców. Ogród Jana III Sobieskiego, podobnie jak ówczesne ogrody włoskie, łączył cechy ogrodu ozdobnego i użytkowego. Podobieństwo do sposobu komponowania willi włoskich widoczne jest też w lokalizacji pawilonów ogrodowych, służących również jako punkty widokowe, umożliwiające podziwianie niżej położonych części ogrodu¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Według badań L. Majdeckiego, (Majdecki L., 1965, op. cit.).

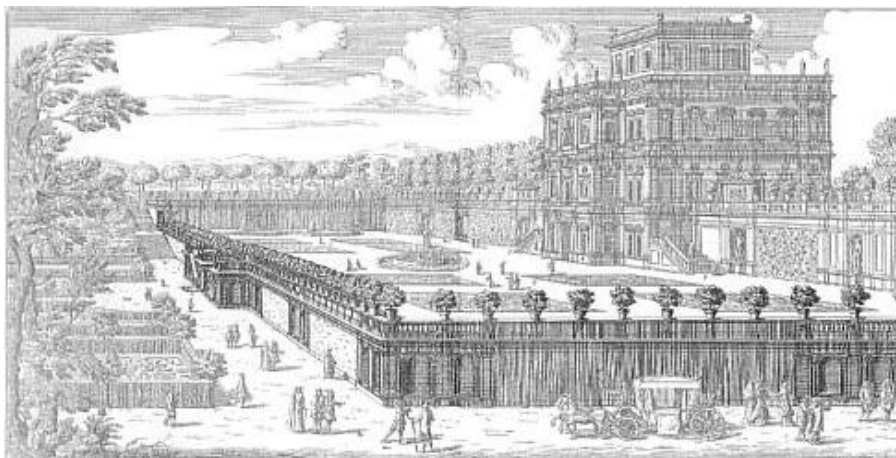
¹⁷⁵ Na podstawie materiałów konferencyjnych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum – Pałac w Wilanowie, 7 października 2003.

Rys. 33. Giovanni Battista Falda, Li giardini di Roma, Villa Pamphilj w Rzymie, plan, 1683¹⁷⁶.

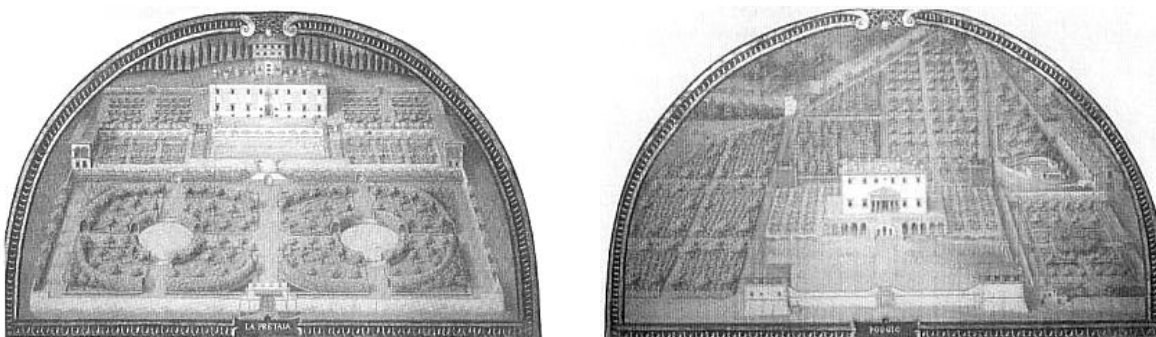
Rys. 34. Giovanni Battista Falda, Villa Pamphilj w Rzymie, fragment ukazujący układ boskietów, 1683¹⁷⁷.

Rys. 35. Giovanni Battista Falda, Villa Pamphilj w Rzymie, fragment ukazujący mur oporowy, 1683¹⁷⁸.

¹⁷⁶ ibidem.

¹⁷⁷ ibidem.

Rys. 36. Usytuowanie pawilonów ogrodowych w założeniach włoskich, Villa w Pretaia, Villa Medici, Poggio a Caiano, Giusto Utens, 1599¹⁷⁹.

Ogród wilanowski, którego głównym twórcą był Adolf Boy, w pełni wykorzystywał naturalnie istniejące formy krajobrazowe i wydobywał walory otaczającego krajobrazu, z którym w płynny sposób był powiązany. Został założony na dwóch tarasach skarp dolinnej Wisły, w dość znacznej odległości od rzeki, co uniemożliwiało włączenie jej do kompozycji ogrodu. Rolę lustra wody stanowiły tu sztucznie powstałe sadzawki¹⁸⁰ w ogrodzie dolnym, zasilane wodą z Potoku Służewieckiego i oddzielone pasmem lipowych boskietów Jezioro Wilanowskie.¹⁸¹ Położenie na skarpie umożliwiało dalekie powiązania widokowe ogrodu wilanowskiego z otaczającym krajobrazem, charakterystyczne dla założeń ogrodowych baroku. W kształtowaniu elementów przyrodniczych wykorzystywano dla celów artystycznych efekt niekończącej się perspektywy opartej na nieograniczonym polu widzenia.¹⁸² Wglądy z ogrodu w otaczający krajobraz były ukierunkowane. Kierunki widokowe wyznaczały punkty w ogrodzie, powstałe na skrzyżowaniach geometrycznie ukształtowanych dróg, altan czy kopców widokowych. Powiązania widokowe ogrodu wilanowskiego z krajobrazem ukierunkowane były głównie na wschód - obszar tarasu zalewowego i zachód - taras średni. Punkty, z których wyprowadzone były osie widokowe łączące ogród z rozległymi przestrzeniami otaczającymi go od wschodu, stanowiły symetrycznie rozmieszczone altany po północnej i południowej stronie tarasu średniego.¹⁸³ Funkcję kopca widokowego pełniła tak zwana Góra Bachusowa, ze szczytu której można było podziwiać całe założenie - część reprezentacyjną z dominującym budynkiem pałacu i gospodarczą z ogrodami użytkowymi i folwarkiem. Założenie opierało się o główną oś kompozycyjną, która wybiegała poza obręb założenia, kształtując tym samym krajobraz otaczający i dając charakterystyczne dalekie powiązania widokowe.

¹⁷⁸ ibidem.

¹⁷⁹ ibidem.

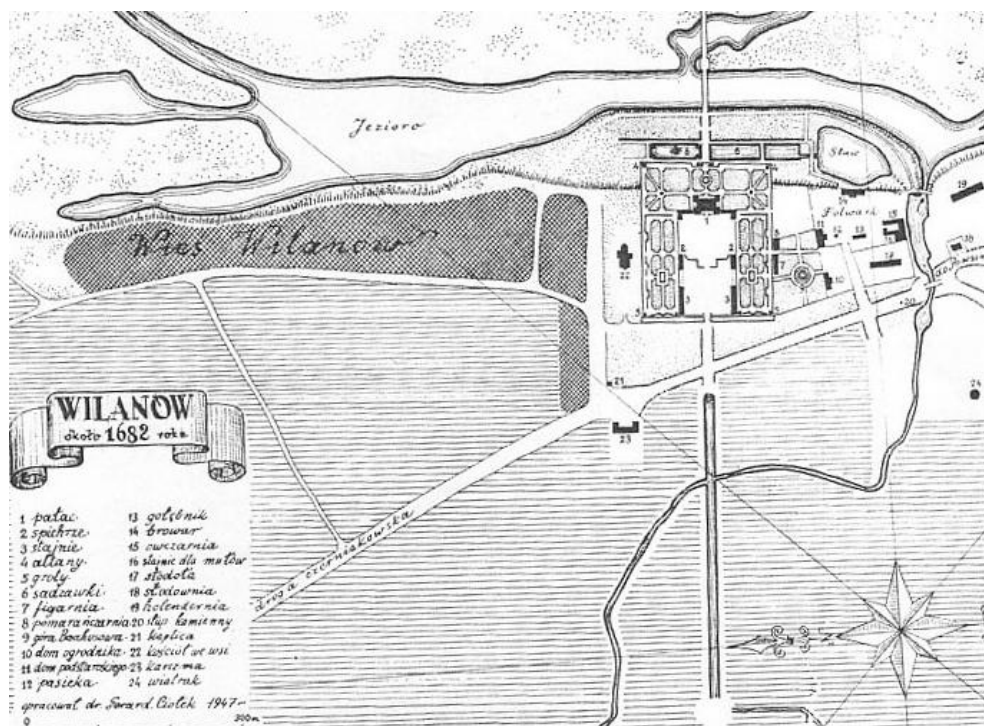
¹⁸⁰ W 1686 roku sadzawki zostały zasypane a ich miejsce zajęły partery kwiatowe. Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit., s. 92.

¹⁸¹ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 16-17.

¹⁸² Giedion S., 1968, op. cit., s. 134-169.

¹⁸³ Na podstawie materiałów konferencyjnych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. 2003, op. cit.

Kierunek wschodni podkreślał most na Jeziorze Wilanowskim i droga biegnąca między dwoma sadzawkami dolnego tarasu do wsi Zawady. Przedłużeniem osi kompozycyjnej w kierunku zachodnim był 400-metrowy kanał, obramowany alejami, biegnący wśród rozległych pól i łąk tarasu nadzalewowego a następnie droga obsadzona rzędami drzew, która biegła aż do Kościoła Świętej Katarzyny.¹⁸⁴ Stanowiła ona połączenie widokowe rezydencji pałacowej z istniejącą już wcześniej dominantą kościoła. W okresie kształtowania się pierwszej rezydencji wilanowskiej wytyczanie szerokich alei, wybiegających daleko poza obręb założenia ogrodowego, było powszechnie stosowanym zabiegiem pogłębiającym wrażenie nieskończonej perspektywy widokowej. Kanał zaś akcentował położenie Wilanowa jako głównego ośrodka rozwijającego się założenia i jego związek z terenami położonym na Skarpie Warszawskiej.¹⁸⁵

Rys. 37. Plan ogrodu wilanowskiego z 1682 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek¹⁸⁶.

Rezydencja wilanowska od momentu jej powstania miała zadatki wieloprzestrzennego założenia. Pałac znajdował się w ścisłym zespole z "naturą", czyli otaczającym go krajobrazem, zgodnie z barokową zasadą, mówiącą, że "przestrzeń nie otacza architektury, ale jest przez nią tworzona".¹⁸⁷ Zgodnie z panującą modą, rezydencja wilanowska otoczona była terenami wiejskimi, polami uprawnymi i łąkami, dzięki czemu panowała - przynajmniej w sensie optycznym, nad niczym nieograniczoną wolną

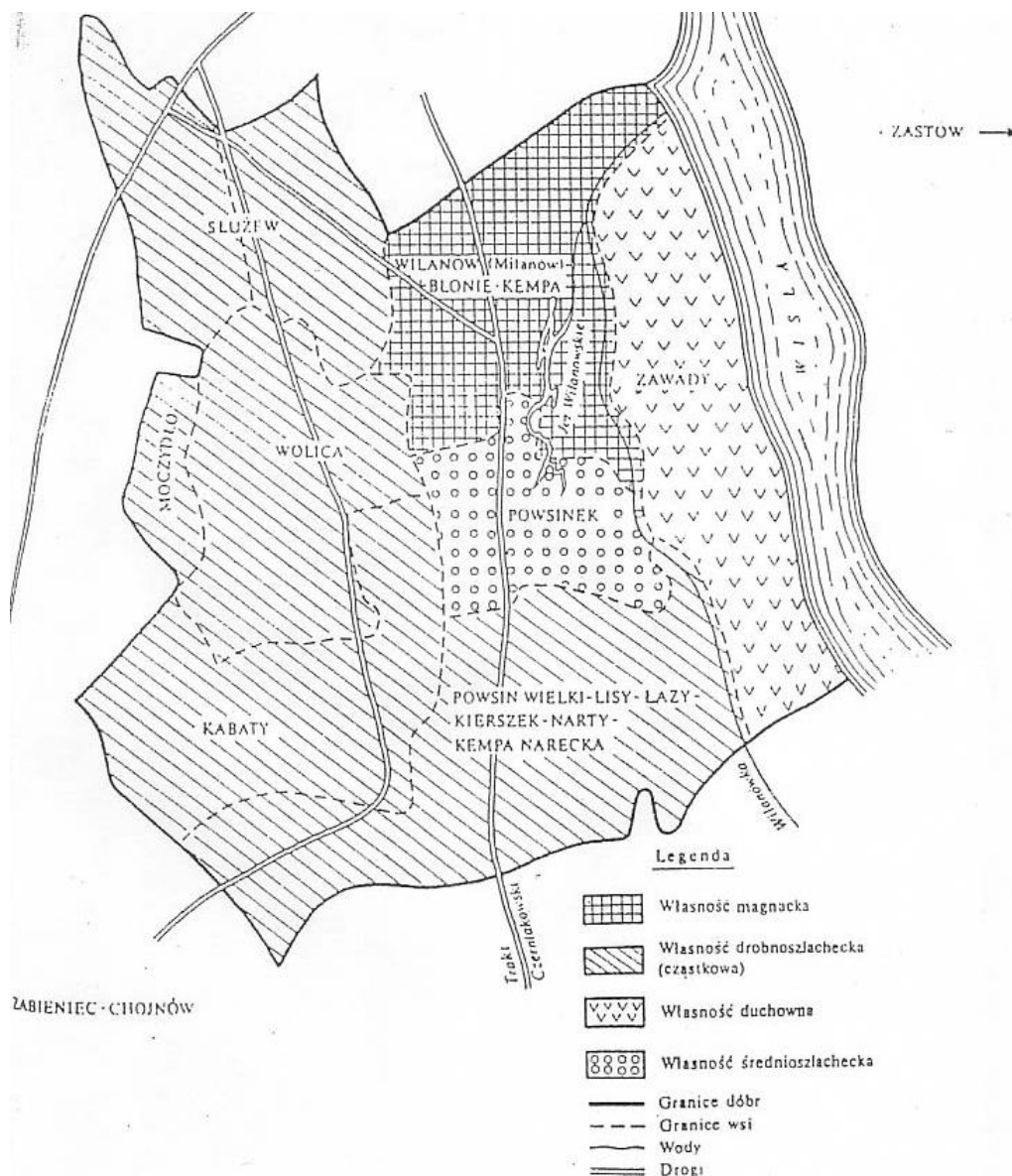
¹⁸⁴ Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit., s. 93.

¹⁸⁵ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 79.

¹⁸⁶ Fijałkowski W., 1983, op. cit.

¹⁸⁷ Giedion S., 1968, op. cit., s. 134-169.

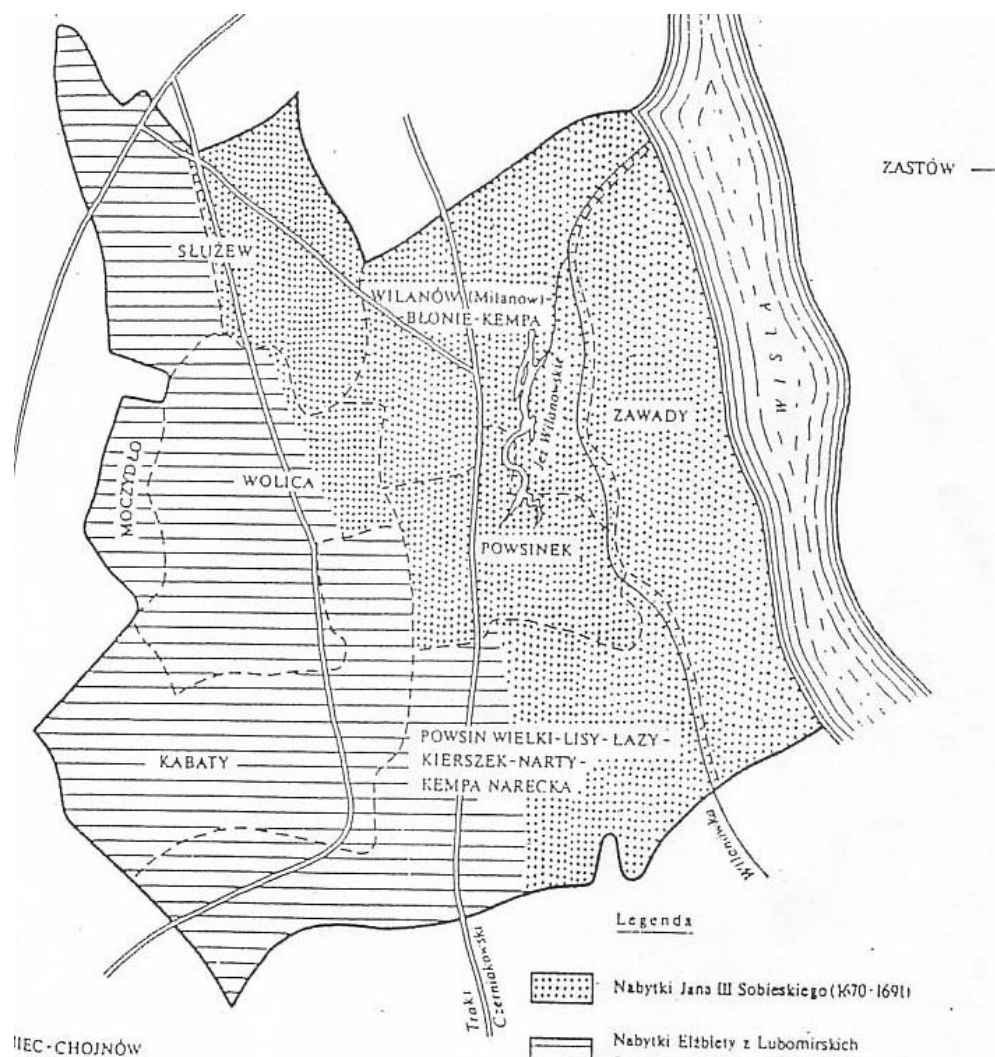
przestrzeni. Jan III Sobieski rozpoczął scalanie gruntów w rejonie Wilanowa. W skład dóbr wilanowskich za czasów Sobieskiego wchodziło 12 wsi. W 1677 roku Sobieski zakupił wieś Milanów (późniejszy Wilanów) wraz z dwoma mniejszymi wsiami wymienionymi jako Kempa i Błonie, nieco później, przed rokiem 1684 Powsinek, a następnie część Powsina Wielkiego, Łazy, Kempę Narecką i Kierszek. Między 1684 a 1691 rokiem nabył też tereny na Zawadach, a w latach 1692-93 część Wolicy Służewskiej i Służewa.¹⁸⁸

Rys. 38. Struktura własności ziemskiej Wilanowa w połowie XVII wieku¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Według badań prowadzonych przez B. Smoleńską, (Smoleńska B. 1979: Z dziejów dóbr wilanowskich w XVI-XVIII wieku. II Rocznik Warszawski XV).

¹⁸⁹ ibidem.

Rys. 39. Nabytki królewsko-magnackie w Wilanowie w XVII-XVIII wieku¹⁹⁰.

Po wschodniej stronie Jeziora Wilanowskiego, na podmokłych gruntach dawnych terenów zalewowych, na miejscu obecnego Morysina istniała, powiązana z siedzibą królewską wspólną osią kompozycyjną i widokową, rozległa przestrzeń leśna. Prawdopodobnie stanowiła ona królewski zwierzyńiec. Zwierzyńiec będący w XVII wieku "jednym z podstawowych symboli władzy królewskiej"¹⁹¹ służył królowi Janowi III Sobieskiemu do polowań.¹⁹² Teren ten nie miał wytyczonej sieci dróg ani alejek spacerowych, nie był też wyposażony w jakiegokolwiek elementy artystyczne.¹⁹³

Za panowania Jana III Sobieskiego po północnej stronie rezydencji wilanowskiej istniał też późnogotycki drewniany kościół pod wezwaniem Świętej Anny i Świętego Mikołaja, wzniesiony pod koniec XVI wieku. Jeszcze za życia króla kościół przeniesiony został w

¹⁹⁰ ibidem.

¹⁹¹ Fijałkowski W., 2001, op. cit., s. 210.

¹⁹² Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002, op. cit., s. 93.

¹⁹³ Fijałkowski W., 2001, op. cit., s. 211.

swoje współczesne położenie. Przy kościele wystawiona została drewniana dzwonnica, teren przykościelny stanowił cmentarz grzebalny. Tym samym przez włączenie dawnych gruntów kościelnych powiększony został od północy obszar ogrodu wilanowskiego.¹⁹⁴ Po północnej i południowej stronie rezydencji w Wilanowie zlokalizowane były zabudowania wiejskie i towarzyszące im pola uprawne. Oprócz wspomnianej wcześniej wsi Służew, istniała wówczas wieś Wolica, połączona z rezydencją wilanowską drogą, biegnącą prostopadle do traktu czerskiego.¹⁹⁵

Rezydencja wilanowska połączona była drogą ze wzgórzem w Służewie. Droga ta przebiegała mniej więcej w miejscu dzisiejszej Alei Wilanowskiej, wzdłuż Potoku Służewieckiego, który łączył układ wodny w Wilanowie ze stawem pod skarpą w Służewie. Tak zwany Księży Staw (wzmiankowany jako "staw przy kościele" już w inwentarzu dóbr kościelnych z ostatniej ćwierci XVII wieku, przez mapę z połowy XVIII wieku określany jako "staw plebański"), jak pokazują mapy z tego okresu, miał podłużny kształt i znajdował się u podnóża wschodniego zbocza wzgórza kościelnego, już na obszarze tarasu wiślanego.

Obszar wzgórza w Służewie w całości zajmował kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i Świętej Katarzyny oraz zlokalizowane po jego południowej stronie różnego rodzaju budynki plebańskie. Tereny w sąsiedztwie kościoła służyły jako cmentarz parafialny. Granice cmentarza po północnej stronie wyznaczał spadek wzgórza kościelnego.¹⁹⁶

Zachowane materiały kartograficzne i dokumenty archiwalne pozwalają na określenie głównych kierunków powiązań funkcjonalnych i kompozycyjnych. W ówczesnym krajobrazie Wilanowa królewska rezydencja podmiejska, obok położonego na skarpie służewskiego kościoła parafialnego, stała się wyraźną dominantą architektoniczno - terenową. Z tego powodu uwypukleniu uległa również rola dotychczasowych traktów komunikacyjnych: połączeń Wilanów - Służew, Wilanów - Wolica i dróg traktu czerskiego. Zyskały one nową funkcję - linii wytyczających powiązania widokowe. Z terenów położonych na skarpie najwyższego tarasu Wisły, ponad linią lasu u jej podnóża, otwierał się widok na budynek Kościoła Świętej Anny i rezydencję pałacową położoną nieco w głębi. Tereny środkowego tarasu na zachód od dolnego traktu czerskiego powiązane były widokowo z dwiema głównymi dominantami architektoniczno - terenowymi: kościołem w Służewie na północnym zachodzie i zespołem budynków pałacowych i kościelnych na wschodzie.

Z obszaru zespołu pałacowego w kierunku zachodnim rozciągał się widok na otwarty teren tarasu środkowego (pola, łąki i pastwiska), zamknięty ścianą Lasu Kabackiego i skarpy tarasu wysokiego. W kierunku wschodnim niewielka różnica poziomów między

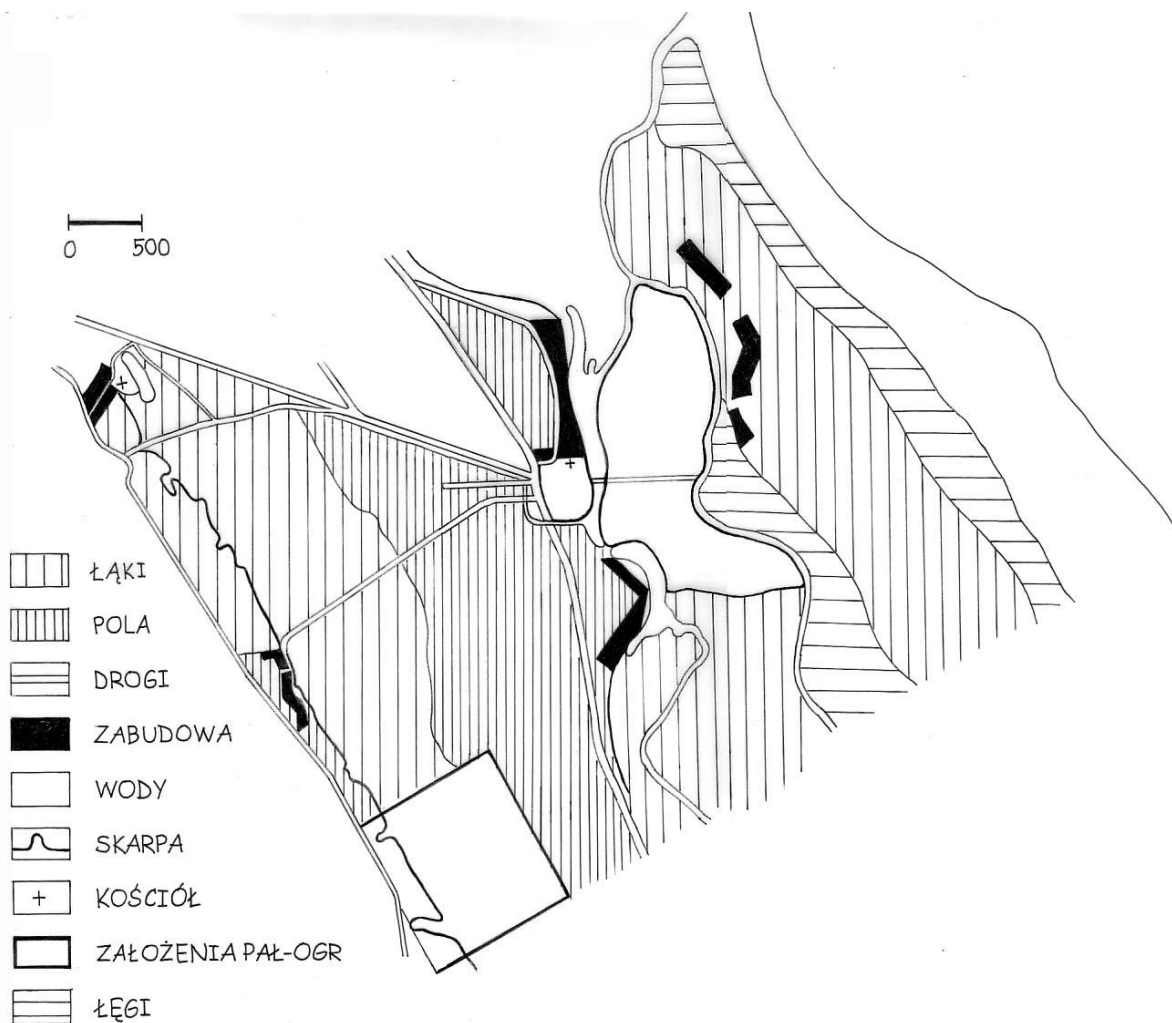
¹⁹⁴ Ciołek G., 1947, op. cit., s. 106.

¹⁹⁵ Kasprzycki, J. 1999: Korzenie miasta: warszawskie pożegnania. T. 4, Mokotów i Ochota. Wydawnictwo Veda, Warszawa.

¹⁹⁶ Piber M., 2001, op. cit., s. 80.

tarasem środkowym i niskim oraz duża odległość krawędzi tarasu środkowego od rzeki nie pozwalały na stworzenie dalekich powiązań z brzegiem Wisły. Jediną oś widokową stanowiła biegnąca przez Lasek na Kępie droga do wsi Zawady.

Struktura osadnicza oparta na ukształtowaniu terenu, naturalnych walorach użytkowych i funkcjonalnych, poprzez budowę rezydencji królewskiej, była uznawana za kompozycję krajobrazową, opartą na wzorach estetycznych¹⁹⁷.

Rys. 40. Zespół barokowy – wpływ stylu włoskiego. (M. Kaczyńska)

¹⁹⁷ Rylke J., 2006, op. cit.

4.3. ROZWÓJ ZESPOŁU BAROKOWEGO - WPŁYW STYLU FRANCUSKIEGO

W połowie XVIII wieku wykształcił się w Polsce styl francuski, co spowodowało, że zainteresowano się terenami położonymi w obrębie wysoczyzny warszawskiej. Zaczęto naśladować model reprezentacyjnej rezydencji położonej poza miastem. Francuskie wzory barokowych układów *Palais entre cour et jardin*, dróg dojazdowych typu *patte d'oie* oraz dzieła Le Notre'a, stworzyły model nowej dominanty krajobrazowej¹⁹⁸. Okres ten wiąże się z panowaniem króla Augusta II Sasa. Po objęciu tronu w 1697 roku, rozpoczął on starania o przejęcie godnych swej pozycji rezydencji pałacowych w obrębie Warszawy.

Tereny wysoczyzny, położone najbliżej centrum miasta, pozbawione zwartej zabudowy i charakteryzujące się falistym ukształtowanie terenu odpowiednim dla typowego założenia barokowego, stały się obszarem realizacji przez Augusta II założenia urbanistycznego osi saskiej. "Oś saska była wytyczona między najwyższymi wzniesieniami w Warszawie - okolice ulicy Mazowieckiej i wschodniej części ulicy Królewskiej oraz zbieg ulic Smoczej i Żelaznej. Przecinała niekiedy terenową w rejonie Rynku Wielopolskiego i opadała ponownie przy ulicy Okopowej a następnie wznosiła się przy Wale Wolskim. Oś kompozycji przeprowadzona przez tak ukształtowany teren pozwalała na urozmaicony jej przebieg i zgodnie z ideą baroku włączenie przestrzeni do całości założenia"¹⁹⁹.

W celu realizacji swoich zamierzeń, w latach 1713 – 1728, August II zakupił posiadłość Morsztynów położoną w rozwidleniu ulicy Koński Targ i drogi zawalnej (zlikwidowanej przez Augusta II), leżące w pobliżu grunty Franciszka Bielińskiego, pałac księcia Lubomirskiego, dwór Tartów, pałac Sapieżyński, posiadłości podskarpiego i wojewody wołyńskiego - Połockiego, dwór wojewody kaliskiego Stefana Leszczyńskiego i pałac Lubomirskich, pałac biskupa łuckiego Stefana Rupnieckiego oraz klasztor i szpital ojców Bonifratrów a także niewielką ilość parcel mieszczańskich w pobliżu Krakowskiego Przedmieścia. Dla przeprowadzenia zachodniej części osi wydzierżawił także znaczną ilość placów²⁰⁰.

W latach 1704-1709 rozpoczął starania o przejęcie Wilanowa od wdowy po Janie III Sobieskim. Plany Augusta II przewidywały rozszerzenie ogrodu w Wilanowie aż do Wisły i ukształtowanie go w charakterze rezydencji wersalskiej, ale z powodu niechęci Sobieskich do Augusta II próby przejęcia rezydencji w Wilanowie nie powiodły się.

¹⁹⁸ Rylke J., 2006, op. cit.

¹⁹⁹ Rylke J., 1976: Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie. Maszynopis pracy doktorskiej. SGGW, Warszawa, s. 72-83.

²⁰⁰ ibidem.

Kontynuował on swoją działalnością w kierunku przejmowania i rozbudowy rezydencji warszawskich. Zakupił i rozbudował zwierzyniec i pałacyk w Marymoncie, wydzierżawił pałac Ujazdowski a następnie rozbudował należący do niego zwierzyniec²⁰¹.

W latach 1718-21 nastąpiła budowa koszar gwardyjskich na terenie obecnej Cytadeli. Wybudowano też koszary wojsk saskich wzdłuż osi na Wielopolu oraz w latach 1731-32 Koszary Kazimierzowskie na miejscu obecnego Uniwersytetu Warszawskiego.

August II nie zrezygnował też ze starań o przejęcie Wilanowa. W 1720 roku na mocy umowy stał się dożywotnio właścicielem Wilanowa. Na mocy tegoż kontraktu został on zobowiązany do zachowania bez zmian tak wewnętrznych jak i zewnętrznych murów pałacu. Jego plany przekomponowania Wilanowa w warownię otoczoną dookoła wodą i powiększenia założenia ogrodowego o nowe tereny między Jeziorem Wilanowskim a Wisłą i tym samym upodobnienie jego formy do rozwiązań zastosowanych w Wersalu, nie mogły zostać zrealizowane²⁰².

August II rozpoczął też zakładanie alei. Układy alejowe tworzyły: "Droga Kalwaryjska" - w przybliżeniu obecne Aleje Ujazdowskie, Aleja Gwardyjska i aleje ciągnące się wzdłuż osi saskiej ku Woli.

W latach 1727-28 istniała koncepcja przedłużenia osi saskiej w kierunku wschodnim ponad skarpą, wzdłuż rzeki Kamionki. Na przeszkodzie tym zamierzeniom stanęła rywalizacja pomiędzy Augustem II i Elżbietą Sieniawską, która w 1727 roku zleciła budowę kościoła Wizytek, którego fasada zamknęła wylot ulicy Królewskiej. Ponieważ przedłużenie osi na wschód okazało się niemożliwe, August II postanowił przedłużyć oś w kierunku zachodnim²⁰³.

Na kolejny etap rozwoju rezydencji pałacowo-ogrodowej w Wilanowie wpływ miała moda na posiadanie przez monarchę willi w mieście i niedaleko położonej willi wiejskiej, do której przenosiło się życie dworskie. Znamienny wpływ na ówczesny wygląd rezydencji miał król August II Sas.²⁰⁴ W ramach jego działalności powstała w 1730 roku królewska Bażantarnia – wielohektarowy obszar południowo-wschodniej części rozległego lasu kabackiego, z przedpołem od strony wschodniej.²⁰⁵ Pełnił on funkcję terenów łowieckich, gdzie w ogrodzonym zwierzyńcu ptactwo i dzikie zwierzęta były wystawiane myśliwym do polowania. August II nie wykorzystywał położonego po drugiej stronie Jeziora Wilanowskiego zwierzyńca założonego przez Jana III Sobieskiego. "Ponieważ w czasach saskich polowanie dworskie nie było już zajęciem związanym z tradycyjną formą staropolskiego łowiectwa, w którym obyczaj myśliwski łączono z

²⁰¹ ibidem.

²⁰² Fijałkowski W., 1983, op. cit., s. 26.

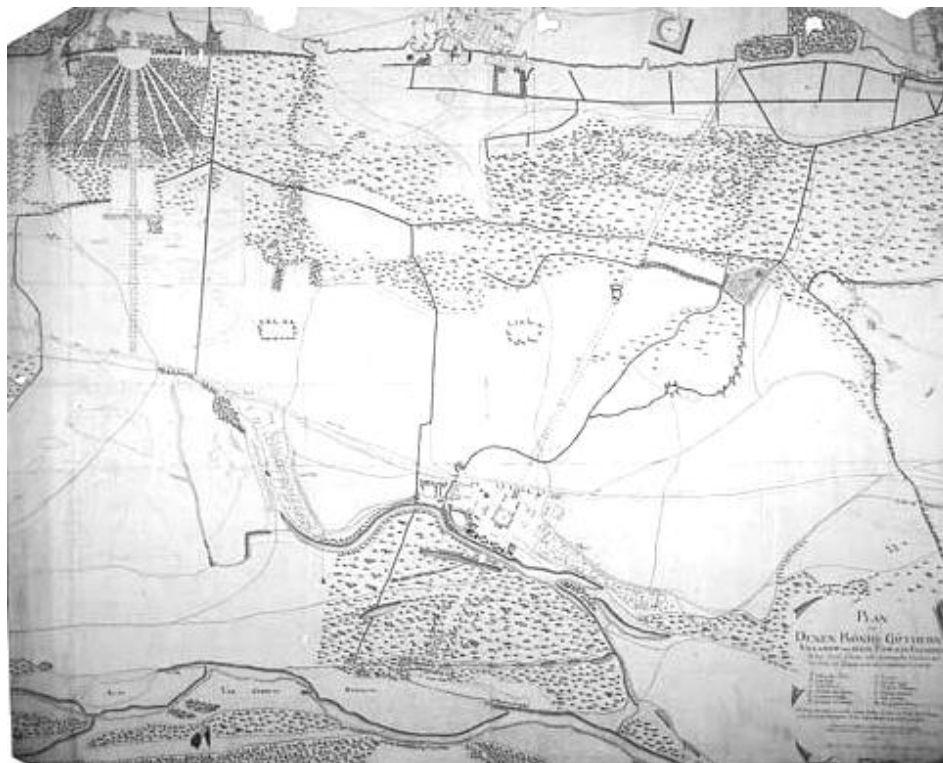
²⁰³ Rylke J., 1976, op. cit., s. 72-83.

²⁰⁴ W 1720 roku dobra wilanowskie przeszły w ręce Elżbiety Sieniawskiej sukcesorki Siekierok i Czerniakowa. Dziesięć lat później rezydencję dostaje w dożywocie król August II Sas. Fijałkowski W., 1983, op. cit.

²⁰⁵ Fijałkowski W., 2001, op. cit., s. 213.

obyczajem rycerskim, lecz stało się ceremonialną rozrywką dworską, należało znaleźć miejsce o odpowiedniejszych warunkach fizjograficznych dla zaspokojenia tych królewskich potrzeb".²⁰⁶

Jak ukazuje plan z 1730 roku²⁰⁷, obszar ówczesnej Bażantarni był gęsto porośnięty lasem, poprzecinany siedmioma promieniście rozchodzącymi się alejami zbiegającymi się w jednym punkcie na krawędzi skarpy, między dwoma głębokimi wąwozami, na tzw. Wielkiej Górze. Wyznaczały one kierunki powiązań widokowych z rezydencją w Wilanowie. Na podstawie opisu Bażantarni z 1748 roku, Lorentz określił ją jako: "obszerny las mieszany, w którym wzgórza i doliny na przemian się ukazują".²⁰⁸ Na koronie Wielkiej Góry znajdował się wykarczowany fragment lasu, na którym prawdopodobnie miał stanąć dwór myśliwski Augusta II.²⁰⁹ Bażantarnia składała się z dwóch części: terenów myśliwskich, obejmujących zbocze skarpy i rozległą przestrzeń poniżej oraz zespołu urządzeń przeznaczonych do hodowli bażantów, symetrycznie rozmieszczony wzdłuż alei prowadzącej od traktu czerskiego do Wielkiej Góry. Aleja ta stanowiła jednocześnie oś kompozycyjną i widokową całego założenia.

Rys. 41. Plan dóbr królewskich w Wilanowie z około 1732 roku²¹⁰.

²⁰⁶ ibidem.

²⁰⁷ Plan dóbr królewskich w Wilanowie z ok. 1732, Landesamt für Denkmalpflege Dresden. [w:] Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 99.

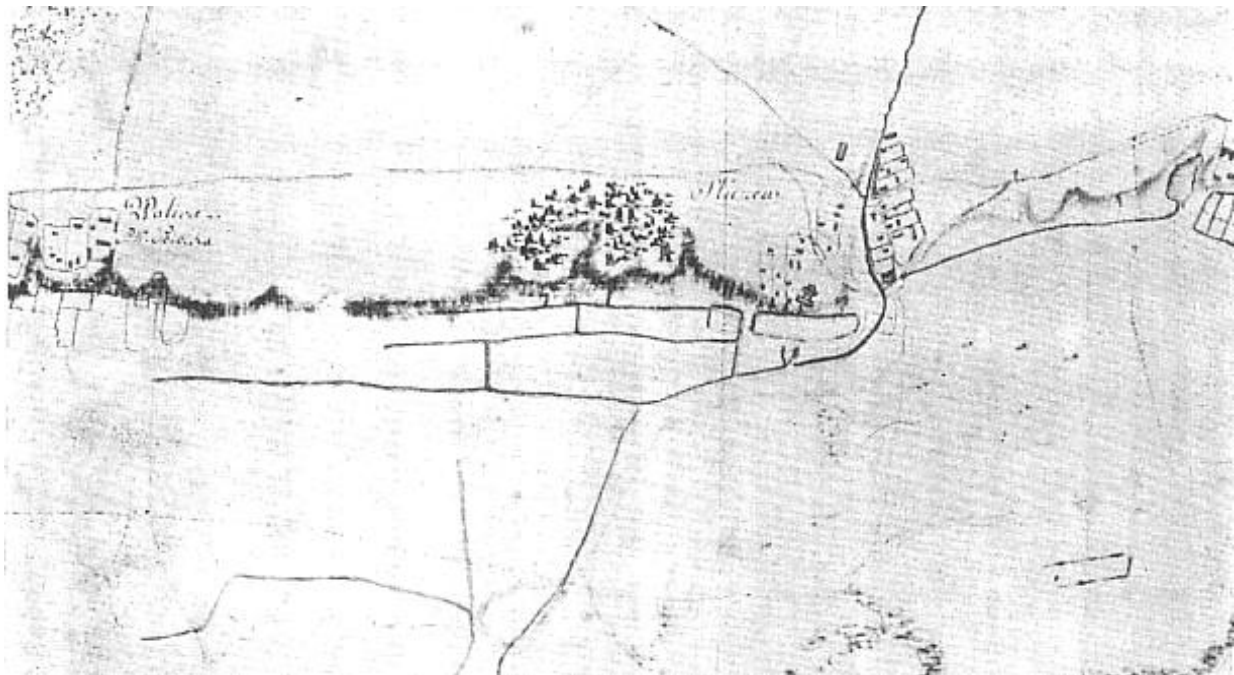
²⁰⁸ Lorentz S., 1948, op. cit.

²⁰⁹ ibidem.

²¹⁰ Plan dóbr królewskich w Wilanowie z ok. 1732, Landesamt für Denkmalpflege Dresden. [w:] Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 99.

Na terenie rezydencji pałacowo-ogrodowej w Wilanowie do budynku pałacu zostały dobudowane dwa boczne skrzydła.²¹¹ Ogród został powiększony od strony północnej. Przednia część ogrodu została rozszerzona ku północy dzięki dodaniu w tym miejscu boskietów dochodzących do kościoła.²¹²

Obszar Lasku na Kępie - późniejszy Morysin, jak pokazuje wyżej wspomniany saski plan dóbr królewskich w Wilanowie z 1730 roku, nadal stanowił rozległy liczący ponad 200 hektarów leśny obszar zwierzyńca. Na jego obszarze widoczne były liczne cieki wodne i stawy, które zapewniały żyjącym tu zwierzętom niezbędną wodę. Po północnej i południowej stronie rezydencji wilanowskiej zlokalizowane były zabudowania wiejskie. Na zachód od pałacu, po drugiej stronie traktu czerskiego, znajdowały się pola uprawne, natomiast od strony skarpy tereny leśne. Zabudowania wsi służewskiej znajdowały się po południowej i północnej stronie Potoku Służewieckiego. Część rozciągająca się po północnej stronie - obecne osiedle Służew nad Dolinką, była znacznie większa i stanowiła trzon wsi. Jak pokazują to plany, dawna droga wewnątrz wsi prowadziła od kościoła do wiatraka i karczmy (która stała mniej więcej na skrzyżowaniu dzisiejszej ulicy Nowoursynowskiej z Doliną Służewiecką) i pokrywała się z obecną ulicą Fosa.²¹³

Rys. 42. Wzgórze gucińskie, około 1730 rok²¹⁴.

²¹¹ Budowa skrzydeł pałacowych została rozpoczęta jeszcze za czasów hetmanowej Elżbiety Sieniawskiej w latach 1720-1729.

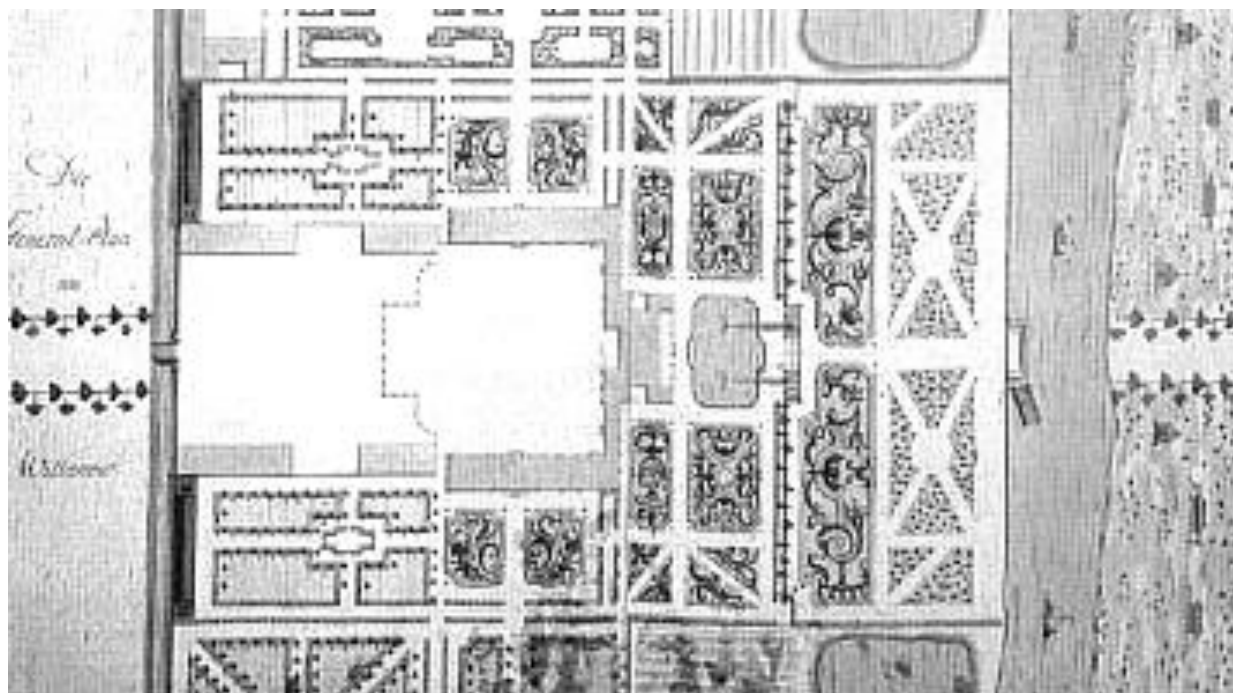
²¹² Fijałkowski W., 2001, op. cit., s. 208.

²¹³ Piber M., 2001, op. cit., s. 31.

²¹⁴ Dawna planta i projekt prowadzenia wody z Jeziorny z 1730 roku, [w:] Majdecki L., 1965, op. cit., s.34.

August II objął w dzierżawę dobra znacznie większe niż majątek Sobieskiego. Powiększone zostały one o nabytki Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kolejnej po synach Sobieskiego właścicielce Wilanowa. W latach 1722-25 zakupiła ona wieś Kabaty, Lisy, Narty, pozostałe grunty w Powsinie, Wolicy i Służewiu oraz Moczydło. Dobra wilanowskie liczyły wówczas 20 wsi. Już wtedy Sieniawska nie posiadała posiadłości w Czerniakowie, na mocy podziału majątku w rodzinie Lubomirskich.²¹⁵

Po śmierci króla Augusta II dawnemu ogrodowi użytkowemu na terenie rezydencji pałacowej w Wilanowie nadany został charakter ozdobnego ogrodu rokokowego. Na południowy wschód od niego, nad stawem na terenie dawnego folwarku Sobieskiego, założony został w 1784 roku nowy obszar ogrodowy - nieregularny malowniczy ogród angielsko - chiński z krętymi ścieżkami i kaskadą, którego twórcą był Szymon Bogumił Zug. Zmianie uległ też dojazd do rezydencji. Przy wjeździe do pałacu powstał trójpromienny pęk alei schodzących się przy głównej bramie pałacowej, tak zwana gęsia stopka. Aleja Wilanowska tworzyła jedną z bocznych alei wraz z drogą prowadzącą do drogi do Czerniakowa. Oś kompozycyjna założenia wilanowskiego podkreślana zadrzewiona, dwurzędowa aleja prowadząca do kanału, znacznie skróconego w stosunku do czasów Sobieskiego (z 400 m do 250 m) i również obsadzonego dwoma rzędami drzew²¹⁶.

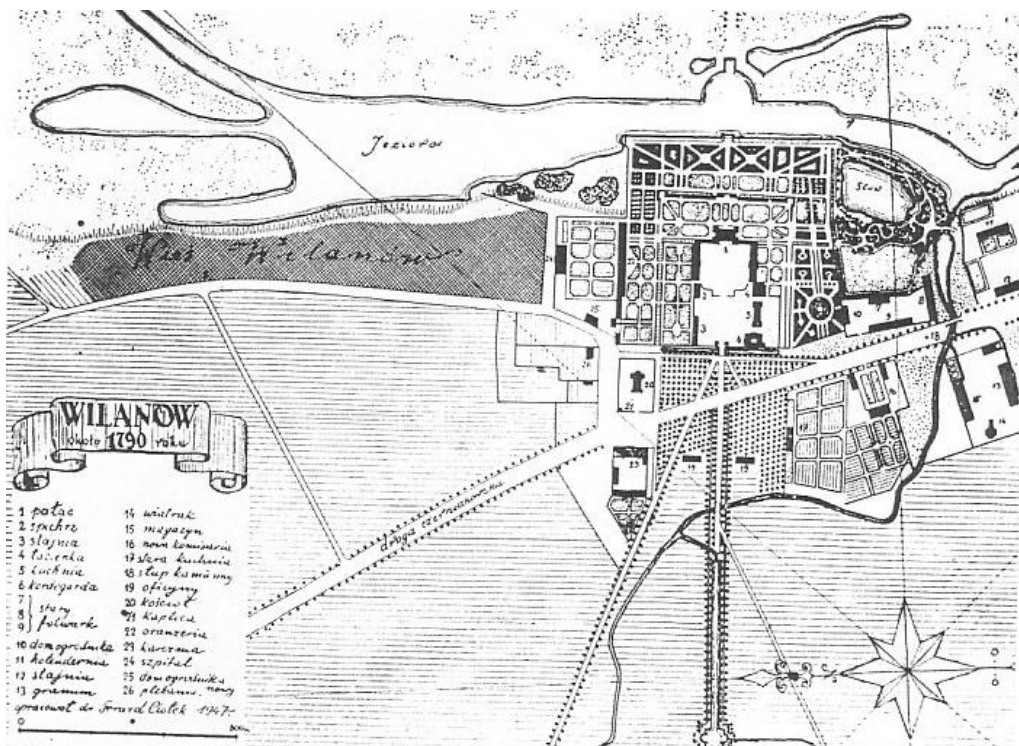

Rys. 43. Plan ogrodu wilanowskiego z 1729 roku²¹⁷.

²¹⁵ Smoleńska B. 1979, op. cit.

²¹⁶ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 84.

²¹⁷ Ilustracja pochodzi z materiałów konferencyjnych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. 2003, op. cit.

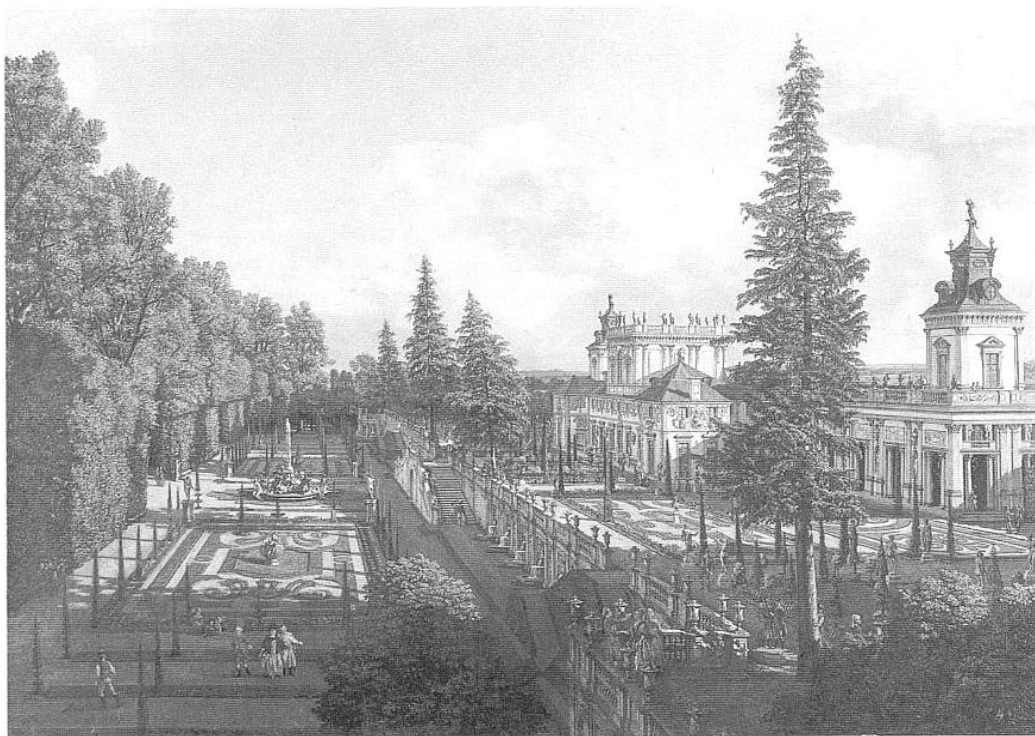

Rys. 44. Plan ogrodu wilanowskiego z 1790 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek²¹⁸.

Rys. 45. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Pałac w Wilanowie, widok od strony wjazdu, 117x164, MNW128652.

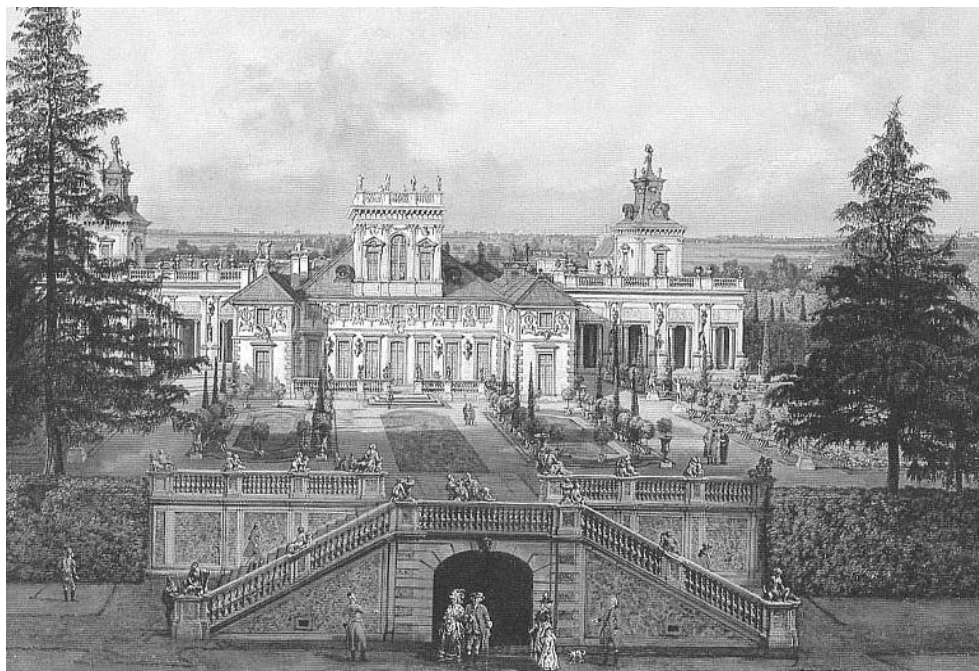
²¹⁸ Fijałkowski W., 1983, op. cit.

Rys. 46. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na pałac w Wilanowie od strony północno-wschodniej, 117x164, MNW210579.

Rys. 47. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na pałac w Wilanowie od południa, 1777, 117x164, MNW128652.

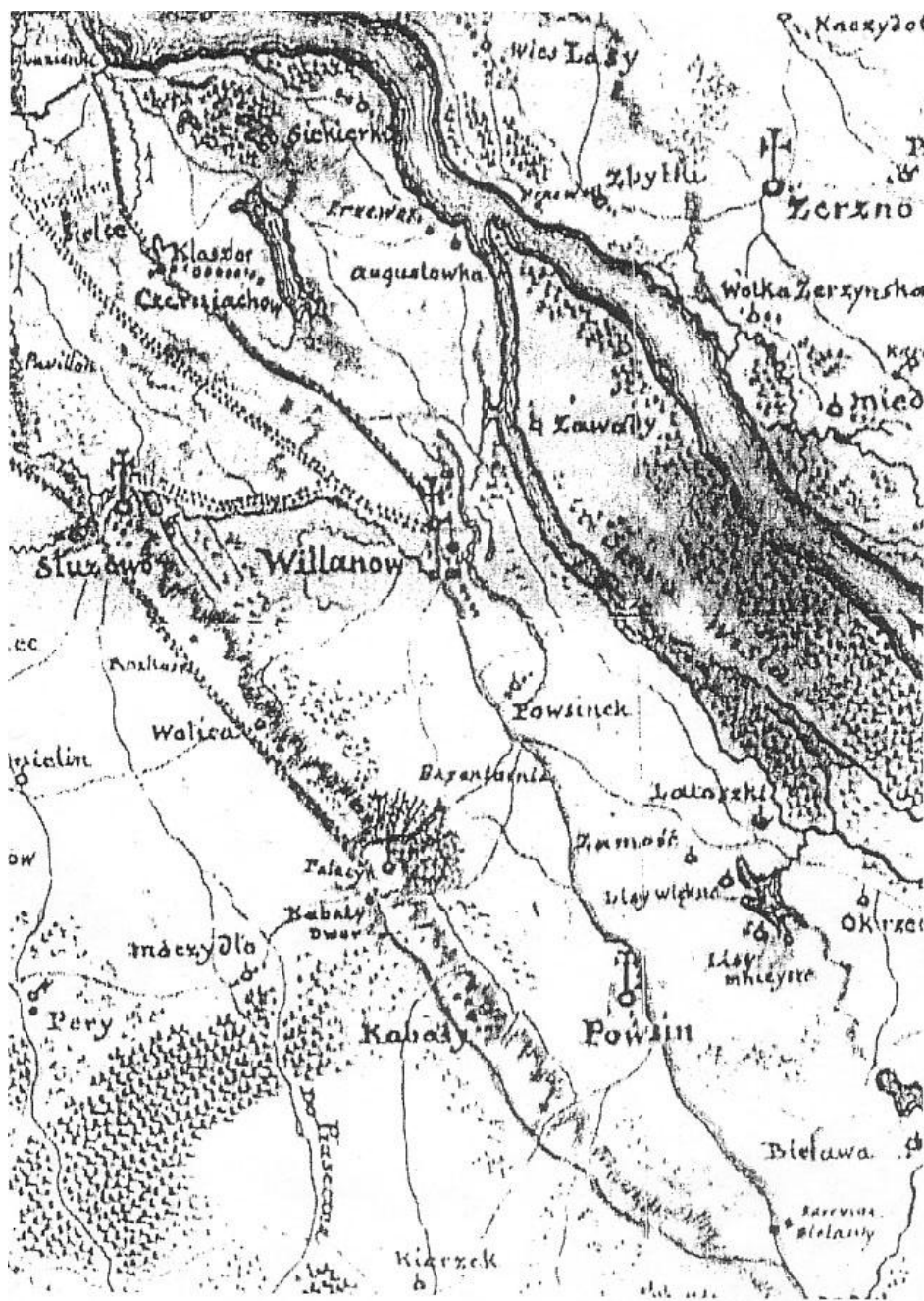
Rys. 48. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od północnego zachodu, 1777, 117x164, MNW210579.

W 1780 roku Bażantarnia została przekształcona w wiejską rezydencję Adama Czartoryskiego. Na wykarczowanym obszarze Wielkiej Góry rozpoczęta została budowa neoklasycznego pałacyku z półotwartym salonem kolumnowym od strony parku według projektu Szymona Bogumiła Zuga. Od strony wejścia założony został trawnik otoczony fosą i drzewami. Natomiast od strony parku, w miejscu pałacu "pięć ulic...schodziło się... dając widok, jedna na pałac wilanowski, inne na różne okolice i przedmioty".²¹⁹ Prawdopodobnie z alei Natolina rozciągał się widok na wylesione tereny wzdłuż starorzeczy i lasy po przeciwnej ich stronie. W późniejszym okresie do wcześniejszego układu dodane zostały jeszcze dwie aleje, widoczne na planach z początku XIX wieku²²⁰. Do rezydencji oprócz poczwórnej alei na osi głównej założenia (obecnej ulicy Pałacowej) prowadziła też druga droga od strony Wolicy do bocznej bramy, widoczna na mapie z 1787 roku. W latach 1777-84 na terenie dzisiejszego Ursynowa powstała posiadłość Rozkosz. Wybudowano dworek i założono na skarpie ogród włoski i park u jego podnóża. Do dworu prowadziła aleja lipowa, rozdwarzająca się przed nim w kształt litery Y. Po obu stronach dworku znajdowały się dwie oficyny. U podnóża skarpy wybudowano grotę i dwie altany²²¹.

²¹⁹ Lorentz S., 1948, op. cit.

²²⁰ Na planach z 1807 i 1810 roku widoczne jest siedem alei. Prawdopodobnie do wcześniejszej kompozycji złożonej z pięciu alei dodano jeszcze dwie i dopiero ta siódma aleja była ukierunkowana na Wilanów i została wytyczona w celu uzyskania więzi przestrzennej między Natolinem i Wilanowem. Kicińska E., 1993, op. cit., s.84.

²²¹ Gieźejewska J., 1988: Warszawa-Ursynów. Założenie pałacowe. Studium historyczno-konserwatorskie na zlecenie konserwatora zabytków m.st. Warszawy.

Rys. 49. Plan okolic Warszawy w diametrze pięciu mil z 1783 Karola de Perthées²²².

W krajobrazie Wilanowa widoczne są związki przestrzenne rezydencji z naturalnym otoczeniem doliny Wisły. Widoczne są one na licznych przedstawieniach widoków Wilanowa autorstwa Bernarda Bellota Canaletta. Ukazują one otwartą przestrzeń łąk i pól wilanowskich, ograniczonych krawędzią zadrzewionej Skarpy Warszawskiej, z zarysowanym budynkiem Kościoła Świętej Katarzyny i kompleksem Lasu Kabackiego a także tereny zadrzewień w sąsiedztwie starorzeczy Wisły.

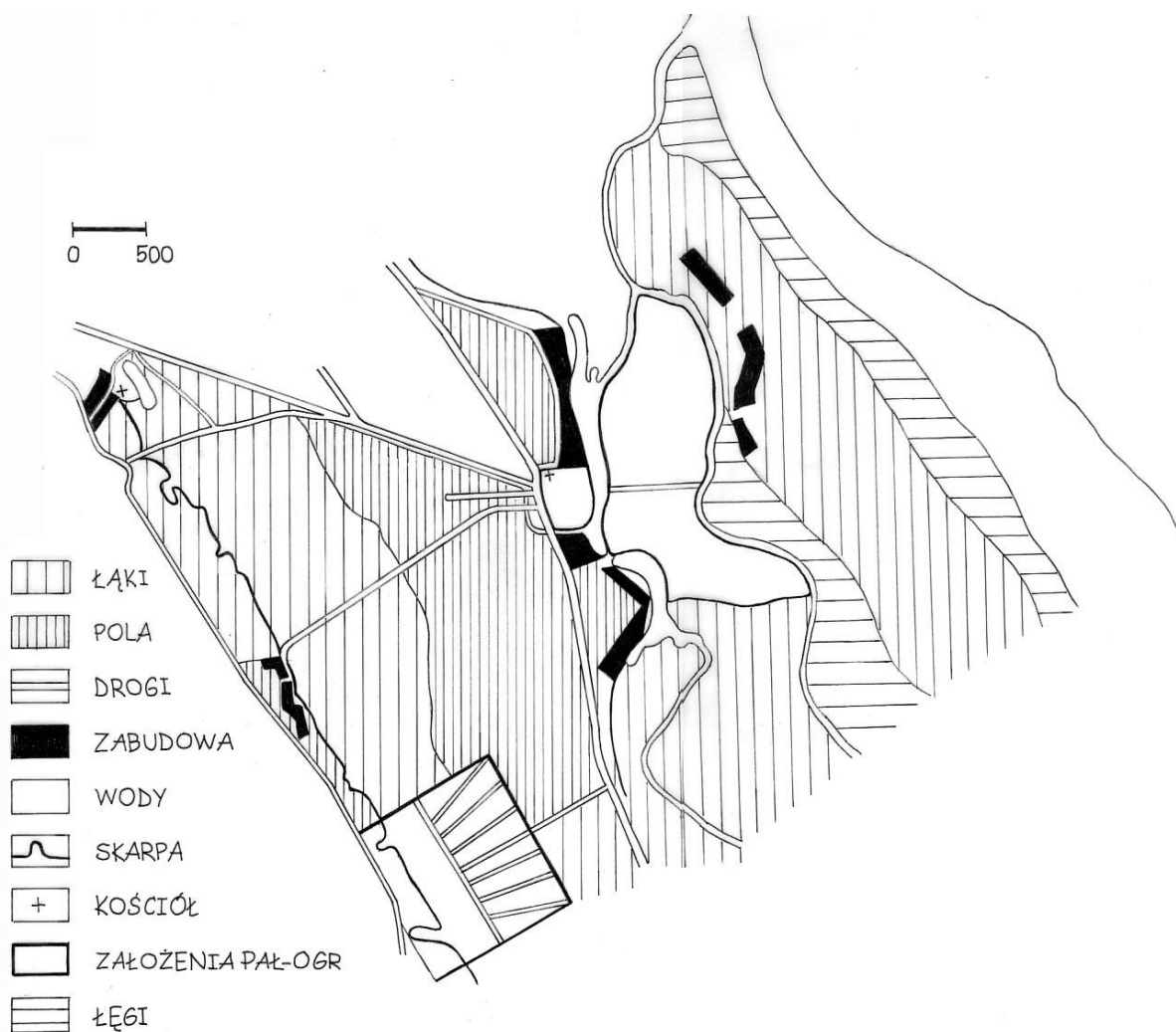
²²² Atlas historyczny Warszawy, 1999, op. cit.

Rys. 50. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok łąk Wilanowskich, ZKW452.

Podsumowując, kompozycja XVII-wiecznego zespołu barokowego w Wilanowie nadawała kształt kompozycji krajobrazu otaczającego. Ważnym jej elementem był otaczający harmonijny krajobraz wiejski. Pożądanymi widokami były pasma pól, ogrody użytkowe, powierzchnie stawów i aleje. Układ ogrodu ingerował w krajobraz poprzez

wybiegającą w przestrzeń aleję, most na Jeziorze Wilanowskim i drogę na jego przedłużeniu. Założenie wilanowskie powiązane było z właściwościami rodzimego krajobrazu i z modną ówczesnie ideą ogrodu włoskiego. W XVIII wieku, pod wpływem nowej mody w sztuce ogrodowej, Wilanów zyskał cechy klasycznego zespołu barokowego. Uwydatnił się proces włączania krajobrazu otaczającego w obręb kompozycji dzięki powiązaniom z ogrodem osiami widokowymi i układami drogowymi. W obszar zespołu wilanowskiego włączone zostały nowe przestrzenie, które stworzyły jednolity system. Oprócz ogrodu i zabudowań pałacowych był to, charakterystyczny dla tamtej epoki, zwierzynek o wieloosiowym układzie promienistym oraz obszary wiejskie sąsiadujące z rezydencją. Założenie wilanowskie stanowiło część zespołu warszawskich rezydencji Augusta II. Pod koniec XVIII wieku zaznaczył się wpływ mitu arkadyjskiego w komponowaniu przestrzeni. Docenione zostały walory wynikające z piękna naturalnego krajobrazu. Do barokowego ogrodu wilanowskiego dołączono nowy obszar, ukształtowany w sposób swobodny - ogród angielsko - chiński.

Rys. 51. Rozwój zespołu barokowego – wpływ stylu francuskiego. (M. Kaczyńska)

W końcu XVII i w XVIII wieku pojawiły się nowe tendencje w komponowaniu krajobrazu. Dotychczasowy układ typu założenia rezydencjonalnego "*entre cour et jardin*", z dwudzielnym dziedzińcem od frontu pałacu i rozplanowanym na wspólnej osi kompozycyjnej ozdobnym ogrodem położonym za pałacem, został poszerzony o krajobraz rolniczy i układ przestrzenny miasta.

Perspektywa barokowa opierała się na nieograniczonym polu widzenia. Pojęcie nieskończoności stało się podstawą praktycznych rozwiązań. Wrażenie nieskończoności w sensie linearnym, w formie rozciągniętej w nieskończoność perspektywy wykorzystywano jako środek do uzyskania efektów artystycznych. System linearny płynnie wiązał ogród z układem urbanistycznym. Tendencja stosowania efektu niekończącej się perspektywy w kształtowaniu krajobrazu rozpowszechniła się przede wszystkim we Francji. W założeniach francuskich z tego okresu istotnym elementem oddziaływania architektury na krajobraz stały się wielkie aleje. Ogród uzyskiwał dzięki temu bezpośredni, jasno określony stosunek względem otaczającej, niekończącej się przestrzeni²²³. Dominował nad otaczającą go przestrzenią. Zakładano parki na wielką skalę, rozległe tereny stały się rzeczywistą częścią samej budowli i tworzyły z nią całość. Przestrzeń przed pałacem stanowiła część najbardziej dekoracyjną założenia, dalej poprzez rozległe powierzchnie wodne i trawniki przechodziła w niekończący się krajobraz wiejski. Po bokach założenia zlokalizowane były powierzchnie lasów poprzerywane polanami.

4.4. ROZBUDOWA W ZESPÓŁ KRAJOBRAZOWY - WPŁYW STYLU ANGIELSKIEGO

Dalszy rozwój rezydencji królewskiej w Wilanowie nastąpił na początku XIX wieku, kiedy rozpowszechnił się nowy styl projektowania ogrodów. Tworzono układy krajobrazowe o naturalistycznym charakterze, w których główną rolę odgrywał materiał roślinny. Klomby i grupy roślinności miały nieregularne zarysy. Punktem wyjścia w kształtowaniu przestrzeni parku stał się istniejący w danym miejscu krajobraz, a nie jak wcześniej budowla mieszkalna. Projektowane swobodne układy roślinności pozwalały ukryć granice między parkiem a otaczającym go krajobrazem i tym samym sprawiały, że wtapiał się on w naturalny krajobraz. Duże znaczenie w układzie kompozycyjnym XIX-wiecznych założeń parkowych odgrywało ukształtowanie terenu. Chętnie adaptowano naturalne wzniesienia lub wzbogacano naturalną rzeźbę sztucznie formowanymi wzgórzami, kształtowanymi w taki sposób, aby przypominały te spotykane w naturalnym krajobrazie.

Ważnym elementem kompozycji stały się powiązania widokowe, zarówno między elementami w obrębie samego założenia jak i krajobrazem otaczającym. Połączenia te kształtowane były w taki sposób, aby kolejne widoki odkrywane były stopniowo, za pomocą odpowiedniego kształtowania nasadzeń. W przeciwieństwie do rozwiązań

²²³ Giedion S., 1968, op. cit., s. 134-169.

barokowych, w układach krajobrazowych odległości nie były aż tak istotne, ważne było zachowanie rytmu odbierania kolejno otwierających się widoków. Również drogi prowadzone były po liniach giętych, w taki sposób, aby ukazywały widoki najatrakcyjniejszych elementów kompozycji w parku. Z uwagi na dużą skalę zakładanych układów parkowych pojawiły się także drogi obwodnicowe, łączące główne miejsca widokowe w parku i elementy architektoniczne, umożliwiające zwiedzenie najważniejszych fragmentów parku w krótkim czasie. Istotny element kompozycji stanowiła też woda. Najczęściej wykorzystywano naturalne ciek i zbiorniki, które kształtowano na wzór krętych strumieni lub spokojnych akwenów urozmaiconych wyspami, podobnych do tych występujących w naturze.

Głównym ośrodkiem nowego podejścia do komponowania krajobrazu była Wielka Brytania. Ogrody angielskie stały się wzorcami dla ogrodów zakładanych w całej Europie. Pod wpływem nowych idei dotyczących sposobu kształtowania krajobrazu, istniejące układy barokowe były przekształcane w naturalistyczne układy krajobrazowe. Pojawiła się także nowa moda na upiększanie terenu folwarków (*ornamental farms*)²²⁴. Gospodarstwa były przekształcane w ogrody o naturalistycznym charakterze.

Szczególne wkład w rozpowszechnianie krajobrazowego stylu komponowania przestrzeni miały podróże zagraniczne polskiej magnaterii, podczas których odwiedzali dwory europejskie i stykali się z ogrodami projektowanymi w nowym, angielskim stylu. Ostateczny charakter polskiego ogrodu krajobrazowego ukształtował się w okresie, w którym Polacy zmuszeni byli walczyć o swoją tożsamość narodową. Posiadłości ziemskie stały się ostoją polskości. Wpisany w polski krajobraz ogród zaprojektowany w stylu angielskim łączył więc sarmackie tradycje z nowym wzorem ogrodu swobodnego.

Anglicy jako pierwsi zaczęli też na nowo propagować wartości antyczne. Wpływ wzrostu zainteresowania starożytnością widoczny był także w architekturze i sztuce ogrodowej. Interpretowano dzieła twórców takich jak Andrea Palladio, które następnie rozpowszechniane były w całej Europie. Do Polski styl palladiański trafił dzięki działalności Stanisława Kostki Potockiego, który po raz pierwszy zetknął się z nim podczas podróży do Włoch. Rzym odwiedzał wielokrotnie nabywając tam wiele dzieł sztuki i książek. Wśród zgromadzonych zbiorów książek znalazły się różne wydania dzieł architektów opierających swoje koncepcje na traktacie Witruwiusza oraz badaniach architektury starożytnej a także dzieła Andrea Palladia, którego twórczość stanowiła w pojęciu Potockiego urzeczywistnienie doskonałej architektury²²⁵.

W 1787 roku, Potocki odbył podróż do Anglii. Wśród zwiedzanych rezydencji szczególne wrażenie wywarły na nim ogrody w Stowe i Blenheim, które zachwyciły go prostotą i

²²⁴ Stępa B., 2005: Analiza działalności projektowej Petera Josepha Lenné na ziemiach polskich w XIX wieku. Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Katedra Terenów Zieleni, maszynopis pracy doktorskiej, s. 24-34.

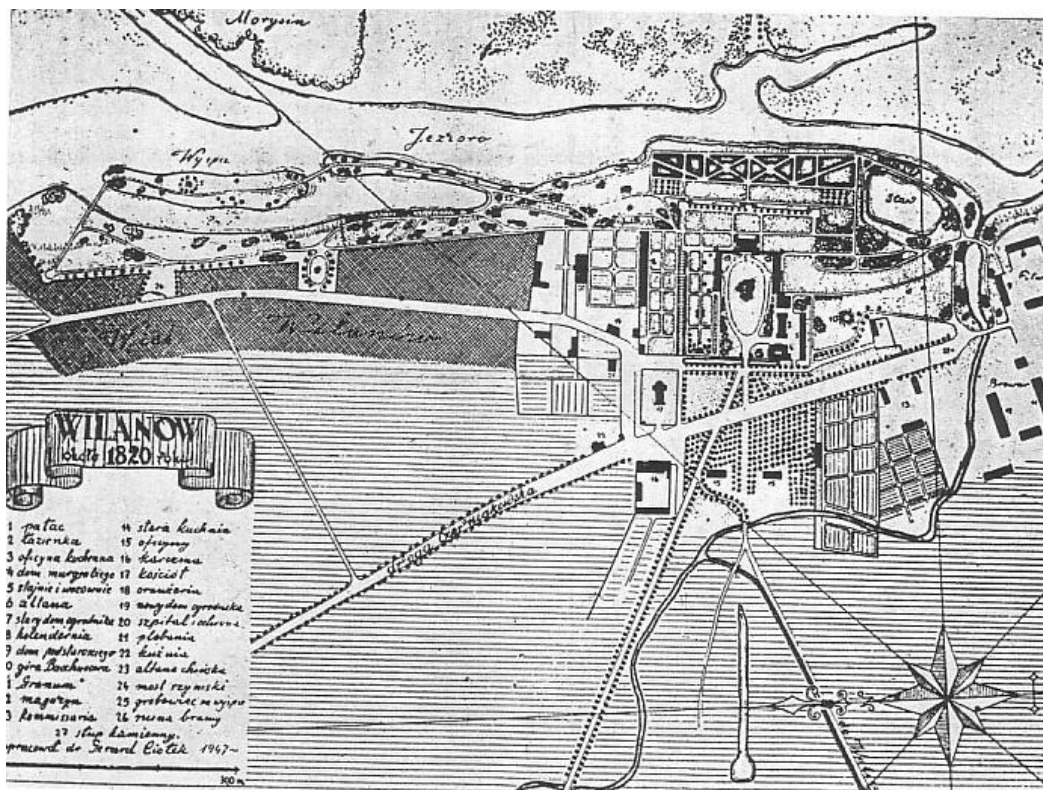
²²⁵ Kosiacka E. 2006, op. cit., s. 191-209.

rozległością kompozycji. W korespondencji z żoną ogrody te porównywał do swojej rezydencji w Olesinie pod Kurowem, komponowanym według wzorów angielskich. Zaobserwowane w Anglii tendencje w komponowaniu krajobrazu stały się dla Potockiego inspiracją przy zakładaniu własnych ogrodów. Swoje zamierzenia zrealizował między innymi w obrębie tarasowego układu doliny Wisły, położonego na południe od Warszawy. Zasady nowego ładu przestrzennego w harmonii z naturą realizowane były w Polsce z mniejszym rozmachem niż w angielskich pierwowzorach, jednak nowe tendencje były widoczne w kształtowaniu linii brzegowej zbiorników i cieków wodnych, dróg oraz układów roślinnych²²⁶.

Wcześniej powstałe założenia pałacowo-ogrodowe posiadające kompozycje barokowe były albo przebudowywane według nowych tendencji, które pojawiły się w sztuce ogrodowej lub rozbudowywano ich istniejący układ, wzbogacając go o nowe obszary kształtowane w sposób swobodny. W taki sposób przekształcono ogród wilanowski. Rozbudowa rezydencji pałacowo-ogrodowej w Wilanowie w zespół krajobrazowy nastąpiła na początku XIX wieku i wiązała się przede wszystkim z działalnością rodziny Potockich.²²⁷ Istniejący układ barokowy założenia ogrodowego w Wilanowie uległ przekształceniu poprzez przyłączenie do części o charakterze barokowym nowych terenów urządzonych w sposób swobodny. Ogród został powiększony o część północną, gdzie stanęły nowe budowle ogrodowe: Altana Chińska, Most Rzymski, a także pomnik ku czci Bitwy Raszyńskiej powiązany widokowo z romantyczną bramą we wsi w formie ruin łuku triumfalnego. Południowa część założenia wraz z ogrodem angielsko-chińskim została rozbudowana wzdłuż zachodniego brzegu Jeziora Wilanowskiego i przeobrażona w kilkuhektarowy park krajobrazowy. Usypano też groblę i uformowano sztuczną wyspę łączącą kompozycyjnie ogród wilanowski i Lasek na Kępie - dawny zwierzyniec króla Jana III Sobieskiego. Zgodnie z panującym ówczesnie kierunkiem w sztuce ogrodowej woda stała się łącznikiem w kompozycji ogrodu. Położenie Wilanowa na terenie doliny Wisły i istnienie w bezpośrednim sąsiedztwie naturalnego zbiornika wodnego dawało możliwość włączenia go w obszar projektowanego założenia. Zatarciu zaczęła ulegać granica między ogrodem a otaczającym krajobrazem. Przekształceniu uległ też dojazd do pałacu w Wilanowie i forma dziedzińca. Trójpromienny układ alei na przedpolu pałacowym zamieniony został na pojedynczą aleję centralną. Przed budynkiem pałacu wilanowskiego dwudzielny dziedziniec charakterystyczny dla założeń barokowych został zastąpiony owalnym trawnikiem. Przed bramą pałacową powstały dwie prostokątne kwatery parkowe, ukształtowany też został nowy przebieg drogi czerniakowskiej, zbliżony do obecnej ulicy Stanisława Kostki Potockiego.

²²⁶ Kosiacka E. 2004: Podróże a XVIII-wieczne założenia ogrodowe w Polsce. [w:] red. J. Rylke, *Przyroda i miasto*, t. VI, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 87-104.

²²⁷ W 1799 roku właścicielami Wilanowa została rodzina Potockich. Fijałkowski W., 1983, op. cit., s. 35.

Rys. 52. Plan ogrodu wilanowskiego z 1820 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek²²⁸.

W 1807 roku granica Klucza Wilanowskiego od strony Warszawy przebiegała na północ od dzisiejszej Alei Wilanowskiej, obejmowała tereny w kierunku obecnej ulicy Sobieskiego, skręcała w kierunku północno-wschodnim, dochodziła do Wisły za terenem Siekierok i przebiegała dalej wzdłuż nurtu rzeki. Granica zachodnia przekraczała dzisiejszą ulicę Puławską na północ od Doliny Służewieckiej, a w kierunku południowym przebiegała wzdłuż ulicy Rolnej, obejmując tereny leśne od strony ulicy Moczyłowskiej. Granica południowa wykraczała poza obszar dzisiejszej Warszawy²²⁹. W latach 1857-60 dobra wilanowskie obejmowały 14-15 folwarków, 22 wsie czynszowe i pańszczyźniane oraz 31 osad kolonijnych²³⁰.

W latach trzydziestych XIX wieku dawni koloniści z Kępy Zawadowskiej znacznie rozszerzyli swoje posiadłości obejmując głównie podmokłe tereny zarośli olszowych. Zakładane też były nowe kolonie głównie na terenach podmokłych łąk i pastwisk tarasu zalewowego. Nastąpił poważny wzrost użytków rolnych kosztem zarośli, bagien i gorszych przestrzeni leśnych. Gospodarka kolonistów holenderskich na Kępie Zawadowskiej nastawiona była głównie na produkcję warzywniczą.

²²⁸ Fijałkowski W., 1983, op. cit.

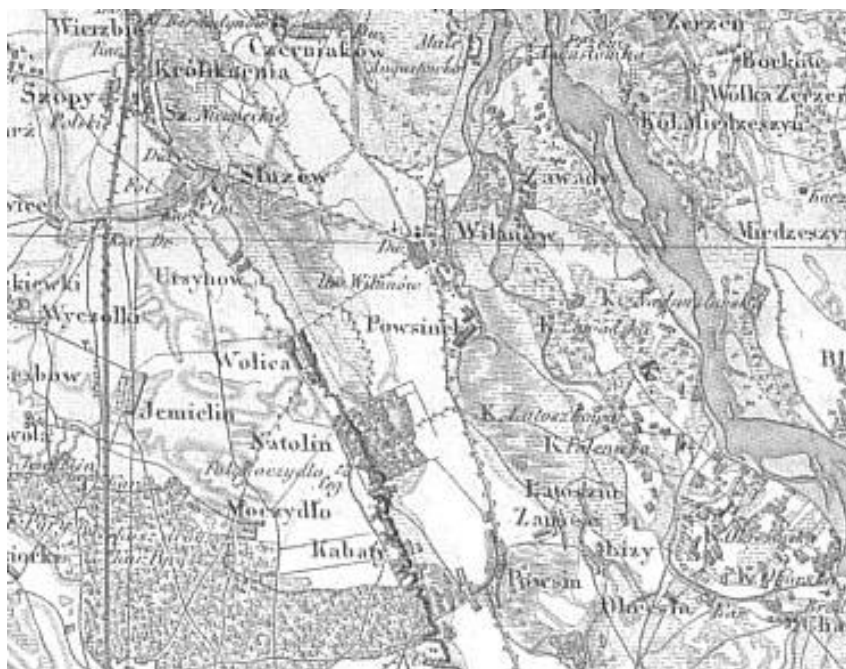
²²⁹ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 86.

²³⁰ Smoleńska B. 1972, op. cit.

Rys. 53. Okreśnosc. Warszawy Zarządu Wojenno-Topograficznego Zdjęcia Planu Królestwa Polskiego z 1854 roku²³¹.

Na terenie Klucza Wilanowskiego utrwalił się wcześniej wykształcony system drogowy. Wszystkie główne drogi prowadzące z miasta do Wilanowa były zadrzewione, przez co stały się znaczącym elementem w krajobrazie i pełniły rolę osi ukierunkowujących dalekie widoki, zgodnie z ówczesnymi tendencjami w kształtowaniu krajobrazu²³². Zadrzewienia posiadały obecne ulice: Sobieskiego, Przyczółkowa, Arbuzowa, Przy Grobli, Klimczaka, Pałacowa, Aleja Wilanowska, i droga prowadząca do bocznej bramy Natolina. Układ drogowy miał też za zadanie wiązać rezydencję w Wilanowie, wsie, folwarki oraz nowopowstałe filialne siedziby w jedną całość.

Rys. 54. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Korpus Topografów Armii Rosyjskiej z lat 1833 – 43²³³.

²³¹ Plan zawarty w: Atlas historyczny Warszawy, op. cit.

²³² Kicińska E., 1993, op. cit., s. 85-86.

²³³ Plan zawarty w: Atlas historyczny Warszawy, op. cit.

Rys. 56. Plan ogrodu w Morysinie, 1859 rok²³⁵.

Rys. 57. Widok Morysina według Wincentego Kasprzyckiego, połowa XIX wieku²³⁶.

²³⁵ Fragment Planu Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa S. Lorenza, Pachulskiego, K. Kalinowskiego, AGAD, Zb. Kart. 468-6, 468-7.

W 1805 roku na terenie dawnej Bażantarni została urządzona letnia rezydencja syna Stanisława Kostki Potockiego - Aleksandra i jego żony Anny, która zyskała nazwę Natolin.²³⁷ Pod kierunkiem Anny Potockiej, obszar ten został przekształcony w krajobrazowy park angielski. Zatarły został dawny promienisty układ alei, zachowana została jedynie droga poprzeczna. Nowy układ drogowy opierał się o główną obwodnicę łączącą park dolny z parkiem górnym, gdzie zlokalizowany był pałac i zabudowania gospodarcze. Przed pałacem od strony ogrodu utworzony został taras widokowy z amfiteatrem na skraju skarpy, z którego rozpościerał się widok na całe założenie.

Rys. 58. Plan ogrodu w Natolinie, 1859 rok²³⁸.

²³⁶ Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 148

²³⁷ Nazwa Natolin pochodzi od imienia córki Potockich - Natalii.

²³⁸ Fragment Planu Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa S. Lorenza, Pachulskiego, K. Kalinowskiego, AGAD, Zb. Kart. 468-6, 468-7.

Rys. 59. Natolin - park dolny z widokiem na Pałac i taras. Chrystian Baslauer, około 1852 rok²³⁹.

Rys. 60. Widok holenderni w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok²⁴⁰.

²³⁹ Ilustracja pochodzi ze strony www.natolin.edu.pl

Rys. 61. Pałac i oficyna dworska w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok²⁴¹.

Rys. 62. Park dolny w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok²⁴².

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ Ibidem.

W latach 1817 - 21 powstała filia rezydencji wilanowskiej w Gucinie. Na wzgórzu obok Kościoła Świętej Katarzyny założony został ogród a u jego podnóża zbudowano drewniany dworek. Ogród był dwukrotnie powiększany. W 1818 roku sięgał do granicy cmentarza przy kościele Świętej Katarzyny a w 1820 został powiększony o południowy teren nad Księżym Stawem od strony wzgórza. Nad stawem przed jego linią brzegową, w miejscu stanowiącym punkt widokowy na ogród, na wzgórzu została wybudowana altana.

W Gucinie po śmierci Stanisława Kostki Potockiego w 1821 roku założony został Gaj dla uczczenia pamięci jego i jego brata Ignacego - współtwórcy Konstytucji Trzeciego Maja. Wejście do Gaju zlokalizowane było między Księżym Stawem u podnóża skarpy a drogą do Wilanowa. Gaj stanowił zwarty maszyn drzew.²⁴³

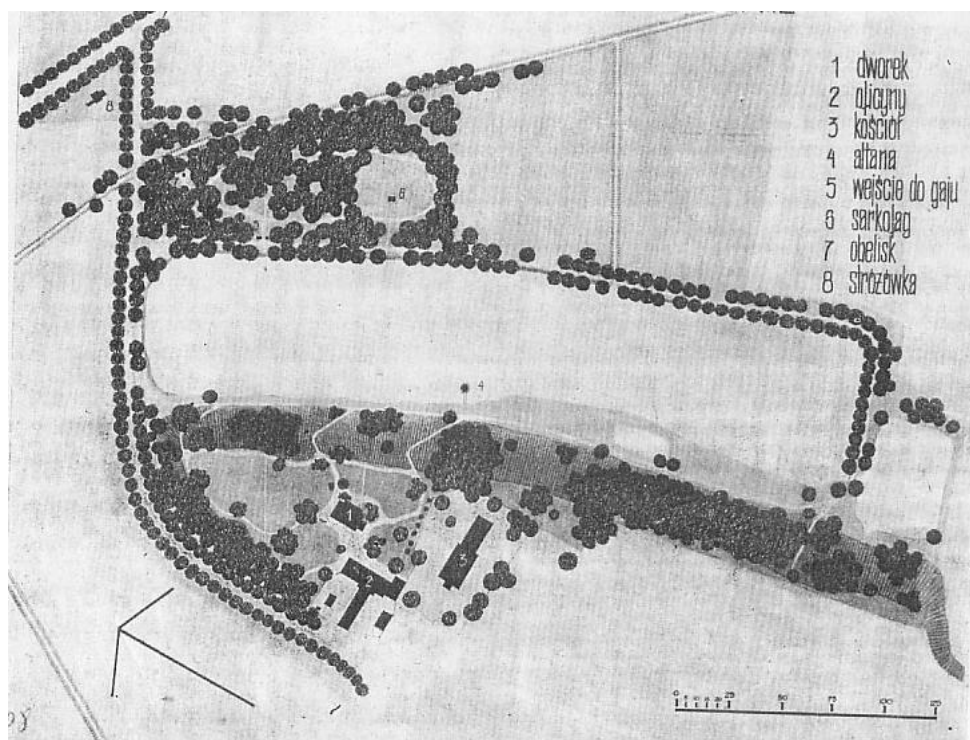

Rys. 63. Widok Gucina według Wincentego Kasprzyckiego, około połowy XIX wieku²⁴⁴.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 29.

²⁴⁴ Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 154

Rys. 64. Gucin, rekonstrukcja stanu z około 1830 roku²⁴⁵.

W 1822 roku nastąpiła rozbudowa założenia pałacowo-ogrodowego w Rozkoszy - późniejszego Ursynowa. Spadek terenu wykorzystano na założenie tarasów i schodów. Początkowo powstał tu parterowy pałacyk według projektu Chrystiana Piotra Aignera, do którego prowadziła aleja lipowa zlokalizowana wzdłuż osi głównej całego założenia. Później, w wyniku rozbudowy pałacu, oś ta uległa przesunięciu, dlatego też powstała druga aleja lipowa równoległa do pierwszej. W parku znajdowały się dwie altanki powiązane widokowo z rezydencją pałacowo-ogrodową w Wilanowie oraz z Kościołem Świętej Katarzyny i Gucin-Gajem. Według przekazów z tego okresu park "zarosły wielkimi drzewami bardziej do dzikiego lasu niż do ogrodu był podobny".²⁴⁶

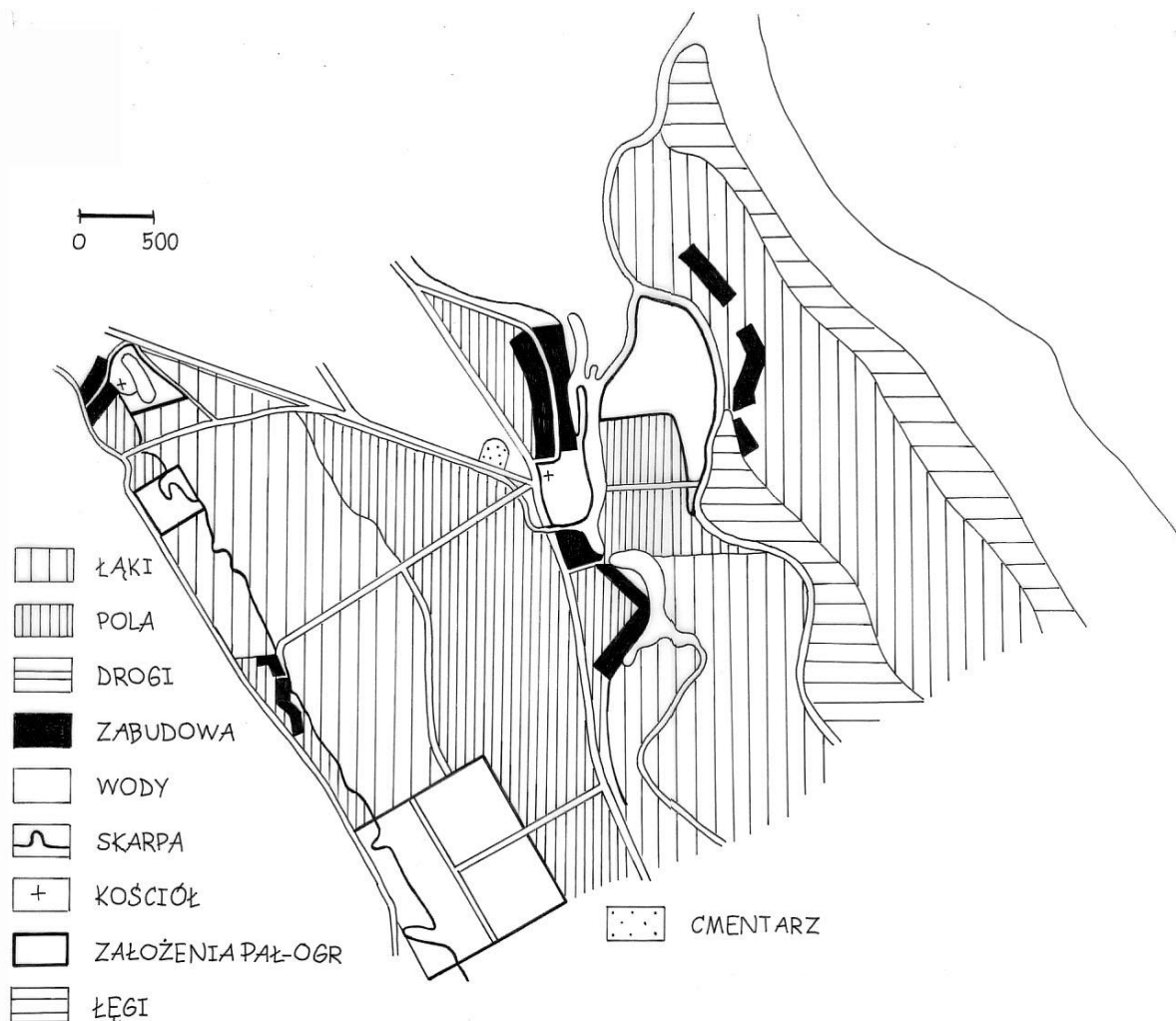
Jak pokazują to XIX - wieczne mapy pod skarpą znajdowały się rozległe tereny łąk, służące do wypasu bydła, a dalej w stronę Wilanowa pola uprawne, umożliwiające połączenia widokowe między założeniami na tarasie wysokim a terenami położonymi poniżej. Tereny rolnicze otaczały lasy – od północy kompleks leśny sięgał aż do Kabat i Moczydła, od zachodu lasy sięgały poza obecną ulicę Puławską, od południa i wschodu zajmowały tereny między Wisłą i starorzeczem, pozostawiając niezalesione tereny wsi Zawady. Obszar Skarpy Warszawskiej również był zalesiony od południa do rejonu Królikarni i zajmował znaczne powierzchnie tarasu nadzalewowego²⁴⁷.

²⁴⁵ ibidem., s. 47.

²⁴⁶ T. Jaroszewski, W. Braniewski, 1999, op. cit.

²⁴⁷ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 87.

W 1816 roku w rozwidleniu dróg - obecnej Alei Wilanowskiej i ulicy Stanisława Kostki Potockiego powstał cmentarz parafialny kościoła Świętej Anny. Bramę cmentarną z kościołem i rezydencją wilanowską łączyła skośna aleja lipowa. Początkowo cmentarz miał plan koła, w 1866 roku został powiększony i przybrał kształt krzyża greckiego.²⁴⁸

Rys. 65. Rozbudowa w zespół krajobrazowy – wpływ stylu angielskiego. (M. Kaczyńska)

Podsumowując, w kolejnym etapie rozwoju zespołu założeń pałacowo-ogrodowych w Wilanowie dokonano nowych przekształceń krajobrazowych. Na terenie już istniejących założeń satelitarnych - Natolina i Ursynowa, poprzez zmiany kompozycyjne w obrębie ogrodów, utworzone zostały kolejne powiązania widokowe między wysokim tarasem Wisły i Wilanowem. Powstało również nowe założenie na wyniesionym nad poziom wysokiego tarasu wzgórzu - Gucin. Między rezydencją wilanowską na linii drogi odpowiadającej Alei Wilanowskiej usytuowano obszar cmentarza, również połączony funkcjonalnie z kompleksem budowli wilanowskich. Przemianom podlegał również krajobraz środkowego i dolnego tarasu Wisły. Zacieśnieniu powiązań widokowych i

²⁴⁸ Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002, op. cit., s. 128.

funkcjonalnych między tarasem środkowym (Wilanów) i dolnym (Morysin) służyło powstanie sztucznej wyspy i grobli na sztucznym jeziorze.

* * *

Pod koniec XIX wieku Warszawa została otoczona systemem fortów. Ważnym wydarzeniem dla przemian krajobrazu południowej Warszawy było wzniesienie w latach 1883-87 przez władze carskie fortyfikacji obronnych z fosą o nazwie Fort IX Czerniakowski. Fortyfikacje położone były po obu stronach ulicy Powińskiej na wysokości ulicy Okrężnej i stanowiły jeden z elementów zewnętrznego pierścienia kilkunastu fortów wokół Warszawy. Ze względu na obostrzenia prawne ograniczony został rozwój zabudowy w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Obszar Wilanowa znajdował się wówczas poza systemem fortów, dzięki czemu mógł następować dalszy rozwój tych terenów. Ze względu na strategiczny charakter połączenia carskiego fortu służewieckiego z linią Wisły doszło do powstania w okolicy dzisiejszej ulicy Arbutowej wyraźnego prześwitu wśród drzewostanu.

Rys. 66. Plan miasta stołecznego Warszawy z 1933 roku²⁴⁹.

²⁴⁹ Plan zawarty w: Atlas historyczny Warszawy, op. cit.

W 1892 roku rozpoczął działalność konny tramwaj, zastąpiony w 1894 roku trakcją parową wąskotorowej kolejki wilanowskiej, istniejącej do 1957 roku. Linia kolejki wąskotorowej łączyła Wilanów z dzisiejszym Placem Unii Lubelskiej. Powstanie połączenia komunikacyjnego centrum Warszawy z jej przedmieściami sprzyjało rozwojowi terenów ówczesnej wsi Czerniaków. W 1919 roku powstała też ulica Goraszewska, łącząca tereny położone nad Jeziorem Czerniakowskim z ulicą Powsińską.

W tym czasie również podwyższony został wał zawadowski, o którym w 1947 roku pisał Gerard Ciołek: "obcym elementem jest sztywna linia wału chroniącego obszar od wód powodziowych, który swoją koroną zastania horyzont dla widza stojącego na poziomie linii brzegowej".²⁵⁰ Mimo niepodważalnego znaczenia gospodarczego, doprowadziło to do powstania bariery widokowej w kierunku rzeki. Wały te ograniczyły powierzchnię tarasu zalewowego i ograniczył zasięg występowania łęgów nad brzegiem Wisły.²⁵¹ Pod koniec XIX wieku, właścicielami Wilanowa stała się rodzina Branickich. Obszar klucza pełnił przede wszystkim funkcje rolnicze, ze względu na najlepsze warunki glebowe spośród trzech oddziałów należących do majątku²⁵². Przy obecnej Alei Wilanowskiej zlokalizowane były sady czereśniowe.

Ze względu na późniejsze trudności finansowe ówcześni właściciele dóbr wilanowskich sprzedali część gruntów w okolicy Gucina. Na terenach tych nastąpił rozwój drobnej zabudowy wiejskiej.²⁵³ Również na terenach Wolicy dominowała wiejska zabudowa - drewniana, kryta strzechą. Dopiero po pożarze w 1908 roku, który zniszczył wieś niemal całkowicie, zaczęły dominować budynki z cegły²⁵⁴. Wsie Wilanów i Powsin zachowały swoje dotychczasowe granice. Wieś Wilanów uległa zniszczeniom w czasie Drugiej Wojny Światowej, wiele zabudowań zostało spalonych.

Na początku XX wieku, na skutek kryzysu gospodarczego, właściciele Wilanowa nie byli w stanie utrzymać majątku z rolnictwa, będącego głównym źródłem ich dochodów i zmuszeni byli do wyprzedania części dóbr. Parcelacja objęła między innymi tereny Służewa, odsprzedany został także obszar Lasu Kabackiego. Centralna część majątku, wśród nich pola i łąki wilanowskie posiadające najlepsze warunki glebowe pozostały nadal w rękach rodziny Branickich, co pozwoliło im zachować swój rolniczy charakter aż do zakończenia Drugiej Wojny Światowej.

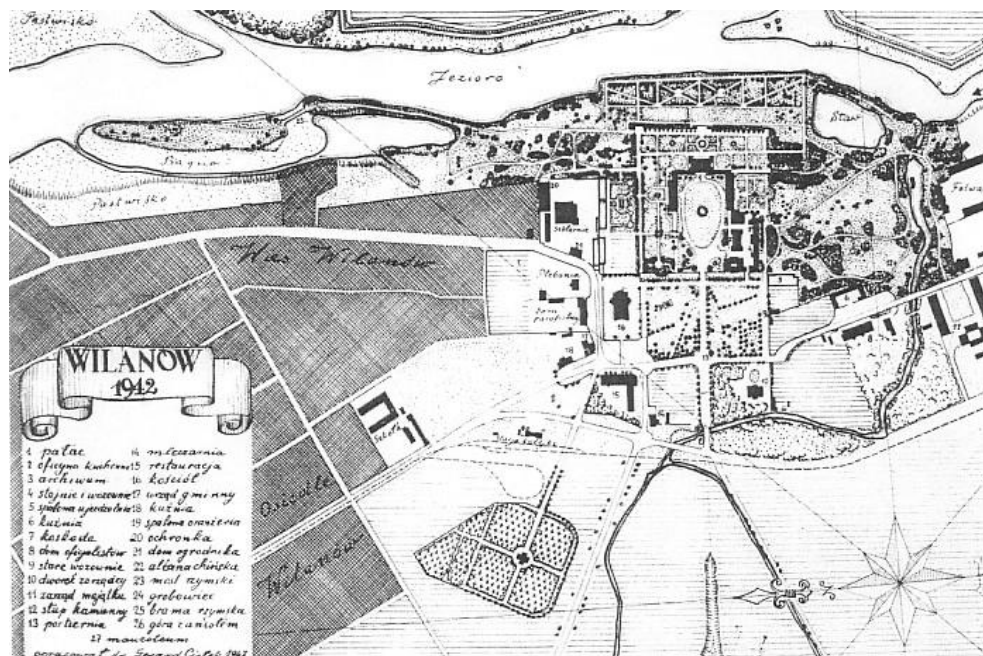
²⁵⁰ Ciołek G., 1947, op. cit., s. 90.

²⁵¹ Skalski J., 1999: Parkway dolina Wisły w Warszawie. [w:] Przyroda i Miasto t. 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 174.

²⁵² Organizacja administracyjno-gospodarcza opierała się na podziale na trzy oddziały: centralny – wilanowski, prawobrzeżny – zastowski i południowy – żabieniecko-chojnowski. Smoleńska B. 1972, op. cit.

²⁵³ Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993, op. cit.

²⁵⁴ Kasprzycki, J. 1999, op. cit.

Rys. 67. Plan ogrodu wilanowskiego z 1942 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek²⁵⁵.

Rys. 68. Mapa taktyczna, Warszawa, II arkusz zbiorowy WIG, skala 1:100 000, 1936 r.²⁵⁶

²⁵⁵ Fijałkowski W., 1983, op. cit.

Kolejną istotną zmianą w krajobrazie otaczającym zespół założeń pałacowo-ogrodowych w Wilanowie była budowa w latach 1921-39 osiedla mieszkaniowego Miasto-Ogród Czerniaków. Początkowo, w 1921 roku, wytyczone zostało kilkaset działek o minimalnej powierzchni 1000 m² nad Jeziorem Czerniakowskim i wzdłuż ulicy Goraszewskiej, na których wybudowano wille w stylu dworów szlacheckich z XVIII i XIX wieku. Od 1924 roku rozpoczęła się na terenie wokół fortu, ograniczonym ulicą Okrężną, budowa osiedla mieszkaniowego Sadyba Oficerska. Powstało wówczas kilkadziesiąt jednopiętrowych domów wolnostojących i bliźniaczych, otoczonych ogrodami²⁵⁷. W 1929 roku, w miejscu zasypanej północnej części fosy, na osi ulicy Powińskiej, powstała pętla tramwajowa. W 1936 roku po wschodniej stronie ulicy Powińskiej wysadzono w powietrze pozostałe tam elementy forteczne i założono park miejski²⁵⁸. W 1955 roku powstała kolonia trzydziestu pięciu bliźniaczych domów, położona wzdłuż brzegu Jeziora Czerniakowskiego przy ulicach Koronowskiej, Jodłowej, Jeziornej, Kąpielowej i Kuracyjnej²⁵⁹. W 1973 roku zmieniono dotychczasową nazwę Miasta-Ogrodu Czerniaków na Osiedle Sadyba. Nazwa Czerniaków określa obecnie obszar wokół Placu Bernardyńskiego. W 1993 roku Miasto-Ogród Sadyba zostaje wpisane do rejestru zabytków jako wartościowy układ urbanistyczny.

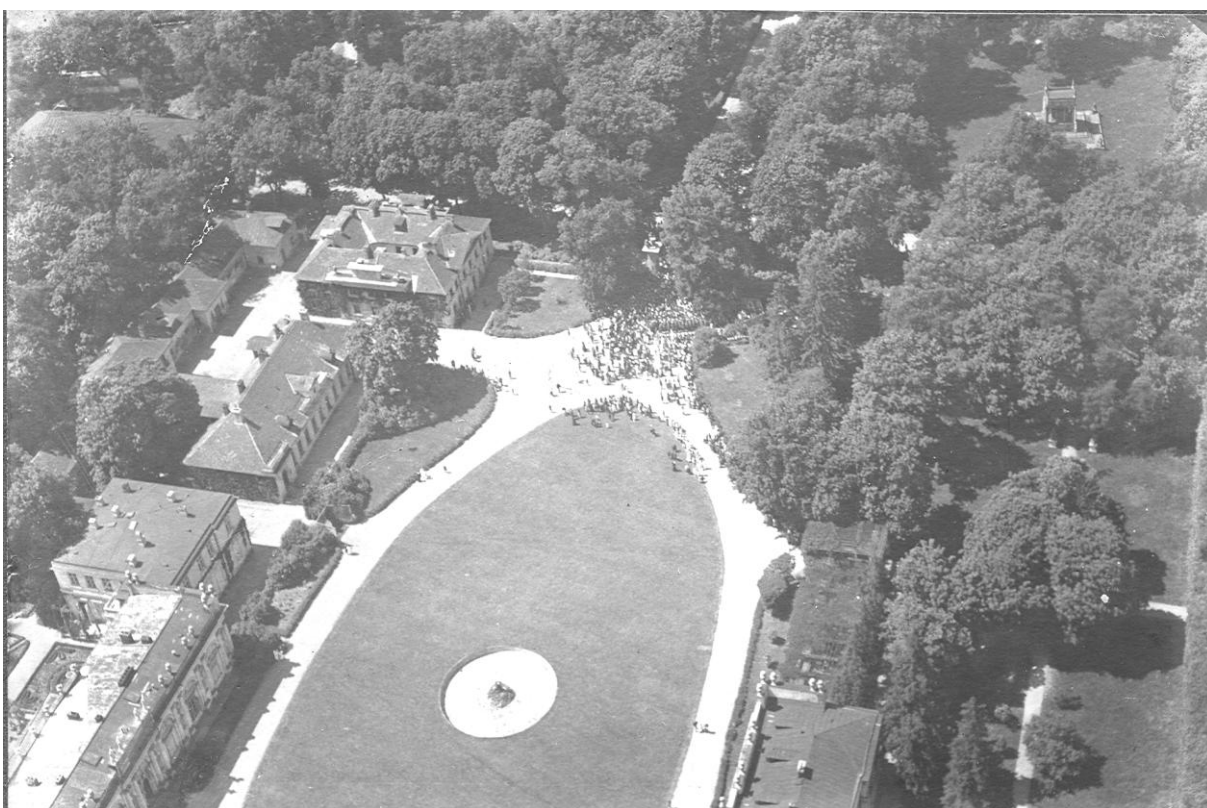
Rys. 69. Brama rezydencji w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku. (L. Gąsowski)

²⁵⁶ Plan zawarty w: Atlas historyczny Warszawy, op. cit.

²⁵⁷ Projektantami budynków byli Oskar Sosnowski, Kazimierz Tołłoczko, Tadeusz Tołwiński i Aleksander Więckowski. Informacje pochodzą ze strony internetowej www.miesto-ogrod.sadyba.waw.pl.

²⁵⁸ Obecnie w ocalałych budynkach fortecznych znajduje się Muzeum Katyńskie. Informacje pochodzą ze strony internetowej www.miesto-ogrod.sadyba.waw.pl.

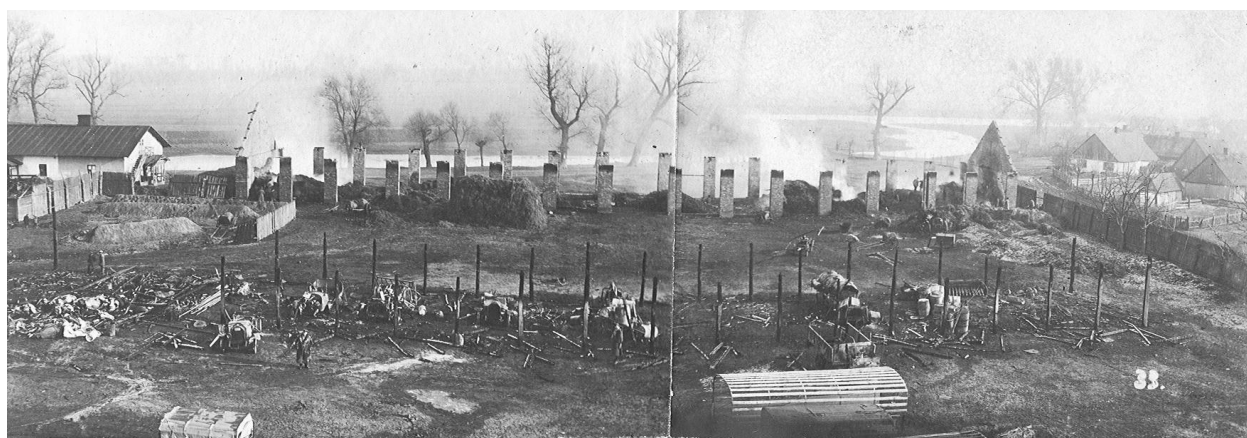
²⁵⁹ Większość wybudowanych domów była drewniana, jedynie cztery zbudowane były z pustaków i cegły. Informacje pochodzą ze strony internetowej www.miesto-ogrod.sadyba.waw.pl.

Rys.70. Działalność pałacowa w rezydencji w Wilanowie. Pierwsza połowa XX wieku.
(L. Gąsowski)

Rys. 71. Rezydencja wilanowska w pierwszej połowie XX wieku. (L. Gąsowski)

Rys. 72. Tereny otaczające rezydencję wilanowską, pierwsza połowa XX wieku. (L. Gąsowski)

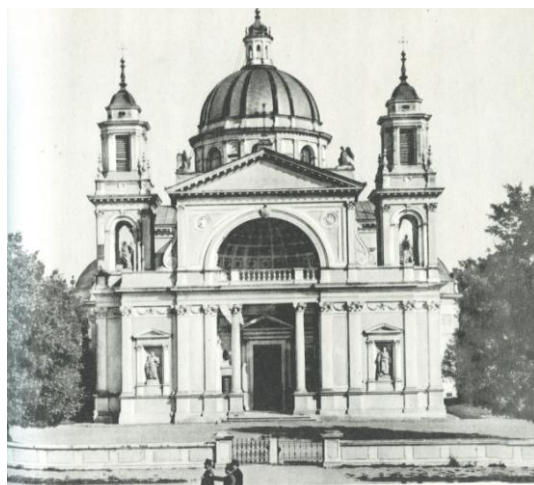
Rys. 73. Fragment założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku.
(L. Gąsowski)

Rys. 74. Pałac w Wilanowie w pierwszej połowie XX wieku. (L. Gąsowski)

Rys. 75. Szpaler grabowy na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku. (L. Gąsowski)

Rys. 76. Kościół Świętej Anny, widok z lotu ptaka z pierwszej połowy XX wieku. (L. Gąsowski)²⁶⁰
Kościół Świętej Anny i droga w Wilanowie²⁶¹.

²⁶⁰ Zdjęcia (rys. 69-76) pochodzą z prywatnych zbiorów Magdaleny Gąsowskiej.

²⁶¹ <http://www.eastnews.pl/pictures/subject/id/00941200/section/archives/>

4.5. PODZIAŁ FUNKCJONALNY I WŁASNOŚCIOWY ZESPOŁU ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-OGRODOWYCH

Druga Wojna Światowa przyniosła rezydencji pałacowej w Wilanowie duże zniszczenia. Także Morysin i znajdujące się na jego terenie budowle popadły w ruinę. Podobny los spotkał park w Natolinie, jego kompozycja oraz układ dróg i cieków wodnych uległ zatarciu²⁶². Park na terenie Ursynowa uległ niemal całkowitemu zniszczeniu już w czasie Pierwszej Wojny Światowej. W 1915 roku w czasie działań wojennych z rozkazu Rosjan drzewa zostały prawie doszczętnie wycięte, a dawny układ parku nigdy nie został zrekonstruowany.

Po roku 1945 na mocy reformy rolnej dobra wilanowskie zostały przejęte przez państwo. Rezydencja pałacowo-ogrodowa w Wilanowie i park w Morysinie oprócz terenu folwarku (którego przeważający obszar stał się własnością Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego) zostały przejęte przez oddział Muzeum Narodowego w Warszawie. Pola wilanowskie zostały przejęte przez Rolniczy Zakład Doświadczalny Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, który utrzymał ich dotychczasowy charakter uprawowy. Natolin został przejęty początkowo przez Urząd Rady Ministrów a potem przez Centrum Europejskie. Tereny Gucin-Gaju zostały podzielone między centralę rybną i Kościół Świętej Katarzyny. Ursynów stał się siedzibą Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego a na jego terenie zrealizowany został układ budynków według projektu S. Tworkowskiego z 1950 roku, istniejący do dziś. Rezydencja pałacowo-ogrodowa w Wilanowie została poddana restauracji i konserwacji. W latach 1962 - 65 przeprowadzono, według projektów Gerarda Ciołka, prace rekonstrukcyjne ogrodu obejmujące zielen, elementy wodne i wyposażenie architektoniczno-rzeźbiarskie. Obecny wygląd ogrodu jest wynikiem ponad trzystuletniego okresu jego rozwoju i przekształceń kompozycyjnych. W 1947 roku, jak opisuje Gerard Ciołek, istniały dwa dawne połączenia drogowe parku wilanowskiego ze skarpą warszawską w kierunku Służewa i Wolicy. Droga do Wolicy utrzymana była jako droga polna i orientowana była na kopułę kościoła Świętej Anny. W połowie swej długości posiadała nadal odgałęzienie prowadzące do parku w Natolinie. Połączenie z Morysinem istniało przez most przy Powsinku. Aleja na osi wschodniej pałacu zakończona bramą w Morysinie miała jedynie charakter dekoracyjny. W tle bramy widoczne były ogrody gospodarstw wsi Zawady. Od północy znajdowały się dawne zabudowania wsi Wilanów, a od południa za folwarkiem - zabudowania wsi Powsinek. Przy zbiegu drogi służewskiej z traktem czerniakowskim powstał nowy węzeł komunikacyjny, w którym jak pisał Ciołek: "dojazd do pałacu zsunięty jest na oś środkową z pierwotnego bezpośredniego połączenia Służew - Pałac". Usytuowanie stacji kolejki wąskotorowej spowodowało przecięcie torowiskami drogi kościół Świętej Anny - cmentarz. Tuż przy

²⁶² Lorentz S., 1948, op. cit.

cmentarzu powstała też pętla tramwajowa, rozgraniczająca obszar cmentarza od kościoła.²⁶³

W czasie ostatniego półwiecza dawne dobra wilanowskie pełniły różne funkcje, podlegały licznym przemianom i w różnym stopniu zachowały się do dnia dzisiejszego. Większość zabudowań folwarku wilanowskiego przetrwało do dziś. Ich obecny właściciel Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego prowadził w jego obrębie jedynie nieliczne prace mające na celu poprawę stanu technicznego budowli. Układ historyczny zabudowań folwarcznych uległ jednak zatarciu poprzez wprowadzenie w obrębie obszaru folwarku współczesnych, mało estetycznych obiektów wykorzystywanych na potrzeby Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Zabytkowe zabudowania przedpola rezydencji w Wilanowie, zlokalizowane po jej północnej stronie zachowały się w dobrym stanie. Podlegają stałej konserwacji, a obecnie zlokalizowane są w nich kawiarnie i restauracje. W ostatnich latach dobudowana została nowa dzwonnica przy kościele Świętej Anny. Kościół ze swą kopułą nadal stanowi ważny, charakterystyczny punkt w krajobrazie Wilanowa i jest widoczny z krawędzi skarpy tarasu wysokiego. Dobrze zachowany został też układ zabudowań wiejskich Wilanowa po północnej stronie parku. Choć dawna forma wsi związanej z majątkiem wilanowskim od czasów Sobieskiego przetrwała, jej czytelność zakłóca powstająca współczesna zabudowa.²⁶⁴ W połowie XX wieku wzdłuż ulicy Przyczółkowej wybudowane zostało osiedle domów jednorodzinnych. Utrwalone zostało rozgraniczenie zabytkowego cmentarza i zespołu pałacowo - parkowego w Wilanowie poprzez zlokalizowanie pomiędzy nimi dużej pętli autobusowej i wzmożony ruch uliczny wzdłuż Alei Wilanowskiej i ulicy Wiertniczej.

Większość budowli w parku w Morysinie uległa prawie całkowitemu zniszczeniu. Te istniejące do dziś, jak brama na osi pałacu wilanowskiego, popadły w ruinę. W wyniku naturalnej sukcesji roślinności łąkowej zatarciu uległa kompozycja ogrodowa. Południowa część Morysina, wcześniej wykarczowana, została zajęta przez uprawy rolne i sady. Obszar położony najbliżej ulicy Vogla w latach dziewięćdziesiątych stanowił teren ogródków działkowych. Obecnie zlokalizowany jest tu ośrodek do gry w golfa.

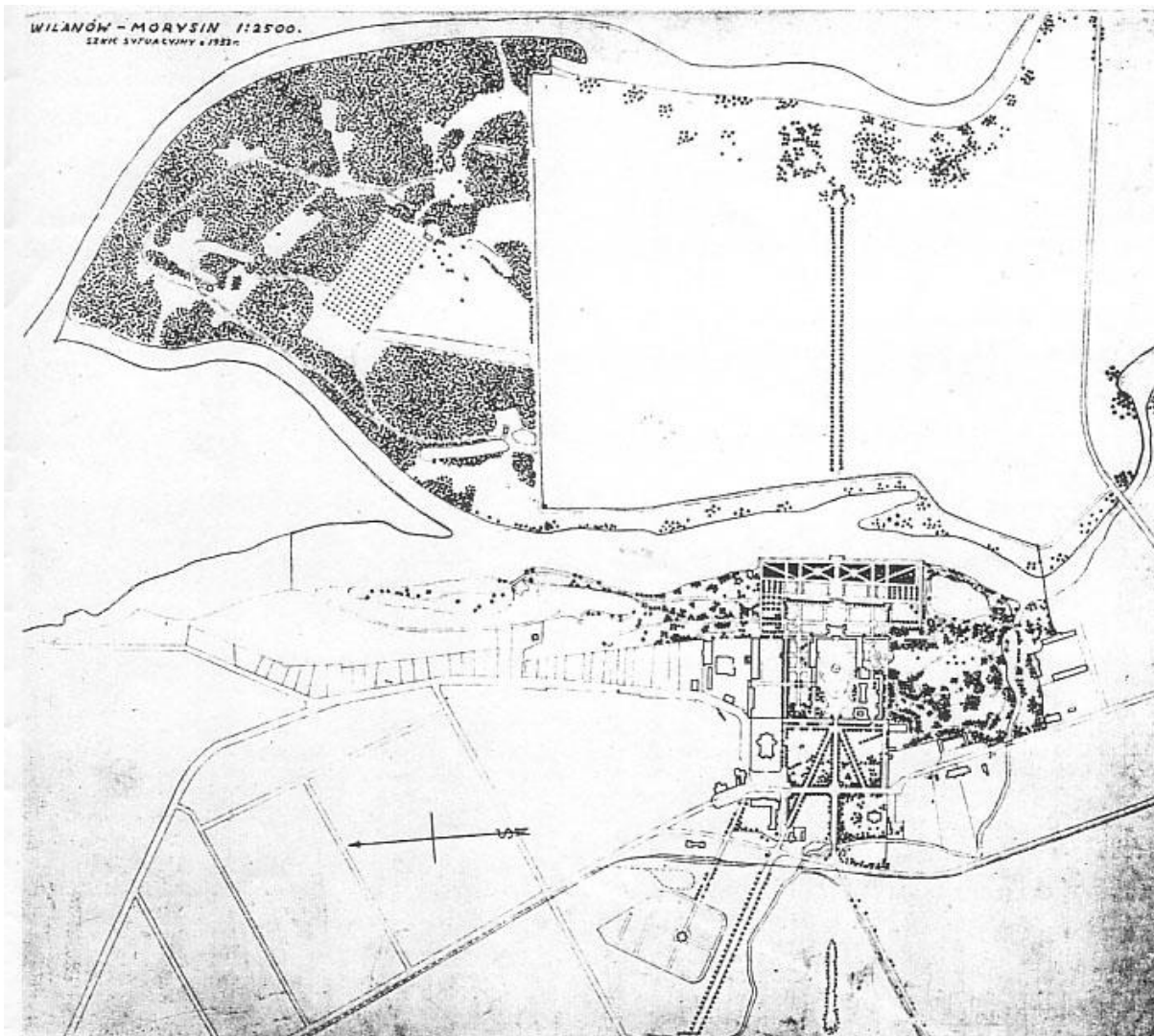
Zabytkowy układ wsi Powsinek został częściowo zachowany. Po Drugiej Wojnie Światowej wieś została jednak rozbudowana. Powstałe nowe domy, zapożyczające tereny dawnych pól towarzyszących zabudowie, zmieniły jej dawny charakter.²⁶⁵ Teren wsi został też znacznie powiększony w stronę ulicy Wiertniczej. Tereny wsi Zawady jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych były niezabudowane. Obecnie obszar ten stanowi osiedle podmiejskiej zabudowy jednorodzinnej. Park w Natolinie do dziś jest doskonale czytelny w krajobrazie. Stanowi zwarty maszyn drzew charakterystycznych

²⁶³ Ciołek G., 1947, op. cit., s. 92.

²⁶⁴ Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993, op. cit., s. 37.

²⁶⁵ ibidem., s. 39.

dla zbiorowiska grądowego. Kompozycja parku uległa zatarciu w wyniku braku stałych prac konserwatorskich na jego terenie. Spowodowało to utratę łączności widokowej z rezydencją w Wilanowie. W tle parku pojawiła się też wysoka zabudowa wielorodzinna, powstających na tarasie wysokim osiedli.

Rys. 77. Ogrody w Wilanowie i Morysinie, szkic inwentaryzacyjny według Gerarda Ciołka, 1954 rok²⁶⁶.

Tereny Wilanowa zachodniego jeszcze do końca lat dziewięćdziesiątych minionego wieku stanowiły obszar gruntów rolnych i towarzyszących im łąk u podnóża skarpy tarasu wysokiego Wisły wraz z zadrzewieniami śródpolnymi. Rażącem elementem w tym krajobrazie stały się pracownicze ogrody działkowe zlokalizowane po północnej stronie ulicy Klimczaka – historycznego dojazdu do Wolicy. Jako forma niezgodna z historycznym charakterem rolniczym miejsca stanowiły wobec niego dysonans. Pod

²⁶⁶ Witak A., 1999, op. cit., s. 134.

koniec lat dziewięćdziesiątych ogrody działkowe zlikwidowano. Obecnie teren ten został zabudowany. Na terenie historycznych pól wilanowskich, w sąsiedztwie osi pałacu w Wilanowie, wzniesiony został budynek ratusza. Niewykończony, bezużyteczny obiekt stanowi przeszkodę dla tworzenia powiązań widokowych rezydencji z terenami położonymi na Skarpie Warszawskiej. W jego sąsiedztwie, wzdłuż ulicy Klimczaka, rozpoczęta została budowa pierwszych apartamentowców nowej rezydencjonalnej dzielnicy Warszawy. W ramach tej inwestycji powstało osiedle Wilanów Park – zajmujące teren przy ulicy Przyczółkowej i Alei Wilanowskiej, które docelowo obejmować będzie jedenaście czteropiętrowych budynków oraz osiedle Nowy Wilanów, będące częścią projektu koordynowanego przez Guy C. Perry'ego, realizowanego przez firmę Procom Investments pod nazwą Miasteczko Wilanów, zlokalizowane przy ulicy Klimczaka, docelowo składające się z zespołu dwunastu budynków²⁶⁷. Obszar dawnych pól i łąk stracił swój charakter łącznika rezydencji w Wilanowie z poszczególnymi założeniami pałacowo-ogrodowymi. Całkowite zabudowanie tych terenów uniemożliwi podziwianie widoków wzdłuż całej długości ulicy Przyczółkowej. Zakres postrzegania ograniczy się do kierunków widokowych wytyczonych przez nowe ciągi komunikacyjne prostopadłe do Przyczółkowej. Nowymi elementami w krajobrazie Wilanowa zachodniego są pomnik króla i tak zwana buława Sobieskiego na rogu ulic Klimczaka i Przyczółkowej. Monumentalna metalowa konstrukcja buławy, wyeksponowana na tle płaszczyzny terenów otwartych, niepotrzebnie przykuwa uwagę obserwatora, stanowiąc lokalną dominantę w przestrzeni otaczającej. Podobny dysonans wprowadzają rozlokowane wzdłuż ulicy Przyczółkowej tablice reklamowe. Naprzeciwko wspomnianego terenu dawnych ogrodów działkowych, na sześćhektarowej działce, powstaje 67-metrowa²⁶⁸ Świątynia Opatrzności Bożej. Lokalizacja Świątyni budzi zastrzeżenia. Jak pokazuje tradycja, budowle sakralne od zawsze sytuowane były na terenach wyniesionych, dominujących w krajobrazie²⁶⁹. W przypadku Mazowsza były nimi obszary skarpy tarasów doliny Wisły. Ponadto Świątynia obudowana zostanie 4-5 - kondygnacyjnymi budynkami osiedli mieszkaniowych, co dodatkowo unieczystni ją w krajobrazie. Budowla o znaczeniu ogólnonarodowym, mająca stanowić nową dominantę architektoniczno – terenową, jest przytłoczona otaczającą zabudową, a skala przedsięwzięcia została optycznie zmniejszona.

W ramach realizowanego projektu zagospodarowania terenu Wilanowa Zachodniego odtworzony miał zostać Kanał Królewski na osi pałacu w Wilanowie. Wzdłuż kanału planowano stworzenie pasma rekreacyjnego. Skala kanału jest jednak nieporównywalna do historycznego układu wodnego, a przestrzeń do niego przylegająca, zarezerwowana na realizację parku rekreacyjnego, jest niewystarczająca dla zamierzonych celów. Dodatkowo kanał, pełniący jednocześnie funkcje zbiornika

²⁶⁷ Zyśk D., Ratujmy Park w Wilanowie. Życie Warszawy, 16 listopada 2005.

²⁶⁸ ibidem.

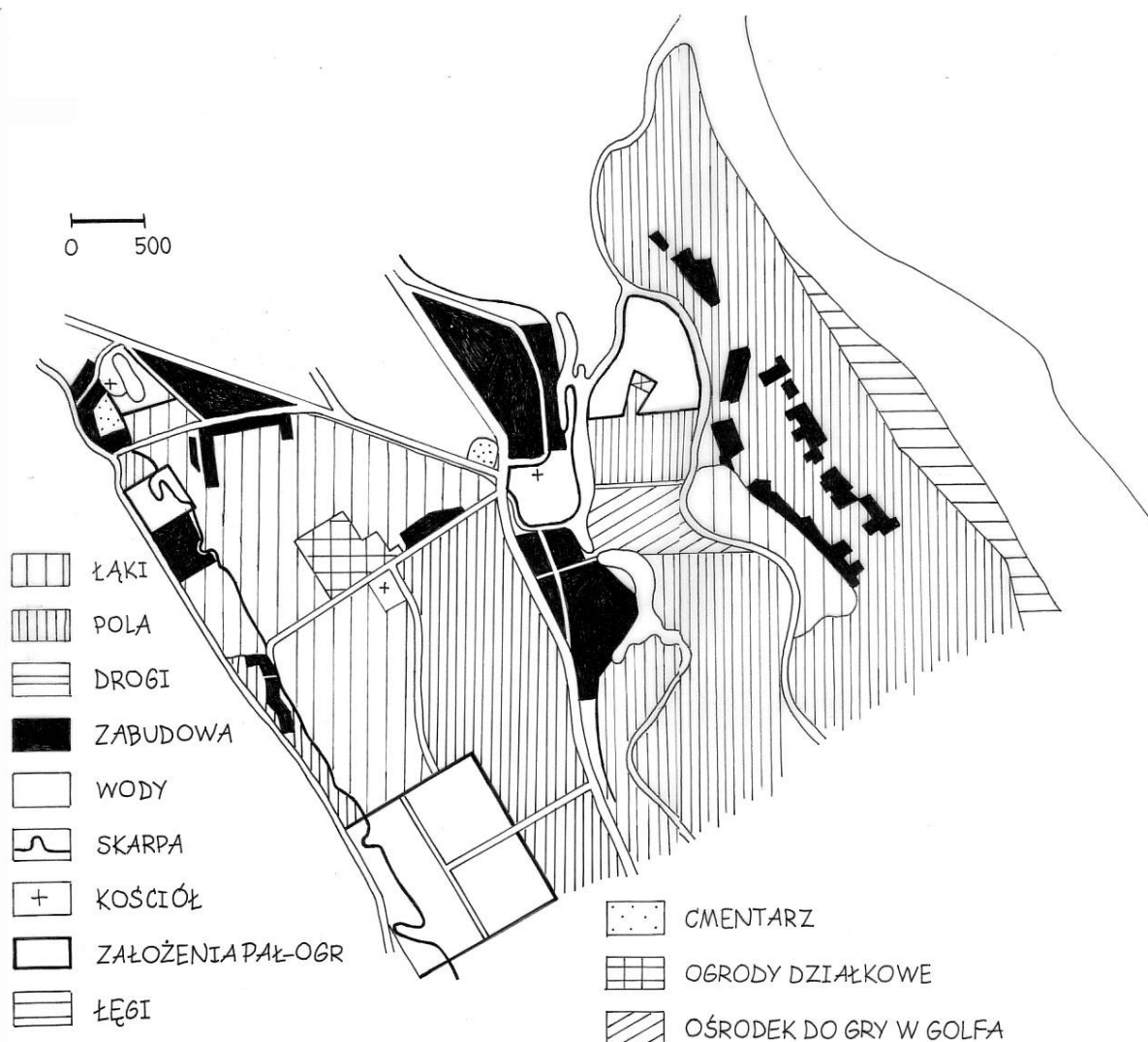
²⁶⁹ Skalski J., 1999, s. 180.

retencyjnego, zbierającego wody opadowe, ma bardziej charakter obiektu przemysłowego, nieodróżniającego się specjalnie od Potoku Służewieckiego, obecnie również pełniącego rolę kolektora ściekowego i kanału wybudowanego wzdłuż ulicy Klimczaka²⁷⁰.

W latach siedemdziesiątych, po zachodniej stronie ulicy Nowoursynowskiej, wybudowane zostały domy studenckie, hotel "Ikar" i kilka budynków wydziałowych po zachodniej stronie ulicy Nowoursynowskiej. Ursynów, po przejściu go w 1956 roku przez Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego, rozwijał się jako park dydaktyczny. Stracił charakter rezydencjonalny. Większa część parku zlokalizowana na tarasie wysokim doliny Wisły utrzymana jest w dobrym stanie. Taras na krawędzi skarpy i tereny położone poniżej pozbawione są opieki konserwatorskiej i utraciły dawny charakter. Rozwijająca się zabudowa poniżej tarasu ogranicza powiązania widokowe parku z obiektami położonymi na najniższym tarasie i sprawia, że sam park ursynowski jest również słabo czytelny w krajobrazie. Obecnie budynki na terenie parku są remontowane i modernizowane. Nowe pawilony powstały też po drugiej stronie ulicy Nowoursynowskiej. Ich niefortunna lokalizacja zamyka widok przez bramę na osi głównej założenia. Gucin-Gaj uległ prawie całkowitej degradacji. Z założenia pozostało jedynie kilka drzew i staw u podnóża skarpy. Czytelny w krajobrazie jest nadal Kościół Świętej Katarzyny, choć jego skala została optycznie zmniejszona przez powstałe w latach siedemdziesiątych osiedle "Służew nad Dolinką". Budowa w latach dziewięćdziesiątych osiedla przy Alei Wilanowskiej i ulicy Arbuzowej spowodowała zamknięcie widoku z Wilanowa na kościół i kompleks Gucina. W wyniku zabudowy tych terenów zawężony został też krajobraz łąk i pól Wilanowa zachodniego. Kościół Świętej Katarzyny zyskał obecnie nową rangę, dzięki powstaniu na wzgórzu w jego sąsiedztwie Pomnika Męczenników Terroru Komunistycznego.

W chwili obecnej w krajobrazie skarpy warszawskiej dominującym elementem stała się zwarta, wielopiętrowa zabudowa osiedlowa Ursynowa, która przytłacza historyczne obiekty architektoniczne. Powstające na polach wilanowskich zabudowa mieszkaniowa Wilanowa zachodniego zaczyna wypierać krajobraz rolniczy z kępami drzew lasu łąkowego i polnymi drogami.

²⁷⁰ Böhm A. 2006: Opinia wraz z zaleceniami kształtowania Osi Królewskiej w Wilanowie (z uwzględnieniem uwarunkowań wynikających z miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, zatwierdzonych dokumentacji i stanu ich realizacji).

Rys. 78. Podział funkcjonalny i własnościowy dóbr wilanowskich. Urbanizacja krajobrazu. (M. Kaczyńska)

4.6. ZABUDOWA WILANOWA ZACHODNIEGO

Obszar Wilanowa ze względu na bogatą historię stanowi przestrzeń o wyjątkowych wartościach w krajobrazie miasta. Obecnie możemy obserwować proces kształtowania się rezydencjalnej dzielnicy Warszawy pod wpływem istniejącego zespołu założeń pałacowo-ogrodowych. Na bazie historycznego krajobrazu powstaje nowy krajobraz miejski. Według ustaleń Planu Miejsowego, powstająca na terenach Wilanowa Zachodniego zabudowa nie będzie miała więcej niż 4 – 5 kondygnacji a jej wysokość nie będzie przekraczała 14 – 18m wysokości. Będzie ona znacznie wyższa niż zabytkowa część Wilanowa. Zastłoni także zbocze skarpy tarasu wysokiego. Jej intensywność i wysokość będzie malała w kierunku skarpy. Plan nie reguluje zasad kształtowania krajobrazu, dominant przestrzennych, otwarć widokowych oraz zieleni

miejskiej. Tereny skarpy zajmować będzie rezerwat przyrody i jego otulina, pełniące funkcję terenów otwartych. W koncepcjach wielu nowopowstających osiedli mieszkaniowych Wilanowa Zachodniego podkreśla się szczególne znaczenie miejsca i jego wartości kulturowe. Jednak ich założenia wydają się niezgodne z dotychczasowymi regułami ewolucji krajobrazu i nie uwzględniają roli dominanty krajobrazowej, jaką rezydencja w Wilanowie i założenia satelitarne pełniły przez ostatnie stulecie. Przy planowaniu wysokości zabudowy nie została zachowana rola skarpy warszawskiej jako dominanty terenowej, wynikająca z tradycji miejsca. Zabudowa Wilanowa Zachodniego wydaje się być również przytłaczająca w stosunku do skali rezydencji pałacowo-ogrodowej w Wilanowie. Mimo niekorzystnych przemian przestrzennych, którym podlegają obecnie tereny Wilanowa, historyczne i krajobrazowe walory miejsca będą niewątpliwie w dużym stopniu wpływać na jego dynamiczny rozwój.

Rys. 79. Zabudowa Wilanowa Zachodniego²⁷¹.

²⁷¹ <http://www.skyscrapercity.com>

Rys. 80. Jedne z pierwszych budynków powstających na terenie Wilanowa Zachodniego²⁷².

4.7. DYNAMIKA PRZEMIAN UKŁADU DROGOWEGO KRAJOBRAZU WILANOWA

Rozwój wczesnej sieci osadniczej na terenie Mazowsza warunkowały głównie czynniki przyrodnicze - układ fizjograficzny i wodny oraz wynikające z nich warunki glebowe. Początki kolonizacji rejonu Warszawy sięgają pierwszej połowy XIII wieku. Powstają wówczas pierwsze osady: Jazdów²⁷³ - w miejscu obecnego Ujazdowa i Solec²⁷⁴. Pierwotna wieś Warszawa zajmowała najprawdopodobniej obszar późniejszego Nowego Miasta. Przyczyny jej szybkiego rozwoju wynikały z uwarunkowań orograficznych i hydrograficznych tego terenu. W tym rejonie koryto Wisły zwiężało się a jego brzegi były ustalone, stwarzało to możliwość korzystnej przeprawy przez rzekę. Średniowieczne miasto Warszawa charakteryzowały dobre warunki obronne. Od południa i północy znajdowały się dwa parowy (ulica Źródlana i ulica Mostowa) a od wschodu ograniczało ją strome zbocze tarasu. Kształt miasta dostosowany był do naturalnych granic terenu i stanowił wydłużony owal rozciągający się wzdłuż szlaku handlowego. System drogowy południowej części Warszawy ukształtowany został w oparciu o układ gościńców biegnących do bram miasta. Z bramy południowej, zwanej krakowską, prowadził Krakowskim Przedmieściem trakt czerski i ulicami Senatorską i

²⁷² <http://www.e-wilanow.pl>

²⁷³ W pierwszej połowie XIII wieku istniał dwór książęcy z ogrodem, zlokalizowany na krawędzi płaskowzgórza warszawskiego. Został spalony w 1262 roku. Sosnowski O. 1930, op. cit.

²⁷⁴ Pierwsze wzmianki o istniejącej tu wsi pochodzą z 1382 roku. Zlokalizowana była tu przystań rzeczna na szlaku handlowym solą. ibidem.

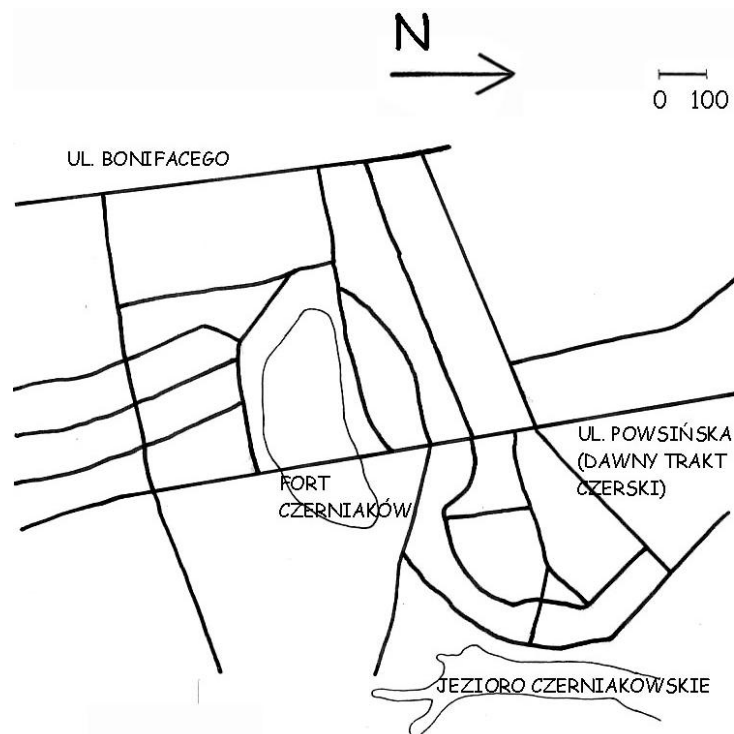
Twardą – trakt do Rakowca. Historyczne trakty były trafnie dostosowane do rzeźby terenu i pierwotnego układu wód. Prócz gościńców przebiegała tu sieć lokalnych dróg narolnych, prostopadłych do skarpy. Stare gościńce miały bardziej swobodny, kręty przebieg, dopiero w XIX wieku, wraz z powstaniem nowych dróg bitych, wprowadzone zostały prostobieżne trasy łączące punkty bardziej oddalone z pominięciem osad pomniejszych, leżących na dawnym szlaku. W 1408 roku na gruntach dawnej książęcej wsi Warszawy w sąsiedztwie starej Warszawy przy jej bramie północnej powstało Nowe Miasto.

W XVII i XVIII wieku nastąpił rozwój terenów uprawnych i rozbudowa przedmieść wzdłuż krawędzi płaskowzgórza i głównych, istniejących traktów. Dotychczasowe drogi narolne zostały przekształcone w ulice. Układ drogowy stał się podstawą dla narastającej tkanki miejskiej. Nastąpił wykup gruntów i placów miejskich przez szlachtę, zakładającą własne jurydyki. Nastąpiło wówczas rozbieżne terytorium Warszawy na zbiorowisko bezładnych gruntów, nie tworzących ujednoliconego administracyjnie, spójnego organizmu miejskiego. Zmiana nastąpiła w XVIII wieku, wraz z podjęciem przez króla Augusta II Sasa nowych, świadomych działań urbanistycznych. Na wykupionych gruntach sąsiadujących z Krakowskim Przedmieściem, na wspólnej osi kompozycyjnej, blisko 1,5 – kilometrowej długości, założony został *cour d'honneur*, otoczony stajniami i koszarami wojsk cudzoziemskich, pałac, ogród i wielkie koszary pułku mirowskiego. Za panowania Sasów ukształtowana została także droga prowadząca od pałacu w Jazdowie (późniejszego Ujazdowa) do miasta – obecne Aleje Ujazdowskie. Powstała też ulica Marszałkowska, początkowo jako skromna droga lokalna.

Ukształtowana pod koniec XVIII wieku i na początku XIX wieku sieć drogowa oparta była na osi symetrii pałacu Ujazdowskiego. Powstały promieniste place na wzór francuskich (Plac na Rozdrożu, Plac Zbawiciela, Plac Unii Lubelskiej). Po wybudowaniu dworca kolei wiedeńskiej, ulica Marszałkowska stała się osią miasta.

Układ urbanistyczny obszaru Wilanowa wynikał przede wszystkim z warunków fizjograficznych terenu – układu skarp, wąwozów, układu hydrograficznego – Wisła i układ jej starorzeczy oraz układu komunikacyjnego łączącego obszar Wilanowa z miastem i wiążącego poszczególne rezydencje zlokalizowane na obu skarpach. Były to dwie równoległe do skarpy i Wisły trasy traktu czerskiego – ulica Przyczółkowa i jej przedłużenie ulica Powińska oraz ulica Nowoursynowska, Droga Królewska – Aleja Wilanowska, droga prowadząca do dawnego folwarku Wolica – ulica Klimczaka, droga prowadząca do założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie, stanowiąca jednocześnie przedłużenie jego głównej osi kompozycyjnej – ulica Pałacowa. Ten ówczesny układ urbanistyczny sięgał aż po tereny Królikarni na tarasie górnym i Czerniakowa na tarasie dolnym. Układ zabudowy zdeterminowany był przez układ hydro- i fizjograficzny (kształt zabudowań we wsi Powisinek wynikał z kształtu Jeziora Powińskiego, zabudowania Służewa zlokalizowane były w obrębie wzgórza przy krawędzi skarpy). Ten układ urbanistyczny utrzymał się do połowy XIX wieku.

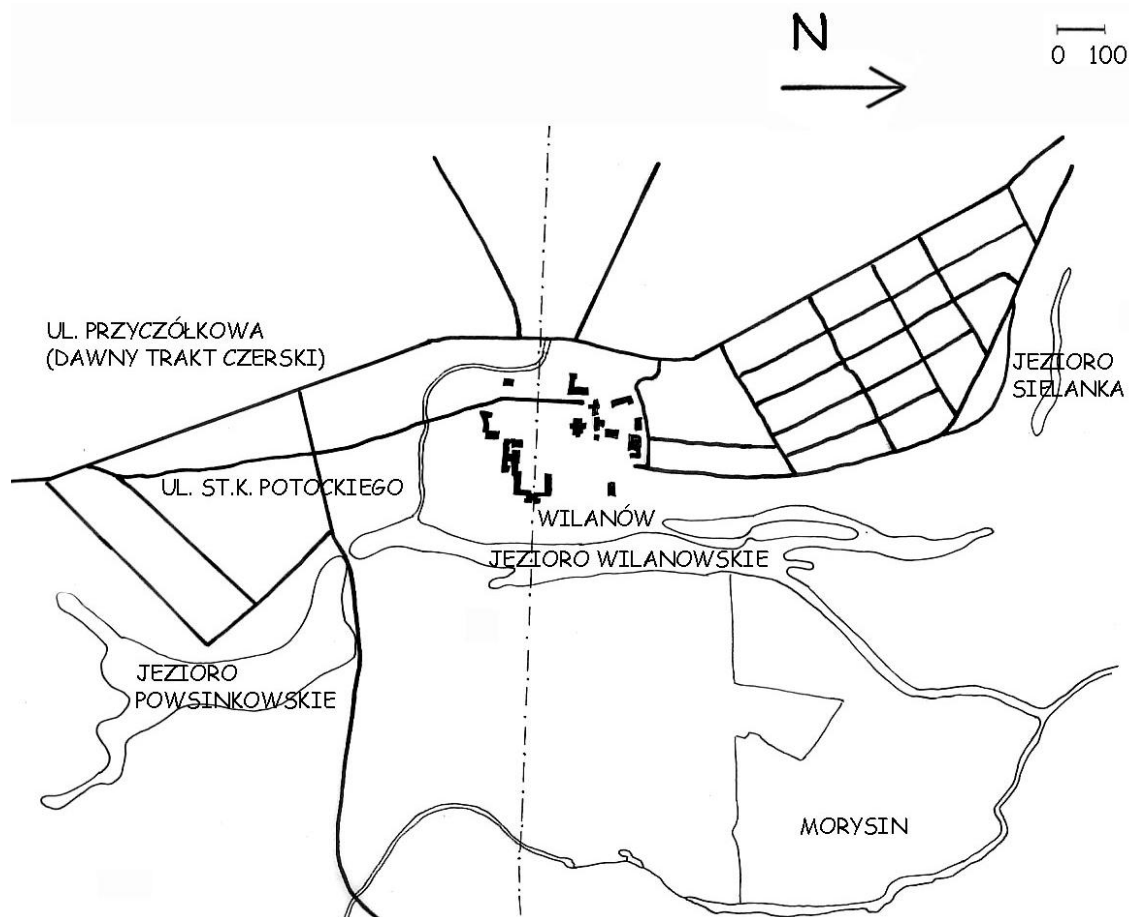
Pod koniec XIX wieku nastąpiła budowa systemu fortów wokół Warszawy. Nowym ważnym komponentem badanego układu przestrzennego stał się fort Służew. Lokalizacja na tych terenach fortu była czynnikiem hamującym ich rozwój. Wokół obiektów fortecznych musiał istnieć wolny niezabudowany obszar.²⁷⁵ W pierwszej połowie XX wieku wokół terenu fortu wybudowane zostało osiedle mieszkaniowe. Miasto - Ogród Czerniaków zostało rozplanowane w oparciu o kształt fortu Czerniaków. Układ ulic i kwater z zabudową mieszkaniową w najbliższym otoczeniu fortu wynikał w dużej mierze z jego lokalizacji w na tym obszarze. Układ późniejszych osiedli także nawiązywał do kształtu fortu, ale też do wcześniejszego układu głównych ulic. Ulica Sobieskiego została poprowadzona zgodnie z pierwotnym układem drogowym - równolegle do jednej z historycznych tras traktu czerskiego - ulicy Powińskiej. Podział kwater zabudowy i przebieg wewnętrznych ulic osiedlowych był równoległy do dwóch głównych ulic, łączących ten obszar z centrum miasta (ulica Powińska, ulica Sobieskiego). Poprzeczne ulice wewnątrz osiedli mieszkaniowych powielają moduł ze starszych osiedli.

Rys. 81. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie Fortu Czerniaków. (M. Kaczyńska)

²⁷⁵ Nie można tu było budować domów murowanych i sadzić wysokich drzew. Powstawały więc niskie drewniane domki, na budowę których również trzeba było posiadać specjalne zezwolenie. Ponadto ich właściciele byli zobowiązani do ich natychmiastowego usunięcia na żądanie władz wojskowych.

Po Drugiej Wojnie Światowej nastąpił dalszy rozwój układu komunikacyjnego i budowa kolejnych osiedli mieszkaniowych. Najwcześniej zabudowywane były tereny wzdłuż krawędzi tarasów. W późniejszych latach zabudowywane były tereny położone dalej od krawędzi wysoczyzny i obszary tarasów doliny Wisły - nadzalewowego i zalewowego. Powstały osiedla Ursynowa (w późniejszym okresie Natolina i Kabat), Wilanowa, Służewia i Stegien. Układ ulic osiedla mieszkaniowego na terenie Stegien wynika z wcześniejszego układu drogowego. Główne ulice mają przebieg równoległy do najważniejszych dróg wcześniejszych. Podziały wewnętrzne tego osiedla w dużej mierze są konsekwencją podziałów wcześniej powstałych osiedli. Nowsze inwestycje (osiedle przy ulicy Arbuzowej, apartamentowiec przy skrzyżowaniu Alei Wilanowskiej z ulicą Sobieskiego) nie stanowią kontynuacji wcześniejszego układu przestrzennego.

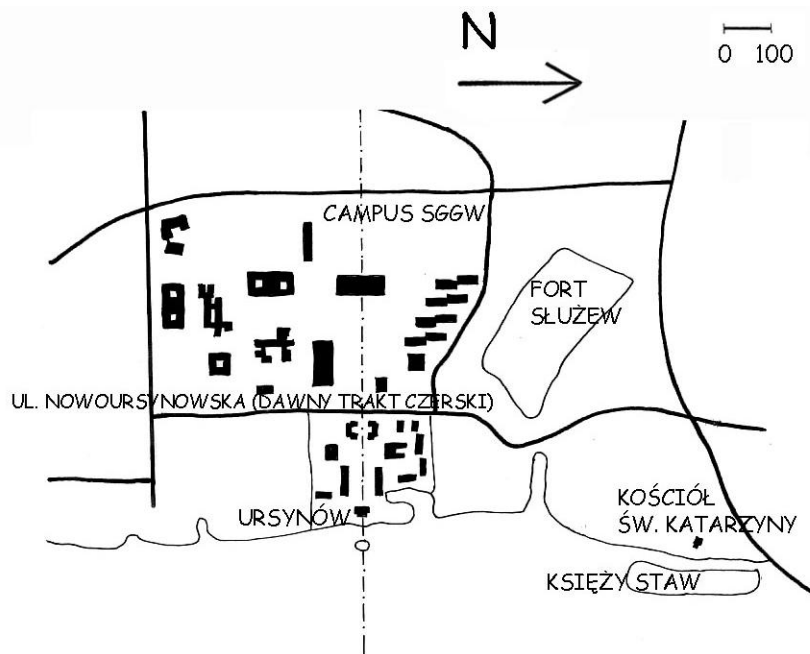

Rys. 82. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie rezydencji królewskiej w Wilanowie. (M. Kaczyńska)

Współczesny układ kompozycyjny rezydencjonalnych osiedli na terenie historycznych wsi Powsinek i Wilanów został oparty o naturalny układ wodny – kształt Jeziora Powsinkowskiego i Wilanowskiego. W nowo-rozplanowanej siatce ulic nie jest widoczny wpływ kompozycji ogrodowej rezydencji królewskiej w Wilanowie. W układzie drogowym Powsinka czytelne jest jedynie przedłużenie drogi prowadzącej do dawnych zabudowań folwarcznych – obecnej ulicy Stanisława Kostki Potockiego. System

komunikacyjny ukształtowany został w oparciu o główne drogi nawiązujące do przebiegu linii brzegowej jezior. Lokalne powiązania drogowe, tworzące podziały poszczególnych kwartałów zabudowy mają przebieg prostopadły do dróg głównych.

Główna oś kompozycyjna założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie nie była kontynuowana ani w kierunku zachodnim na terenie nowego kampusu uczelni i dalej po drugiej stronie ulicy Rosoła w osiedlach mieszkaniowych Ursynowa, ani w kierunku wschodnim na obszarze tarasu nadzalewowego.

Rys. 83. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie. (M. Kaczyńska)

Główna oś kompozycyjna założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie została wzmocniona poprzez utrzymanie jej przedłużenia w kierunku wschodnim (ulica Pałacowa) i jej kontynuację w układzie urbanistycznym osiedla mieszkaniowego Natolina.

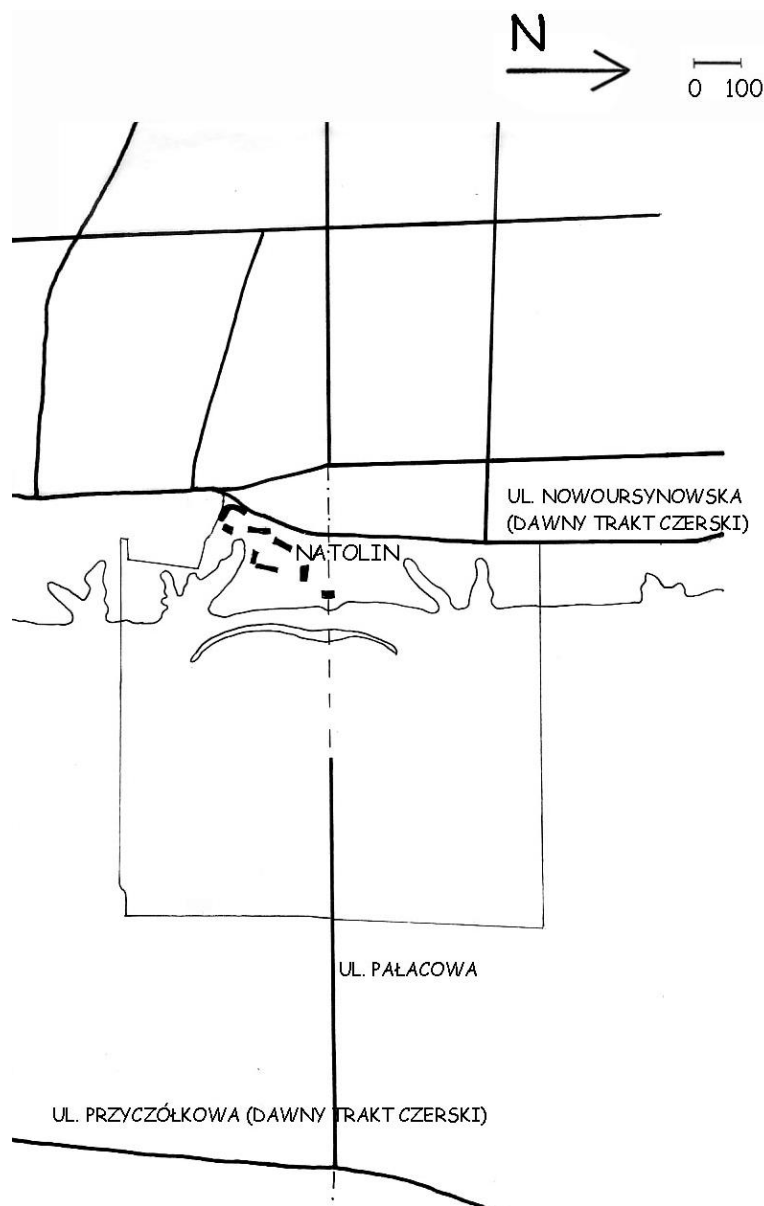
W nowym układzie urbanistycznym Wilanova Zachodniego wzmocniona została linia drogi prowadzącej do historycznej wsi Wolica - ulica Klimczaka. Odtworzone zostało także przedłużenie osi kompozycyjnej założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie.

W 1962 roku rozpoczęto budowę Elektrociepłowni Siekerki oraz zakładów produkujących materiały budowlane z pyłów węglowych, które miały być częścią planowanego na tym terenie nieukończonego ośrodka przemysłowego. Obiekt ten stał się barierą dla kontynuacji istniejącego układu urbanistycznego.

* * *

Przeprowadzona analiza przestrzeni architektoniczno-urbanistycznej badanego krajobrazu pozwoliła stwierdzić, że jego obecny układ kompozycyjny w dużej mierze

opiera się na pierwotnej siatce ulic oraz nawiązuje do kształtu fortu Służew i podziałów wewnętrznych terenu Miasta - Ogrodu Czerniaków. We współczesnym układzie przestrzennym przedłużone i wzmocnione zostały historyczne osie kompozycyjne założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i Natolinie. Współczesne zabudowania osiedli mieszkaniowych w obrębie wysoczyzny i tarasu nadzalewowego są kształtowane jako odrębne układy przestrzenne i nie kontynuują wcześniej wykształconej siatki ulic.

Rys. 84. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie. (M. Kaczyńska)

5. ANALIZA PRZEMIAN KRAJOBRAZU WILANOWA POD WPŁYWEM ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO W WILANOWIE I JEGO ZAŁOŻEŃ FILIALNYCH

5.1. ANALIZA ŚRODOWISKA KRAJOBRAZOWEGO

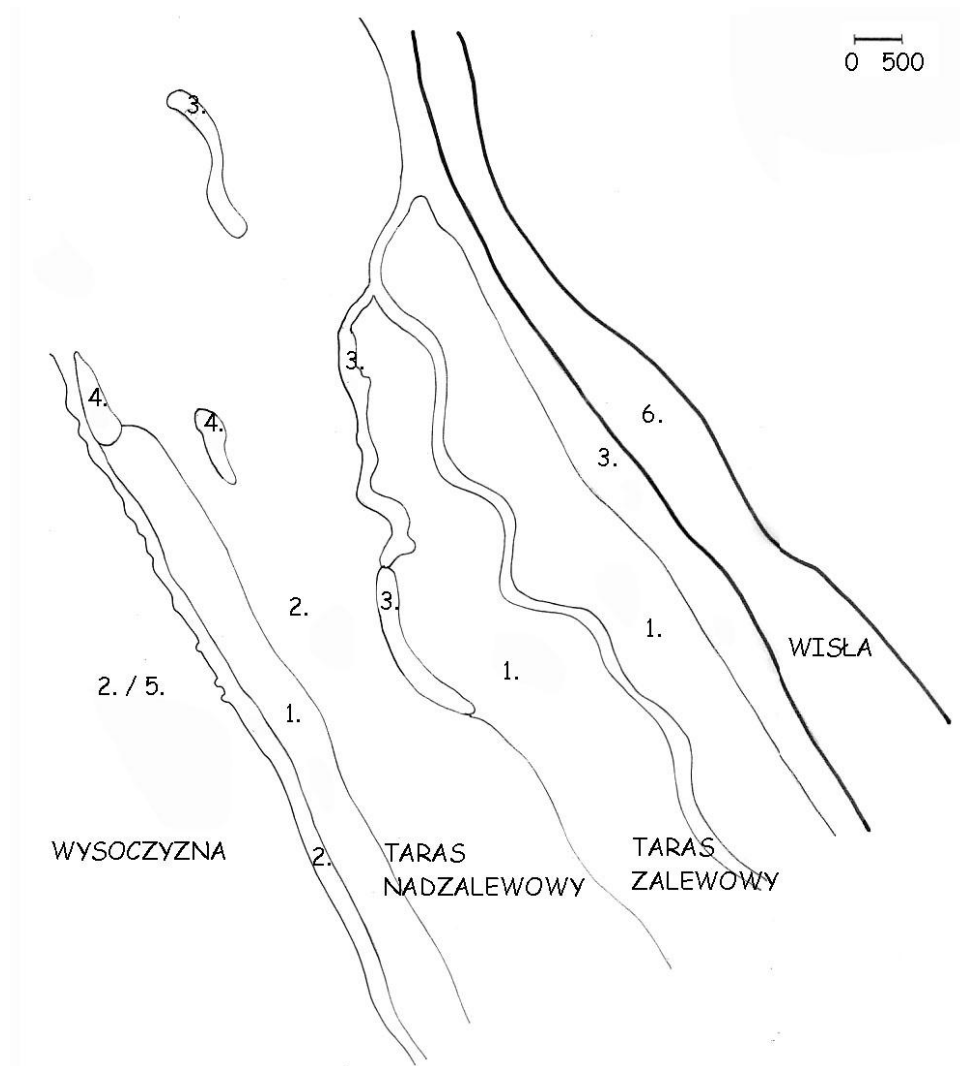
Krajobraz objęty badaniami cechuje pasmowy układ tarasowy doliny Wisły. Tworzą go: najwyżej wyniesiony obszar wysoczyzny polodowcowej, taras nadzalewowy, taras zalewowy i koryto Wisły. Z analizy **pierwotnego środowiska krajobrazowego** wynika, że w przeważającej mierze krajobraz determinowały warunki topograficzne terenu i układ wód powierzchniowych. Został wyrzeźbiony przez biegnące z południa na północ wody Wisły.

W dalszym etapie układ krajobrazowy został ukształtowany przez formy pokrycia terenu związane z rolnictwem i gospodarką wsi. **Wiejski układ krajobrazowy** wynikał wówczas z uwarunkowań glebowych i możliwości prowadzenia zróżnicowanej gospodarki. Wsie lokalizowane były na granicy siedlisk wilgotnych i suchych, w miejscach żyznych, zasobnych w potencjał energetyczny²⁷⁶. Pozwalało to na wykorzystanie zróżnicowanych zasobów wilgotnych i suchych biocenoz. W przypadku zespołu wilanowskiego były to krawędzie tarasów doliny Wisły. Tarasy wykorzystywano jako tereny uprawowy i do wypasu bydła.

Współczesny układ krajobrazowy obszaru objętego badaniami kształtowany jest przez miejskie formy pokrycia terenu. Największy procent powierzchni zajmuje zabudowa mieszkaniowa. Analiza **miejskiego układu krajobrazowego** wykazała, że uwarunkowany jest on przede wszystkim wartościami środowiska przyrodniczego. Pierwszym decydującym czynnikiem były uwarunkowania geologiczne i glebowo-wodne, decydujące o przydatności podłoża do lokalizacji zabudowy mieszkaniowej. Najszybciej zabudowane zostały tereny o najkorzystniejszych warunkach budowlanych – na obszarze wysoczyzny i wzdłuż krawędzi tarasu nadzalewowego. Wraz z ekspansją miasta na coraz dalsze tereny nastąpiła postępująca zabudowa środkowej części tarasu nadzalewowego i wilgotnych obszarów tarasu zalewowego. Kolejnym czynnikiem warunkującym sposób zagospodarowania krajobrazu miejskiego jest rola w funkcjonowaniu przyrodniczym poszczególnych obszarów, określających komfort otoczenia zabudowy mieszkaniowej. Wolne od zabudowy pozostają tereny najbardziej cenne ze względu na walory przyrodnicze, pełniące rolę korytarzy napowietrzających oraz ciągów ekologicznych w skali lokalnej i całego miasta. Na obszarze zespołu wilanowskiego są nimi przede wszystkim dolina Wilanówki i obszary łągów nadwiślanych oraz skarpa wysoczyzny polodowcowej wraz z terenami wilgotnych łąk i zarośli u jej podnóża. Zachowane zostają także obszary zagłębień torfowych oraz lokalne ciągi przyrodnicze w postaci układów

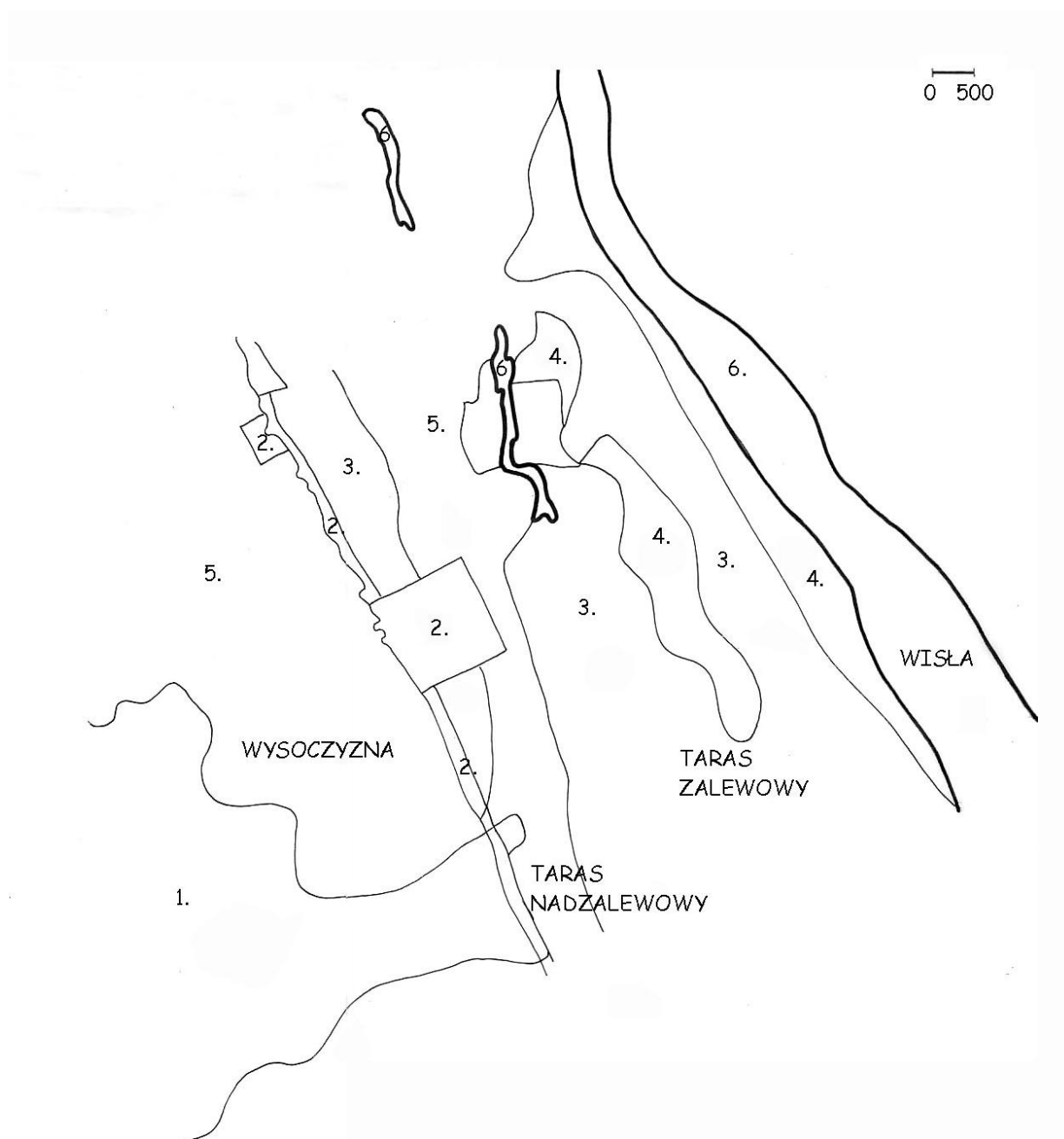
²⁷⁶ Rylke J. 2006: Drzewo i człowiek – wymagania siedliskowe. [w:] red. D. Anderwald, Sposoby rozpoznawania, oceny i monitoringu wartości przyrodniczych polskich lasów, Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej, R. 8. Zeszyt 4 (14), Rogów, s. 18-25.

alejowych i grup zadrzewień. Współczesny układ krajobrazowy kształtowany jest w oparciu o powiązania przyrodnicze łączące obszar badań z miastem i lokalne ciągi ekologiczne.

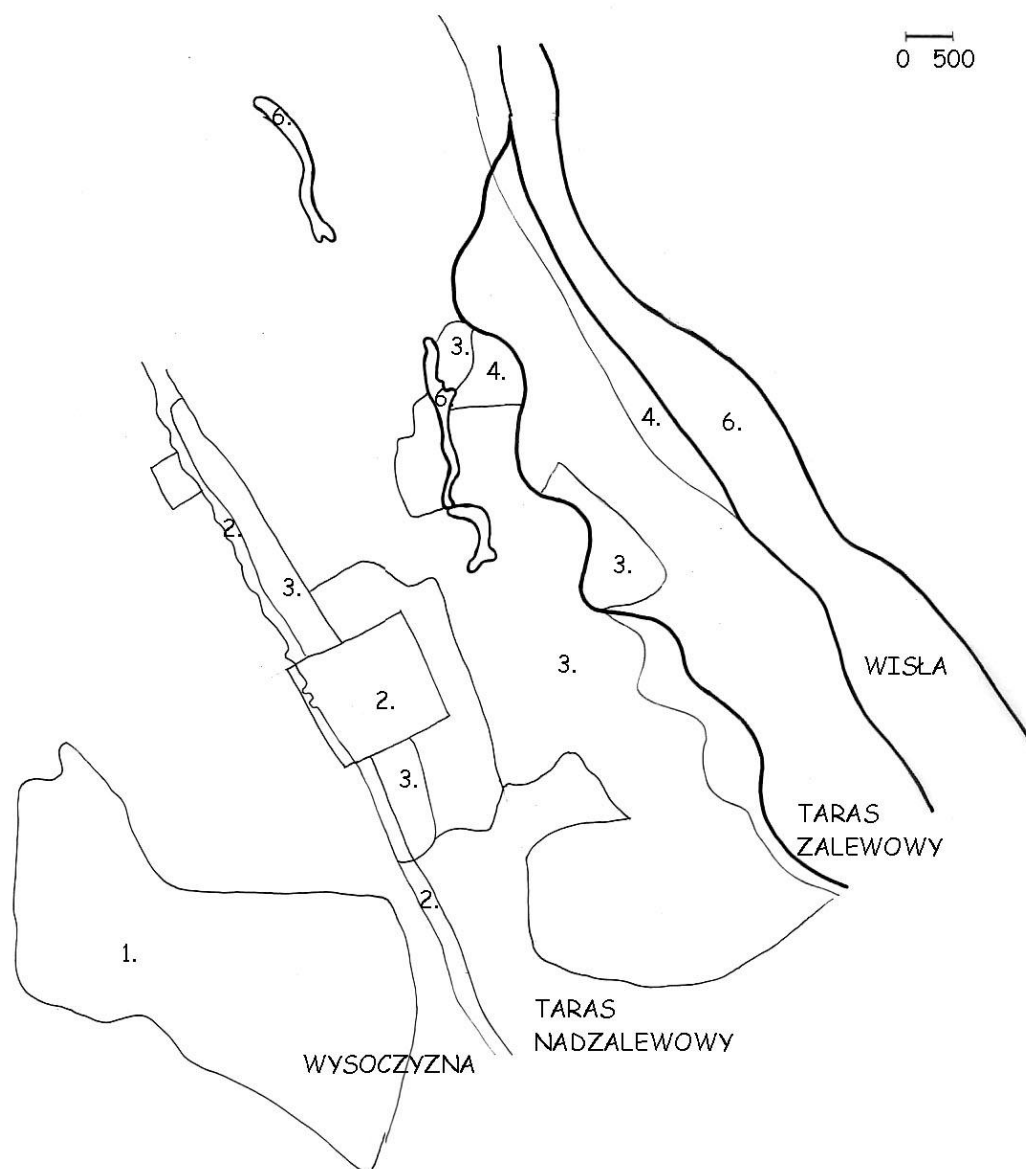
Rys. 85. Analiza pierwotnego środowiska krajobrazowego. (M. Kaczyńska)

1. – łęgi (nadrzeczny łęg jesionowo-wiązowy, przystrumykowy łęg jesionowo-olszowy), 2 – grądy: niskie, typowe i wysokie, 3 – nadrzeczne łęgi wierzbowo-topolowe i zarośla wiklin, 4 – bagienny ols, 5 – dąbrowa świetlista, 6. – wody powierzchniowe.

Rys. 86. Analiza rolniczego układu krajobrazowego. Druga połowa XIX wieku. (M. Kaczyńska)

1. – dąbrowa świetlista, 2 – grądy: niskie i typowe, 3. – łąki wilgotne i świeże oraz zadrzewienia z przewagą olszy czarnej, 4 – łęgi wierzbowo-topolowe, 5. – uprawy polowe, 6. – wody powierzchniowe.

Rys. 87. Analiza miejskiego układu krajobrazowego. Początek XXI wieku. (M. Kaczyńska)

1. – dąbrowa świetlista, 2. – grądy: niskie i typowe, 3. – łąki wilgotne i świeże oraz zadrzewienia z przewagą olszy czarnej, 4. – łąki wierzbowo-topolowe, 5. – uprawy polowe, 6. – wody powierzchniowe.

5.2. ANALIZA FUNKCJONALNA

Analiza historyczna przemian krajobrazu zespołu wilanowskiego pokazała, że charakter badanego obszaru nie ulegał znaczącym przemianom w ciągu okresu, w którym stanowił on dobra ziemskie należące najpierw do majątku królewskiego a później magnackiego. Dominującą funkcją, która kształtowała wówczas charakter krajobrazu była produkcja rolna. Stąd analizując badany krajobraz pod względem funkcjonalnym można określić jako **krajobraz rolniczy**.

Zasadnicze zmiany funkcjonalne w krajobrazie zespołu wilanowskiego zostały zapoczątkowane w okresie międzywojennym, kiedy to rolnictwo przestało przynosić wystarczające dochody dla utrzymania majątku i rozpoczęła się parcelacja i wyprzedaż części dóbr przez ówczesnych właścicieli Wilanowa. Ostateczny podział majątku nastąpił w wyniku reformy rolnej po 1945 roku. Równocześnie nastąpił rozwój przemysłu, który uwidacznia się również w sposobie kształtowania i strukturze krajobrazu. Tereny zespołu wilanowskiego zyskały nowy pod względem funkcjonalnym charakter – **podmiejskiego krajobrazu rolniczo-przemysłowego**, który utrzymywał się jeszcze do końca lat siedemdziesiątych XX wieku.

Rozwój miasta w drugiej połowie XX wieku spowodował ekspansję zabudowy na tereny podmiejskie. Obszary Warszawy stosunkowo niedawno włączone w granice miasta, posiadające zaplecze terenów wypoczynkowych (lub terenów, które potencjalnie mogłyby zostać przekształcone w tereny wypoczynkowe) o korzystnych warunkach przyrodniczych, powiązane z miastem dobrze rozwiniętą siecią komunikacyjną stały się atrakcyjne dla lokalizacji osiedli mieszkaniowych o wysokim standardzie. Spowodowało to, że współczesny charakter zespołu wilanowskiego można określić jako **krajobraz zabudowy mieszkaniowej**.

Krajobraz rolniczy

Obszar, na którym na przełomie XVII i XVIII wieku powstał kompleks dóbr wilanowskich, stanowiły części ziemi warszawskiej i czerskiej. Specyficzną cechą rozwoju struktury własności ziemskiej tego regionu były silne tendencje komasacyjne ze strony posiadaczy większej własności ziemskiej²⁷⁷. Nabywane ziemie stanowiły zaplecze gospodarcze dla nowozakładanych rezydencji.

W dobrach Jana III Sobieskiego znajdowało się 12 wsi. Kolejna sukcesorka Wilanowa kontynuowała komasację dóbr wokół rezydencji. Rozszerzyła nabytki w kompleksie Powsińskim, Służewskim i Kabackim, a także ziemie w rejonie Moczydła i Wolicy. Zakupiła też dobra po drugiej stronie Wisły – między innymi Zbytki, Zastów i Oleandry. W latach 1720-23 majątek zwiększył się o Żabieniec i Chojnów. W XIX wieku latyfundium wilanowskie zostało powiększone o nabytki Stanisława Kostki Potockiego i jego syna Aleksandra. Zakupiono wówczas Dąbrówkę i Wolę Piasecką oraz ziemie w rejonie

²⁷⁷ Smoleńska B. 1979, op. cit.

Kompleksu Służewieckiego. W 1860 roku Klucz Wilanowski obejmował 15 folwarków i 22 wsie czynszowe i pańszczyźniane oraz 31 osad kolonijnych zbiorowych i indywidualnych²⁷⁸. Organizacja administracyjno-gospodarcza uzależniona była w znacznym stopniu od warunków naturalnych terenu – rozmieszczenia kompleksów leśnych, charakterystyki gleb i tym podobnych. Dobra były podzielone na trzy oddziały: centralny – wilanowski, prawobrzeżny – zastowski i południowy żabieniecko-chojnowski, a w ich obrębie na mniejsze jednostki terytorialne, obejmujące jeden lub dwa folwarki oraz znajdujące się na tym terenie kolonie, lasy i zakłady przemysłowe.

Ze względu na mało korzystne warunki glebowe na przeważającym obszarze dóbr (dominowały piaski i gliny) rolnictwo rozwijało się głównie na terenach folwarków położonych w kompleksie centralnym gdzie dominowały gleby pszenne i żytnie. Na wilgotniejszych obszarach zlokalizowane były łąki i pastwiska, jednak nie były wystarczające do intensywniejszego rozwoju hodowli. Ludność Wilanowa utrzymywała się głównie z uprawy roli. Uprawiano przede wszystkim zboża i warzywa. Pola chłopów sięgały po Siekierki, zajmowały obszar gdzie znajduje się obecnie elektrociepłownia. Wilgotne obszary wykorzystywano jako łąki kośne, skąd pozyskiwano siano dla koni i krów. Obszar dóbr wilanowskich nie obfitował także w bogactwa naturalne, które umożliwiłyby rozwój przemysłu, stąd jedynymi zakładami przemysłowymi były gorzelnie, browar, dwa młyny w Służewie i Powsinku oraz trzy cegielnie.

Prawdziwym bogactwem Wilanowa były lasy zajmujące blisko 27% powierzchni w skali całego klucza. Najbardziej lesiste tereny położone były w obrębie kompleksu żabieniecko-chojnowskiego, gdzie lasy zajmowały 50% powierzchni i sąsiadującego z nim kompleksu dąbrowieckiego oraz w obrębie kompleksu zastowskiego i Kępy Zawadowskiej, porośniętych podmokłymi lasami olszowymi i zaroślami.

Jeszcze w latach międzywojennych dobra wilanowskie stanowiły rozległy majątek ziemski. Oprócz uprawy zbóż, dodatkowym źródłem utrzymania gospodarstwa wilanowskiego były wspaniałe sady, głównie jabłoni i uprawa malin, których owoce wywożone były do Warszawy. Zlokalizowane były na wysoczyźnie, na przeciwko bramy wjazdowej prowadzącej do parku w Natolinie i w rejonie Wolicy. Sady czereśniowe ówczesnych właścicieli dóbr wilanowskich - rodziny Branickich znajdowały się przy dzisiejszej Alei Wilanowskiej.

Na obszarze dóbr wilanowskich istniały trzy kościoły parafialne: w Wilanowie, w bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji wilanowskiej, w Służewie i w Powsinie. W sąsiedztwie dóbr zlokalizowany był też kościół w Czerniakowie.

W krajobrazie rolniczym dóbr wilanowskich dominującymi elementami były rezydencje. Początkowo była to rezydencja królewska zlokalizowana w Wilanowie ze zorganizowanym otoczeniem ogrodowym o funkcji reprezentacyjnej i nierozzerwalnie związanymi z nią terenami łowieckimi na obszarze późniejszych filialnych założeń

²⁷⁸ ibidem.

pałacowo-ogrodowych w Morysinie i Natolinie. W późniejszych okresach rozwoju zespołu wilanowskiego powstały kolejne magnackie rezydencje filialne członków rodziny Potockich – ówczesnych właścicieli dóbr.

Na podstawie analizy funkcjonalnej obszaru zespołu wilanowskiego w okresie, gdy zachowywał on charakter krajobrazu rolniczego można stwierdzić, że dominującymi funkcjami, jakie pełnił były produkcja rolnicza oraz funkcje reprezentacyjno-rezydencjonalne. W krajobrazie dóbr wilanowskich największy obszar zajmowały tereny o funkcji produkcyjnej: uprawy rolne – pola orne, łąki i pastwiska, folwarki i zaplecze gospodarcze oraz obiekty przemysłu rolno-spożywczego. Na bazie krajobrazu rolniczego rozwinęły się funkcje wynikające z organizacji ówczesnego życia społecznego. Wykształcone zostały osiedla wiejskie o funkcji mieszkaniowej, rezydencje posiadaczy ziemskich, kościoły i struktura parafialna.

Dochody z upraw rolniczych koncentrowały się w rękach niewielkiej grupy – rodziny magnackiej będącej posiadaczami dóbr ziemskich należących do kompleksu wilanowskiego. Pozwalało to na budowę rezydencji, stanowiącej centrum majątku, skąd sprawowano administrację nad dobrami. Rezydencja, ze względu na swoje położenie w pobliżu stolicy, miała charakter reprezentacyjny. W pierwszej połowie XX wieku dochody z dóbr położonych w obrębie Klucza Wilanowskiego nie pokrywały w pełni kosztów jej utrzymania. Rezydencja dofinansowywana była z dóbr prowincjonalnych, będących w posiadaniu rodziny Branickich – ówczesnych właścicieli Wilanowa.

Podmiejski krajobraz rolniczo-przemysłowy

W połowie XX wieku krajobraz południowej Warszawy, funkcjonujący do tej pory jako rolniczy uległ przekształceniu pod wpływem zaczynającej dominować nowej funkcji przemysłowej. Jako pierwszy wykształcił się ośrodek przemysłowy w sąsiadującym z terenami zespołu Wilanowa Służewcu, położonym na południe i południowy zachód od ulicy Woronicza. W latach 1956 – 1965 na obszarze Służewca powstał szereg obiektów produkcyjnych przede wszystkim o profilu elektronicznym. W rezultacie teren ten stał się zagłębiem przemysłowym składającym się z trzydziestu dużych zakładów przemysłowych, zatrudniających blisko jedenaście tysięcy osób. W związku z powstaniem nowych miejsc pracy i napływem ludności rozpoczęta została budowa bazy mieszkaniowej dla pracowników zakładów przemysłowych. Wraz z ekspansją miejskiej zabudowy mieszkaniowej na tereny podmiejskie rozwinął się też przemysł związany z funkcją mieszkaniową. W rejonie Siekier w 1962 roku powstała elektrociepłownia dostarczająca energii elektrycznej i ciepłej wody mieszkańcom miasta. Dzięki istnjącemu połączeniu kolejowemu Warszawy z podmiejskimi ośrodkami przemysłowymi – fabryką papieru w Jeziornie, cukrownią pod Grójcem i zakładami przemysłowymi w Górze Kalwarii, przebiegającym przez obszar Wilanowa, nastąpił również jego rozwój gospodarczy. W samym Wilanowie powstała Przetwórnia Owoców i Warzyw, zaopatrująca rynek warszawski. Linia kolejowa zapewniała nie tylko przewóz towarów, ale przede wszystkim umożliwiała podróże mieszkańcom Warszawy i wypoczynek na

terenach podmiejskich. Obszar zespołu wilanowskiego zaczął odgrywać też ważną rolę wypoczynkową i rekreacyjną. Na terenie Powsina powstał Park Kultury i Wypoczynku. Kolej zapewniała też połączenie z uzdrowiskiem w Konstancinie. Kompleksy leśne pełniące do tej pory funkcję produkcyjną zostały przekształcone w tereny o charakterze parkowym. Mimo intensywnego rozwoju przemysłu większość mieszkańców południowej Warszawy wciąż utrzymywała się z rolnictwa. Dzięki nowo-wykształconej tendencji zakładania osiedli mieszkaniowych o charakterze miast – ogrodów, na terenie zespołu wilanowskiego i miejscowości podwarszawskich utrzymana została funkcja rezydencjonalna. Funkcję tą zaczęły pełnić tereny pobliskiego Czerniakowa i położonego poza granicami miasta Konstancina.

Analiza funkcjonalna obszaru zespołu wilanowskiego w okresie przekształcania w podmiejski krajobraz rolniczo-przemysłowy wykazała, że kształtowany był on w przeważającej mierze pod wpływem nowo-wykształconych funkcji przemysłowych i wynikającej z nich rozwijającej się funkcji mieszkaniowej. Wciąż dominującą funkcję tego obszaru stanowiło rolnictwo. Wykorzystany został też potencjał wypoczynkowy i rekreacyjny zespołu wilanowskiego i terenów sąsiednich, zawarty w bogactwie terenów o dużych walorach przyrodniczych. Nastąpił też wzrost znaczenia rezydencji w Wilanowie, wraz z przekształceniem jej w siedzibę oddziału Muzeum Narodowego w Warszawie i wzniesieniem w jej sąsiedztwie budynku Muzeum Plakatu. Umocniona została rola edukacyjna i kulturalna rezydencji zapoczątkowana przez Stanisława Kostkę Potockiego i charakter otwartego obiektu. W innej sytuacji znalazło się założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie. Po przejęciu rezydencji przez państwo, stała się ona reprezentacyjnym obiektem - zamkniętą siedzibą Urzędu Rady Ministrów. Założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie zyskało nową funkcję – placówki edukacyjnej a jego teren wykorzystano do lokalizacji budynków związanych z jej obsługą. Teren Gucina został przekształcony w obiekt o charakterze przemysłowym – Centralę Rybną, przez co utracił dotychczasowe funkcje – reprezentacyjną i rezydencjonalną. Obszar Morysina został podzielony pomiędzy dwie instytucje o odmiennym charakterze – Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego i Muzeum Pałac w Wilanowie. Obszar pól morysińskich przeznaczony został jako tereny doświadczalne rolniczej uczelni, przez co zachowały dotychczasowy charakter terenów uprawowych. Park w Morysinie został przekazany pod opiekę muzeum. Wiele lat zaniedbania i brak pomysłu na jego umiejętne wykorzystanie przyczynił się do jego degradacji i utraty funkcji rezydencjonalnej.

Współczesny krajobraz zabudowy mieszkaniowej

Obecnie obszar południowej Warszawy, na tle całego miasta, ma specyficzny charakter. Największy procent gruntów zajmują tereny rolne i porolne oraz łąki i pastwiska zlokalizowane przede wszystkim w rejonie Zawad oraz historycznej zabudowy Powsinka i Wilanowa, na obszarach położonych u podnóża skarpy wysoczyzny i w części Wilanowa Zachodniego w kierunku Natolina. Przeważającym typem zabudowy mieszkaniowej jest niska zabudowa jednorodzinna z towarzyszącymi uprawami ogrodniczymi i sadowniczymi

na obszarze Zawad, Powsinka, Powsina i Wolicy, bądź podmiejska zabudowa willowa powstająca w rejonie historycznego Wilanowa. Wielorodzinna zabudowa mieszkaniowa zlokalizowana jest w obrębie wysoczyzny, w rejonie dzisiejszych osiedli Ursynów, Natolin i Kabaty a także na tarasie nadzalewowym wzdłuż ulicy Sobieskiego, Alei Wilanowskiej i ulicy Arbuzowej. Nowoczesne osiedle apartamentowców powstaje także na obszarze Wilanowa Zachodniego. Oprócz funkcji mieszkaniowej tereny te pełnić będą ważną rolę usługową. W obrębie nowopowstających osiedli znajdować się będą obiekty handlowe, hotelarskie i gastronomiczne. W sąsiedztwie powstaje również budynek ratusza dzielnicy Wilanów. Obszar południowej Warszawy, oprócz roli dzielnicy mieszkaniowej, pełni ważne funkcje kulturalne i oświatowe. Najważniejszym obiektem jest dawna rezydencja Jana III Sobieskiego, stanowiąca siedzibę Muzeum Pałacu w Wilanowie, pełniąca funkcje wystawiennicze i edukacyjne. Ze względu na otaczający ją obszar parkowy stanowi teren rekreacji i wypoczynku mieszkańców dzielnicy. Z uwagi na swoją wartość zabytkową odgrywa też ważną rolę w rozwoju turystyki na obszarze Wilanowa. Obecnie rejon południowej Warszawy pełni ważne funkcje oświatowe. Na badanym obszarze zlokalizowane są dwa ośrodki edukacyjne o znaczeniu ogólnokrajowym. Pierwszy z nich to Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, z siedzibą zlokalizowaną na terenie dawnego założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie i nowowyprowadzonym campusem uczelnianym położonym po przeciwnej stronie ulicy Nowoursynowskiej. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego posiada dodatkowo tereny doświadczalne w sąsiedztwie parku w Wilanowie i Wolicy. Drugą szkołą wyższą w obrębie badanego terenu jest College of Europe z siedzibą na obszarze historycznego założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie. Od 1996 roku na terenie dzielnicy Ursynów przy ulicy Stokłosy istnieje niepaństwowa uczelnia - Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Informatyczna. Dowodzi to, jak w ciągu ostatnich lat zmienił się charakter południowej części Warszawy. Tereny do niedawna kojarzone z peryferyjnymi osiedlami „blokowisk” dziś stanowią obszar dynamicznie rozwijającej się części miasta. Coraz więcej placówek dydaktycznych lokalizuje tu swoje siedziby (lub jak w przypadku Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego przenosi siedzibę z dawnej lokalizacji) ze względu na dobre warunki komunikacyjne i bliskość centrum Warszawy. Nie bez znaczenia pozostaje istnienie w tym rejonie stosunkowo dużej powierzchni niezagospodarowanych gruntów.

Na obszarze objętym badaniami zlokalizowane są też jedne z najstarszych warszawskich kościołów parafialnych – Świętej Katarzyny w Służewie, Świętego Antoniego Padewskiego w Czerniakowie, Świętej Anny, towarzyszący zespołowi pałacowemu w Wilanowie oraz Świętej Elżbiety w Powsinie. Na terenie Wilanowa zlokalizowany jest też jedyny w Warszawie meczet. Wilanów pełni też ważną rolę kulturową ze względu na lokalizację w tym rejonie budowli Świątyni Opatrzności Bożej. Budowa Świątyni Opatrzności Bożej wpływa też na rozwój turystyki w rejonie Wilanowa.

Ze względu na znaczną ilość terenów zieleni w południowej części Warszawy, pełni ona ważną rolę rekreacyjną i wypoczynkową w skali całego miasta. Oprócz zabytkowego parku w Wilanowie, na terenie badań zlokalizowany jest park morysiński, największy w

Warszawie kompleks leśny (blisko 900 ha) na Kabatach, od 1980 roku będący rezerwatem przyrody oraz Park Kultury w Powsinie z sąsiadującym z nim ogrodem botanicznym. Funkcje rekreacyjne pełni też obszar Skarpy Ursynowskiej i łąk położonych w rejonie podskarpia. Duży potencjał rekreacyjny stanowią też tereny łąg nadwiślańskich.

Dzisiejszy obszar południowej Warszawy to przede wszystkim dynamicznie rozwijająca się dzielnica mieszkaniowa. Nowoczesna zabudowa o charakterze willowym i osiedla apartamentowców wypierają tereny gospodarstw utrzymujących się z upraw rolniczych, ogrodniczych i sadowniczych. Charakter rolniczy dominuje nadal w rejonie Zawad, Powsina i Kabat.

Na badanym obszarze zlokalizowane są też obiekty infrastruktury technicznej. W sąsiedztwie zabytkowej rezydencji wilanowskiej znajduje się Elektrociepłownia „Siekierki”, dająca zatrudnienie wielu mieszkańcom Wilanowa. W rejonie południowym, nad brzegiem Wisły zlokalizowane są tereny składowania i utylizacji odpadów oraz piaskarni. Na terenie dzielnicy Wilanów prowadzona jest także nowa inwestycja – budowa Oczyszczalni Ścieków „Południe”.

Analiza współczesnych funkcji obszaru zespołu wilanowskiego wykazała, że dominuje w nim funkcja mieszkaniowa. Unikatowa wartość historyczna i artystyczna rezydencji królewskiej Jana III Sobieskiego czyni z Wilanowa cel wycieczek dla wszystkich odwiedzających Warszawę. Lokalizacja założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie sprzyja rozwojowi funkcji turystycznej. Utrzymany został też charakter reprezentacyjny tej części Warszawy. Rezydencja królewska w Wilanowie jest także głównym czynnikiem wpływającym na atrakcyjność badanego obszaru, jako terenu budowlanego. Drugim tego rodzaju czynnikiem jest bliskość powstających nowych osiedli z licznymi obszarami o dużych wartościach przyrodniczych. Tereny leśne zajmujące duże powierzchnie historycznych kompleksów rolniczych rodziny Potockich – chojnowskiego i wilanowskiego zostały przekształcone w rezerwaty przyrody, tym samym ówczesna funkcja produkcyjna przekształcona została w funkcję wypoczynkową. To wszystko sprawia, że budowane w rejonie Wilanowa osiedla mieszkaniowe i licznie powstające rezydencje należą do najbardziej prestiżowych w Warszawie. Obecnie większość terenów w obrębie badanego obszaru to tereny rolnicze, stanowiące w planach urbanistycznych obszar ekspansji miasta. Stąd można prognozować, że dominujące na tych terenach funkcje dzielnic mieszkaniowych i rezydencjonalnych Warszawy zostaną utrzymane i będą się nadal rozwijać, kosztem obszarów o funkcji rolniczej, które ulegają stopniowemu kurczeniu, nie przynosząc wystarczających dochodów na swoje utrzymanie. Na obszarze objętym badaniami praktycznie nie ma zakładów przemysłowych, co jest dodatkowym czynnikiem sprzyjającym, dzięki któremu Wilanów jak i sąsiadujące z nim Konstancin i Jeziorna nabierają charakteru mieszkaniowo-rezydencjonalnego. Funkcja przemysłowa została utrzymana jedynie w przypadku obszarów przemysłowych związanych z mieszkalnictwem na przykład Elektrociepłowni „Siekierki”. Na terenach zespołu wilanowskiego rozwija się przede wszystkim nieuciążliwa dla środowiska naturalnego

działalność usługowa, handlowa i przemysłowa (biura, centra biznesu, hotele, obsługa turystyczna). W tym celu budowana jest nowa infrastruktura miejska, która umożliwi wzrost liczby mieszkańców i rozwój sieci usługowo-biurowej.

5.3. STRUKTURA POWIĄZAŃ FUNKCJONALNYCH

Krajobraz rolniczy

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi gospodarczemu dóbr było ich podmiejskie położenie i dobre warunki komunikacyjne. Bliskość wielkiego miasta ułatwiała zbyt produktów gospodarki rolniczej i warzywniczo-ogrodowej oraz handel drzewem. Wilanów połączony był z Warszawą za pomocą dwóch szlaków traktu czerskiego – górnego (obecna ulica Nowoursynowska) i dolnego (obecna ulice Przyczółkowa, Wiertnicza i Powsińska). Jeszcze w latach międzywojennych trakt był jedyną utwardzoną drogą na obszarze Klucza Wilanowskiego. Pozostałe drogi były gruntowe. Drogi w rejonach podmokłych takich jak Zawady i Kępa Zawadowska były okresowo zalewane, co utrudniało komunikację na tych terenach.

Przez dobra wilanowskie przechodził też trakt z Warszawy do Piaseczna, biegnący z Mokotowa przez Służewiec i mijający Jemielin, położony po jego wschodniej stronie, pokrywający się z dzisiejszą ulicą Puławską. W okolicach Dąbrówki i Pyr droga ta biegła przez las. Główną ulicą wsi Wilanów była ulica Wiejska (obecna ulica Biedronki), rozwidlająca się w kierunku Augustówki i Sadyby.

Folwarki i wsie należące do kompleksu wilanowskiego były ze sobą powiązane systemem dróg lokalnych. Folwark wilanowski połączony był z folwarkiem w Wolicy drogą biegnącą prostopadle do traktu czerskiego – obecną ulicą Klimczaka. Istniało też połączenie z folwarkiem w Służewie za pomocą obecnej Alei Wilanowskiej i jej odgałęzienia – ulicy Arbuzowej. Główne trakty: górny – obecna ulica Nowoursynowska i dolny – obecna ulica Przyczółkowa zapewniały połączenia gospodarstwa wilanowskiego z dalej położonymi wsiami i folwarkami w Powsinie, Kabatach, Nartach, Kempie Nareckiej i Moczydle. W kierunku Zawad prowadziła droga pomiędzy jeziorami Powsinkowskim i Wilanowskim – obecna ulica Vogla. Przeprawa przez Wisłę zlokalizowana była w rejonie Zawady – Miedzeszyn. Ważną rolę odgrywał także transport wodny. Produkty rolne i drewno było spławiane Wisłą w dół z biegiem rzeki.

Analiza powiązań funkcjonalnych terenów zespołu wilanowskiego wykazała, że w okresie, gdy stanowiły one dobra ziemskie należące do jednego majątku istniały przede wszystkim powiązania oparte o funkcję rolniczą. Wyróżnić można powiązania o charakterze zewnętrznym w postaci głównych szlaków traktu handlowego, łączących badany obszar z miastem oraz drogi wodnej – Wisły. Istnienie dwóch szlaków handlowych – górnego, biegnącego wzdłuż krawędzi wysoczyzny i dolnego wzdłuż krawędzi tarasu nadzalewowego ułatwiała transport produktów z poszczególnych folwarków, rozlokowanych na obu krawędziach. Produkty rolne wytworzone na wysoczyźnie były

transportowane szlakiem górnym natomiast produkty z obszarów tarasu nadzalewowego odprowadzano w kierunku szlaku położonego poniżej. Drugi typ powiązań funkcjonalnych stanowił system powiązań wewnętrznych pomiędzy poszczególnymi folwarkami i wsiami. Stanowiły je drogi narolne przebiegające prostopadłe do głównych szlaków handlowych i układu skarpowego doliny Wisły.

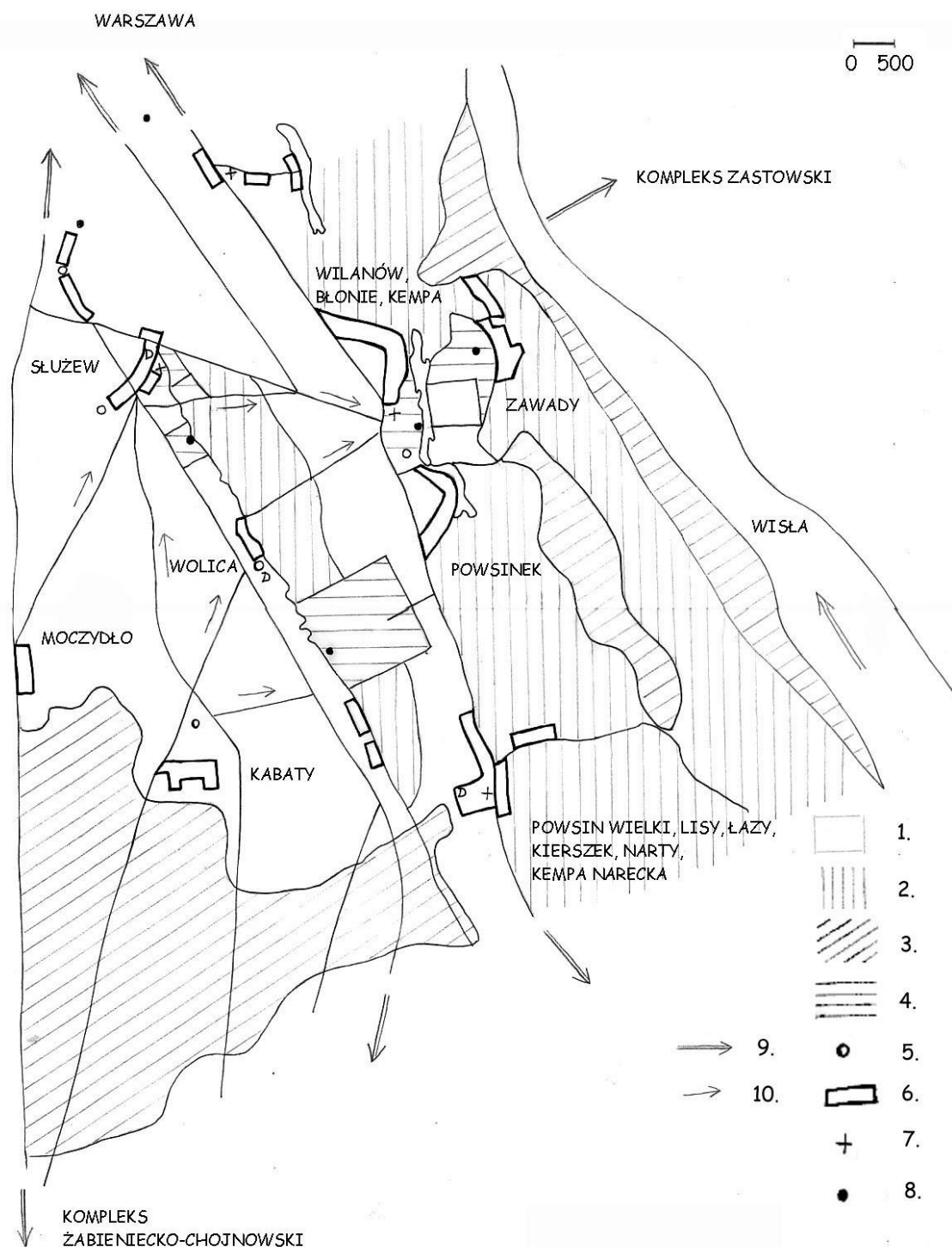
Podmiejski krajobraz rolniczo-przemysłowy

W 1892 roku Wilanów został połączony z Warszawą linią kolei konnej, która następnie w 1894 roku została zamieniona na trakcję parową. Sprzyjało to rozwojowi gospodarczemu terenów południowej Warszawy. Linia kolejowa łączyła obszar miasta z fabryką papieru w pobliskim Jeziornie, cukrownią pod Grójcem i zakładami przemysłowymi w Górze Kalwarii. Kolej stała się też ważnym elementem wiążącym tereny miejskie z podmiejskimi terenami odgrywającymi istotną rolę wypoczynkową dla ludności Warszawy – Wilanowem, Parkiem Kultury i Wypoczynku w Powsinie i uzdrowiskiem w Konstancinie. Wraz z rozwojem funkcji przemysłowej rozwinęły się też powiązania funkcjonalne obsługujące zakłady przemysłowe. Wraz z budową Elektrociepłowni „Siekierki” powstało połączenie drogowe, umożliwiające transport węgla ze Śląska na teren zakładu. Wraz z przyrostem ludności, pociągającym za sobą rozwój funkcji mieszkaniowej, nastąpił również rozwój powiązań komunikacyjnych z miastem.

Współczesny krajobraz mieszkaniowy

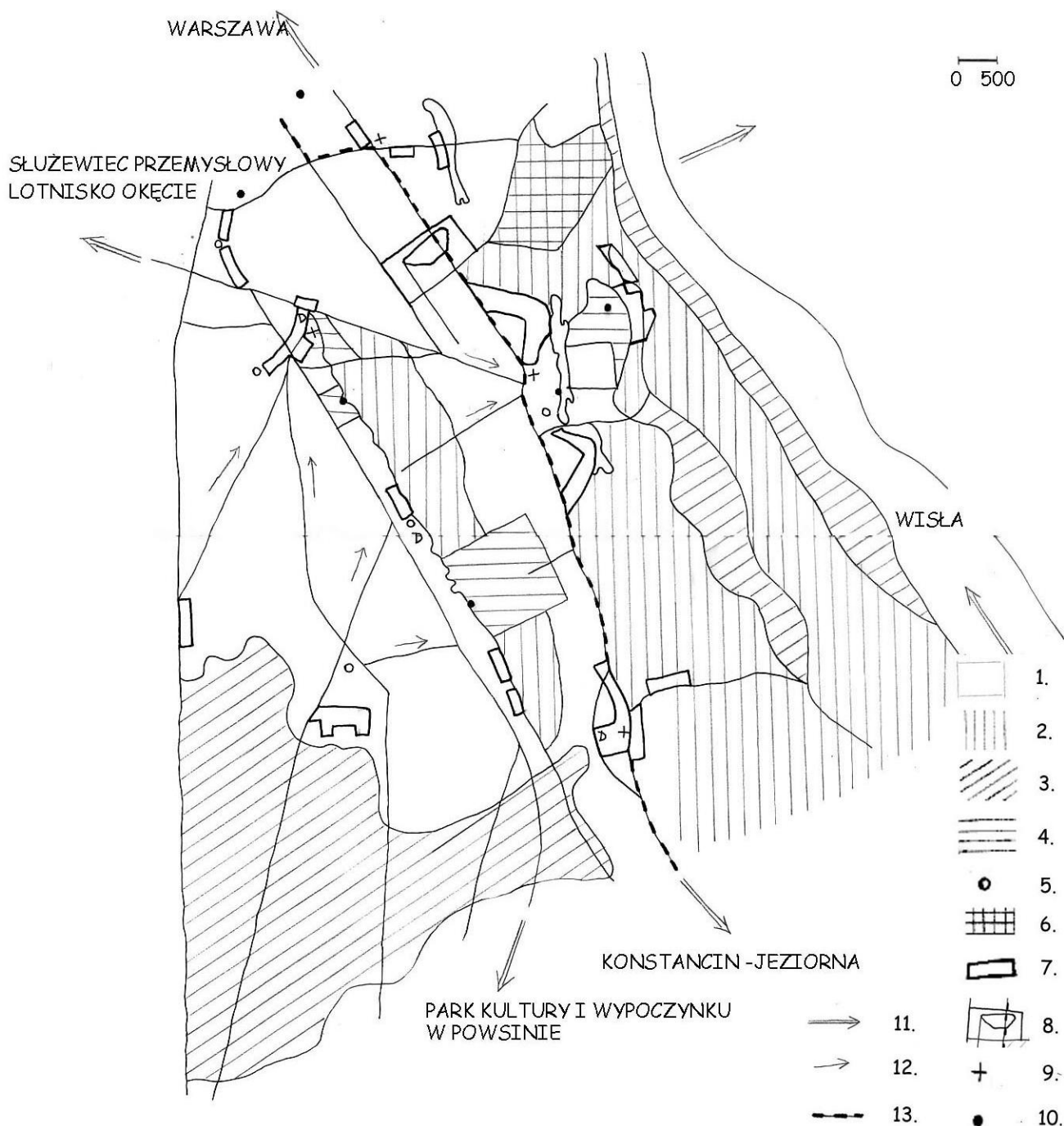
Obecnie obszar Wilanowa z centrum miasta połączony jest ulicami – Sobieskiego, dochodzącą do Alei Wilanowskiej i Przyczółkową, stanowiącą przedłużenie ulic Wierniczej, Powsińskiej i Czerniakowskiej. Drugie z wymienionych połączeń należy do kategorii wojewódzkich dróg głównych ruchu przyspieszonego podobnie jak współcześnie powstała Trasa Siekierska prowadząca na Most Siekierski. Ulica Przyczółkowa stanowi także drogę łączącą obszar Warszawy z podmiejskimi miejscowościami Konstancinem, Jeziorną i Klarysewem. Ulica Nowoursynowska biegnąca zgodnie z górną trasą dawnego traktu czerskiego stanowi obecnie drogę o lokalnym charakterze. Pełni rolę drogi dojazdowej do uczelni zlokalizowanych w Ursynowie i Natolinie. Pozostałe drogi na obszarze Wilanowa stanowią połączenia lokalne. Nową rangę zyskała obecna ulica Klimczaka, przy której zlokalizowana została budowla Świątyni Opatrzności Bożej.

Wraz z rozwojem funkcji mieszkaniowej i rezydencjonalnej terenów zespołu wilanowskiego nastąpił rozwój powiązań komunikacyjnych z miastem. Na terenie wysoczyzny wykształcił się nowy system powiązań w postaci sieci metra, łączącej Kabaty, Natolin i Ursynów z centrum Warszawy i dalej położonymi dzielnicami miasta. Walory przyrodnicze i charakter wypoczynkowo-rekreacyjny terenu południowej Warszawy stały się czynnikiem sprzyjającym rozwojowi powiązań funkcjonalnych związanych z funkcją wypoczynkową i rekreacyjną. Rejon Wilanowa, Ursynowa, Natolina, Kabat i Powsina powiązane są z miastem systemem ścieżek rowerowych.

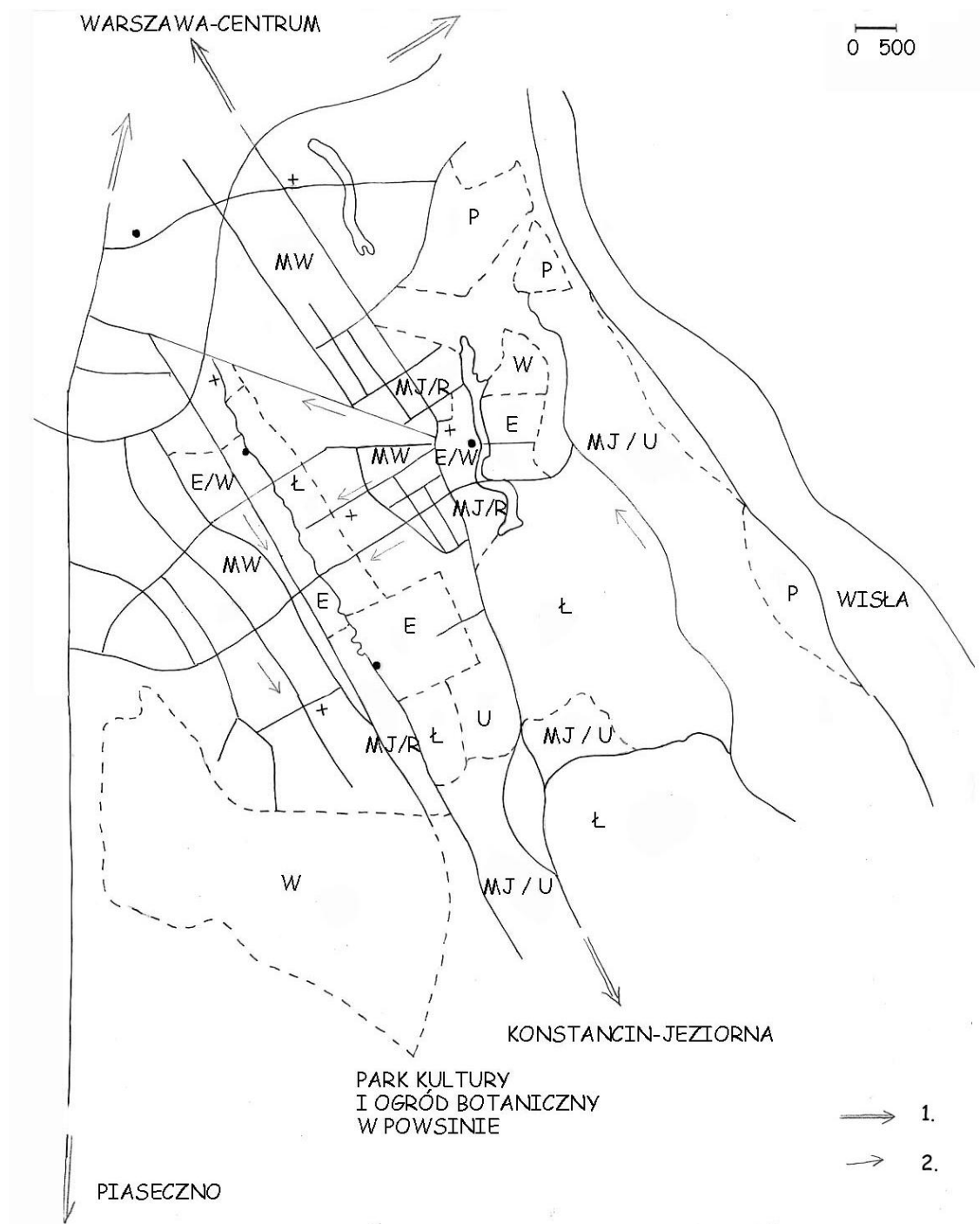
Rys. 88. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu rolniczego. (M. Kaczyńska)

Funkcja produkcyjna: uprawy rolne i leśne (1 – pola uprawne, 2 – łąki i pastwiska, 3 – lasy), 4 parki, 5 – folwarki, zaplecze rolnicze i przemysł rolno-spożywczy; funkcja mieszkaniowa: 6 – wsie; organizacja życia społecznego: 7 – kościoły parafialne, 8 – rezydencje posiadaczy ziemskich (pałace i dwory); powiązania funkcjonalne: 9 – kierunki powiązań zewnętrznych, 10 – kierunki powiązań wewnętrznych.

Rys. 89. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu rolniczo-przemysłowego. (M. Kaczyńska)

Funkcja produkcyjna: uprawy rolne i leśne (1 – pola uprawne, 2 – łąki i pastwiska, 3 – lasy), 4 parki, 5 – folwarki, zaplecze rolnicze i przemysł rolno-spożywczy; funkcja przemysłowa: 6 – elektrociepłownia „Siekierki”; funkcja mieszkaniowa: 7 – wsie, 8 – Miasto-Ogród Czerniaków; organizacja życia społecznego: 9 – kościoły parafialne, 10 – rezydencje posiadaczy ziemskich (pałace i dwory). Powiązania funkcjonalne: 11 – kierunki powiązań zewnętrznych, 12 – kierunki powiązań wewnętrznych, 13 – trasa kolei wilanowskiej.

Rys. 90. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu zabudowy mieszkaniowej. (M. Kaczyńska)

Funkcja mieszkaniowa: MJ i R – mieszkalnictwo jednorodzinne i rezydencjonalne, MW – mieszkalnictwo wielorodzinne, E – funkcja edukacyjna, W – funkcja wypoczynkowa, P – funkcja przemysłowa, funkcja produkcyjna: U – uprawy rolne i ogrodnicze, Ł – łąki. Powiązania funkcjonalne: 1. – kierunki powiązań zewnętrznych, 2. – kierunki powiązań wewnętrznych.

5.4. STRUKTURA POWIĄZAŃ WIDOKOWYCH

Analiza historyczna przemian krajobrazu Wilanowa oraz analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych wykazały, że zmiany dotyczące powiązań widokowych na obszarze badań można również analizować w odniesieniu do trzech faz przekształceń w zagospodarowaniu terenu. Pierwszą fazę stanowi okres, kiedy dobra wilanowskie stanowiły jeden majątek ziemski, zarządzany przez kolejnych właścicieli rezydencji w Wilanowie. W tym okresie na obszarze badań dominował **krajobraz rolniczy**. Wpływ na zmiany w powiązaniach widokowych na obszarze zespołu wilanowskiego i terenów otaczających miała budowa pod koniec XIX wieku fortów a w późniejszym okresie Elektrociepłowni „Siekierki”. Dokonane przekształcenia wpłynęły na zmianę dotychczasowego charakteru krajobrazu rolniczego na **podmiejski krajobraz rolniczoprzemysłowy**. Największe zmiany w odniesieniu do powiązań widokowych zaszły w drugiej połowie XX wieku pod wpływem budowy nowych wielorodzinnych osiedli mieszkaniowych w rejonie Służewa, Stegien, Ursynowa, Natolina a w ostatnich latach także Kabat i Wilanowa Zachodniego. Przekształcenia krajobrazu obszaru objętego badaniami w **współczesny krajobraz mieszkaniowy** wpłynęło na zmianę dotychczasowego charakteru powiązań widokowych.

Krajobraz rolniczy

Sposób zagospodarowania obszaru zespołu wilanowskiego i terenów otaczających był ściśle podporządkowany funkcji rolniczej. W krajobrazie dominowały rozległe powierzchnie pól uprawnych, łąk i pastwisk, obramowanych od południa i południowego zachodu terenami leśnymi. Punktowo w krajobrazie zlokalizowane były niskie zabudowania wiejskie i folwarczne. Dominanty architektoniczno-krajobrazowe, pełniące rolę punktów widokowych i jednocześnie stanowiące punkty docelowe dla osi widokowych, stanowiły rezydencje ze zorganizowanym otoczeniem ogrodowym oraz obiekty sakralne.

Charakter rolniczy terenów otaczających obszar zespołu wilanowskiego umożliwiał postrzeganie jego kompozycji przestrzennej z zewnątrz, wzdłuż traktów komunikacyjnych, takich jak trakt piaseczyński, biegnący przez teren wysoczyzny, w znacznym oddaleniu od skarpy i górny szlak traktu czerskiego (dzisiejsza ulica Nowoursynowska), wytyczony wzdłuż krawędzi wysoczyzny²⁷⁹.

Analiza struktury wewnętrznych powiązań widokowych na obszarze badań wykazała, że w wyróżnionym okresie istniały zarówno powiązania widokowe ukierunkowane na konkretny element krajobrazu, w postaci wytyczonych osi, jak i daleki zasięg widoczności wzdłuż szlaków komunikacyjnych, zarówno na tarasie nadzalewowym jak i na wysoczyźnie. Jedynymi elementami krajobrazu zamykającymi widok były naturalne

²⁷⁹ Według metody analizy percepcji krajobrazu Janusza Skalskiego, której jeden z elementów stanowi wyznaczenie miejsc w przestrzeni, z których możliwe jest postrzeganie „ogółu” kompozycji wybranego krajobrazu. Skalski J. 2006, op. cit.

bariery przestrzenne w postaci skarpy wysoczyzny i masywów leśnych od strony południowej i południowo-zachodniej oraz zadrzewienia łąkowe w rejonie doliny Wilanówki i wzdłuż brzegu Wisły.

Ukierunkowane powiązania widokowe oparte były o osie widokowe, stanowiące przedłużenie kompozycji ogrodowej założeń pałacowo-ogrodowych, zlokalizowanych na obszarze badań lub o istniejący układ drogowy. Na początku XVIII wieku większość dróg w rejonie zespołu wilanowskiego została obsadzona drzewami, prowadząc wzrok w określonych kierunkach.

Ukierunkowane powiązanie widokowe w postaci osi widokowej, będącej przedłużeniem osi kompozycyjnej ogrodu stanowiło powiązanie widokowe pałacu w Wilanowie z pałacem w Natolinie. Oś przebiegała początkowo wzdłuż jednej z pięciu promieniście poprowadzonych dróg parku natolińskiego. Po przekształceniu parku w układ krajobrazowy łączność widokową osiągnano poprzez specjalne kształtowanie zadrzewień parkowych. Podobna sytuacja występowała w przypadku powiązania widokowego pałacu w Wilanowie z pałacem w Ursynowie. Łączność widokowa istniała wzdłuż osi widokowej stanowiącej przedłużenie osi kompozycyjnej założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie.

Drugi rodzaj ukierunkowanych powiązań widokowych stanowiło połączenie widokowe między pałacem w Wilanowie i terenem folwarku i zabudowaniami wsi Wolica. Otwarte przestrzenie łąk i pól tarasu nadzalewowego zapewniały też swobodną łączność widokową między pałacem w Wilanowie i Kościołem Świętej Anny a rezydencjami filialnymi, zlokalizowanymi na wysoczyźnie (Gucinem, Ursynowem i Natolinem) oraz pobliskim założeniem pałacowo-ogrodowym w Królikarni i Kościołem Świętej Katarzyny na wzgórzu Służewskim. Rezydencje filialne w Ursynowie i Gucinie były też powiązane osiami widokowymi z Klasztorem Bernardynów w pobliskim Czerniakowie.

System alei wewnątrz badanego układu krajobrazowego umożliwiał percepcję widoku „obiektów i szczegółów fizjonomicznych”²⁸⁰ zlokalizowanych wewnątrz badanej kompozycji, które stanowiły bryły kościołów i masywy ogrodów, otaczających rezydencje.

Przeprowadzona analiza powiązań widokowych w odniesieniu do krajobrazu rolniczego wykazała, że sposób zagospodarowania krajobrazu pozwalał na percepcję dalekich widoków. Miejsca związane z komfortem dalekiego widzenia²⁸¹ stanowiły górny i dolny szlak traktu czerskiego, zapewniające swobodny, niczym nieograniczony wgląd w krajobraz tarasu nadzalewowego doliny Wisły – szlakiem dolnym, na jego całej długości (obecna ulica Przyczółkowa i jej przedłużenie w kierunku południowym – ulica Łukasza Drewny i w kierunku północnym – ulica Powsińska) oraz tarasu nadzalewowego i wysoczyzny, wzdłuż szlaku górnego (obecna ulica Nowoursynowska).

²⁸⁰ Według metody analizy percepcji krajobrazu Janusza Skalskiego, Skalski J. 2006, op. cit.

²⁸¹ ibidem.

Widoki postrzegane ze skarpy były szczególnie atrakcyjne ze względu na włączenie w jego kompozycję wody (Wisły lub jej starorzeczy) i stanowiącego granicę dalekiego widzenia – tła krajobrazowego²⁸².

Podmiejski krajobraz rolniczo-przemysłowy

Pod koniec XIX wieku wzniesiony został Fort IX Czerniakowski. Fortyfikacje obronne położone były po obu stronach ulicy Powsińskiej na wysokości ulicy Okrężnej. W pierwszej połowie XX wieku wokół terenu fortu wybudowane zostało osiedle mieszkaniowe Miasto-Ogród Czerniaków. Powstanie na terenach sąsiadujących z zespołem wilanowskim fortyfikacji obronnych i późniejsza zabudowa terenów otaczających znacznie zawężyła zasięg widokowy w kierunku północnym.

Kolejną istotną zmianą pod względem kształtowania powiązań widokowych była budowa Elektrociepłowni „Siekierki”, która stała się barierą przestrzenną zamykającą widok z terenu rezydencji wilanowskiej w kierunku północnym. Masywna budowla elektrociepłowni stała się także nową dominantą architektoniczną w przestrzeni Wilanowa.

Analiza struktury wewnętrznych powiązań widokowych na obszarze badań w wyróżnionym okresie wykazała, że utrzymane zostały wykształcone wcześniej ukierunkowane powiązania widokowe.

Podobnie utrzymana została możliwość postrzegania „ogółu” kompozycji krajobrazu zespołu wilanowskiego z zewnątrz, wzdłuż traktów komunikacyjnych. Nadal system alei wiążących poszczególne elementy krajobrazu zapewniał percepcję widoku „obiektów i szczegółów fizjonomicznych”.

Zawężeniu uległ obszar możliwości postrzegania dalekich widoków krajobrazowych przez powstanie nowych barier przestrzennych, które zlikwidowały komfort dalekiego widzenia na odcinku dróg w kierunku północnym.

Współczesny krajobraz mieszkaniowy

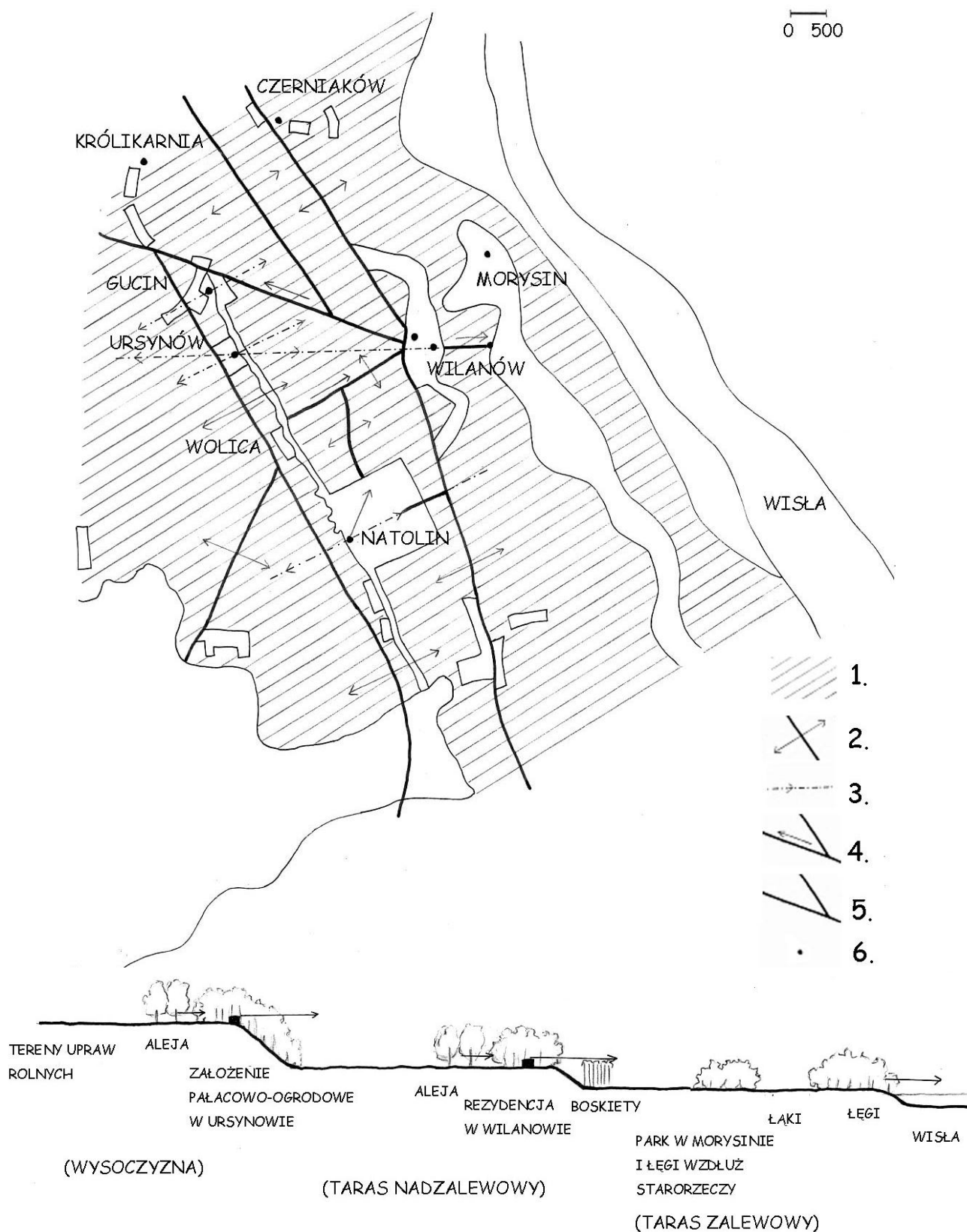
W drugiej połowie XX wieku nastąpiła zabudowa terenów wzdłuż krawędzi wysoczyzny. Powstały osiedla wielopiętrowych bloków Ursynowa a później Natolina i Kabat, ograniczające zasięg widokowy na obszarze wysoczyzny. Budowa osiedli mieszkaniowych w rejonie Stęgien, Doliny Służewieckiej i ulicy Arbuzowej spowodowały zlikwidowanie łączności widokowej pomiędzy wzgórzem Służewskim i Królikarnią oraz rezydencją w Wilanowie i Królikarnią. Zawężony został też krajobraz otwarty łąk i pól tarasu nadzalewowego. Niekontrolowany rozrost drzewostanu na skarpie wysoczyzny i terenach podskarpowych w rejonie Gucina, Ursynowa i Natolina, spowodowany brakiem prac konserwatorskich, unieczystniły istniejące wcześniej osie widokowe łączące je z rezydencją w Wilanowie.

²⁸² Gawryszewska B. Rylke J. 2004: Trzy filary promenady. [w:] red. J. Rylke Przyroda i miasto, t. 7, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 44-51.

W ostatnich latach zrealizowano część inwestycji „Miasteczka Wilanów” w rejonie Wilanowa Zachodniego. Zabudowa fragmentu tarasu nadzalewowego spowodowała dalsze zawężenie zasięgu widokowego w kierunku zachodnim. Wcześniej istniejący, niczym nieograniczony zakres postrzegania został zastąpiony przez ukierunkowane widoki, uwarunkowane przebiegiem dróg i alei doprowadzających do konkretnych obiektów zlokalizowanych w przestrzeni nowopowstającej dzielnicy mieszkaniowej. Dotychczasowy układ powiązań widokowych został zastąpiony siecią powiązań znaczeniowych, opartych na systemie ulic, ukierunkowanych na poszczególne elementy krajobrazu. Tym samym rozwinięty został system powiązań widokowych umożliwiający postrzeganie „obiektów i szczegółów fizjonomicznych” w krajobrazie, których liczba uległa również zwiększeniu (budowla Świątyni Opatrzności Bożej, bryła ratusza wilanowskiego). Struktura widokowa w obrębie Wilanowa Zachodniego oparta jest obecnie o nowowprowadzony ortogonalny układ drogowy, typowy dla systemów miejskich oraz drogi i inne elementy kompozycyjne (jak kanał wodny) nawiązujące do historycznych powiązań komunikacyjnych i widokowych. Postrzeganie szerokich widoków panoramicznych możliwe jest wciąż wzdłuż głównej trasy komunikacyjnej, łączącej zespół wilanowski z centrum miasta (na odcinku od ulicy Łukasza Drewny do końca ulicy Przyczółkowej), choć zakres widoczności został znacznie ograniczony. W ten sposób ograniczony został zasięg miejsc związanych z komfortem dalekiego widzenia.

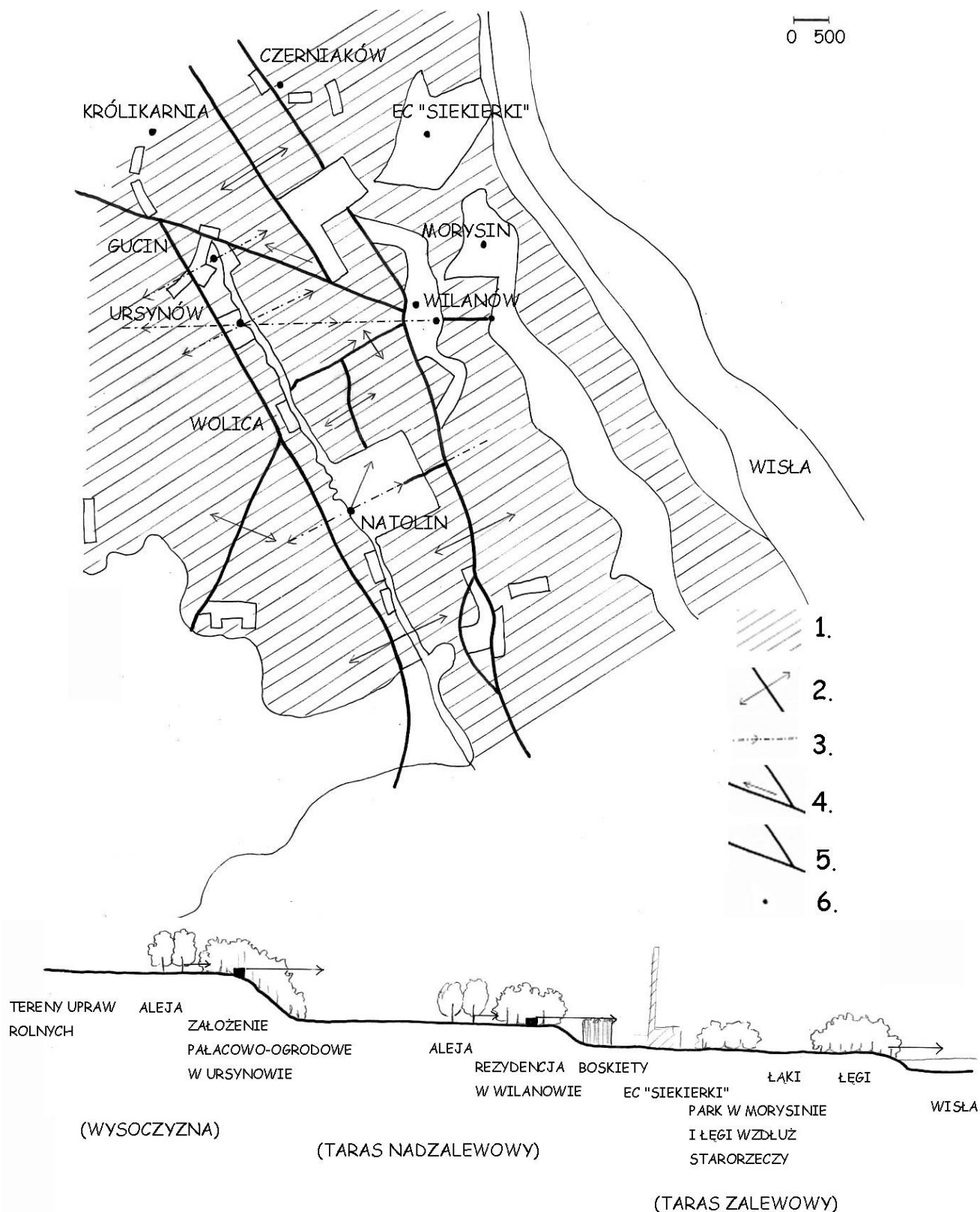
Zabudowa praktycznie całej powierzchni wysoczyzny i znacznych terenów tarasu nadzalewowego uniemożliwia postrzeganie „ogółu” kompozycji krajobrazu zespołu wilanowskiego. Możliwy jest jedynie wgląd w krajobraz poprzez miejsca stanowiące rodzaj wejść (bram)²⁸³ wprowadzających na jego teren, wzdłuż krawędzi skarpy wysoczyzny, w rejonie Wolicy a także od strony Alei Wilanowskiej.

²⁸³ Według metody analizy percepcji krajobrazu Janusza Skalskiego, Skalski J., 2006, op. cit.

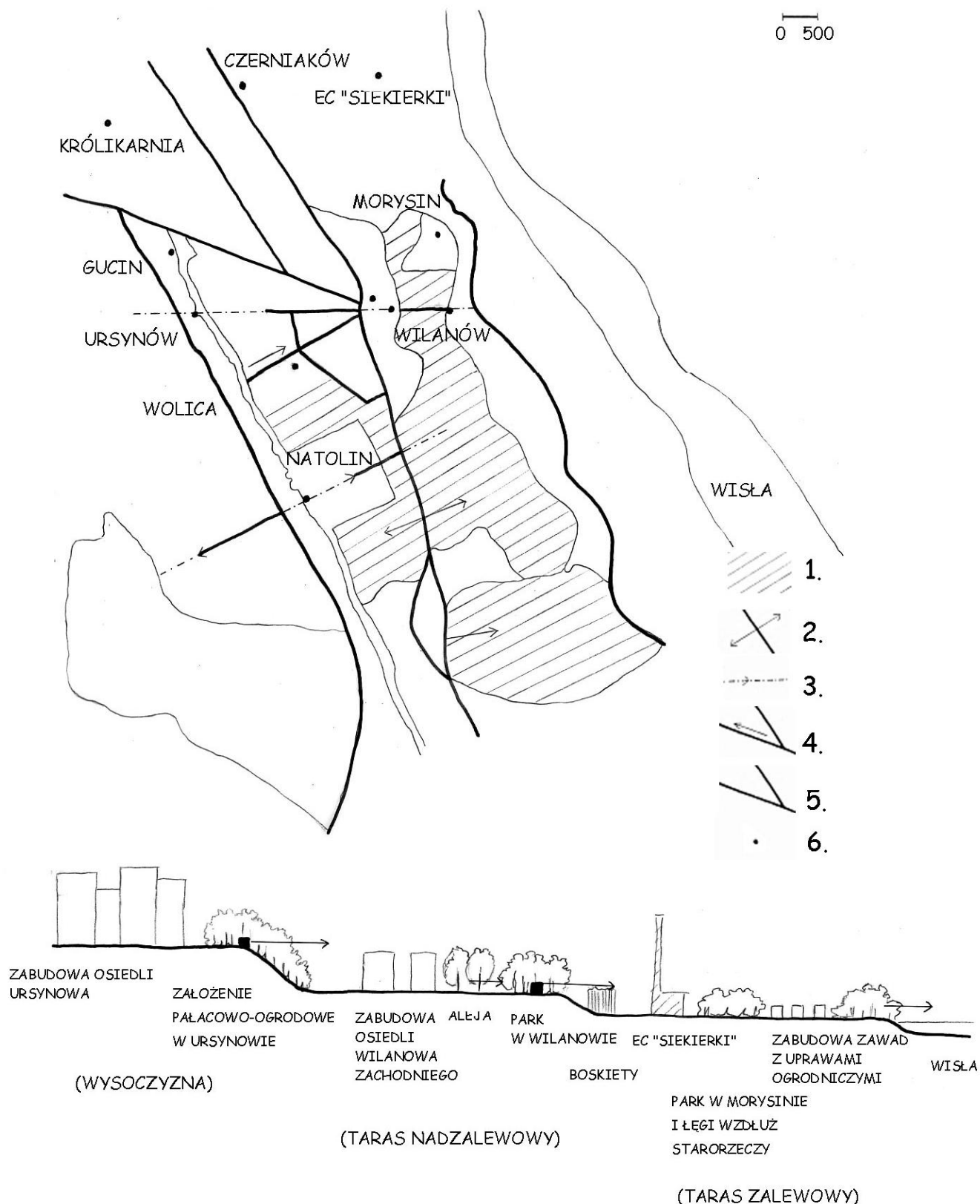
Rys. 91. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu rolniczego. (M. Kaczyńska)

1- zasięg widokowy; 2 – widoki prowadzone wzdłuż dróg obsadzonych alejowo; widoki ukierunkowane: 3. – za pomocą osi kompozycyjnych założeń pałacowo-ogrodowych, 4. – za pomocą alei; 5. – układy alejowe, 6. – punkty widokowe / punkty docelowe dla kierunków widokowych.

Rys. 92. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu rolniczo-przemysłowego. (M. Kaczyńska)

1- zasięg widokowy; 2 – widoki prowadzone wzdłuż dróg obsadzonych alejowo; widoki ukierunkowane: 3. – za pomocą osi kompozycyjnych założeń pałacowo-ogrodowych, 4. – za pomocą alei; 5. – układy alejowe, 6. – punkty widokowe / punkty docelowe dla kierunków widokowych.

Rys. 93. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu mieszkaniowego. (M. Kaczyńska)

1- zasięg widokowy; 2 – widoki prowadzone wzdłuż dróg obsadzonych alejowo; widoki ukierunkowane: 3. – za pomocą osi kompozycyjnych założeń pałacowo-ogrodowych, 4. – za pomocą alei; 5. – układy alejowe, 6. – punkty widokowe / punkty docelowe dla kierunków widokowych.

5.5. ŁAD PRZESTRZENNY KRAJOBRAZU WILANOWA I WPŁYW ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO W WILANOWIE I JEGO ZAŁOŻEŃ FILIALNYCH NA JEGO PRZEMIANY

Ład przyrodniczy krajobrazu Wilanowa

Ład przyrodniczy krajobrazu Wilanowa został ukształtowany i ukierunkowany przez jedną siłę – Wisłę. Rzeka a także liczne powierzchniowe cieki i zbiorniki wodne, będące pozostałością po jej dawnym korycie, występujące w jej dolinie, składały się na charakterystyczne cechy naturalnego krajobrazu zespołu wilanowskiego. Układ topograficzny terenu został wytworzony przede wszystkim w wyniku działalności wód Wisły. W oparciu o układ topograficzny i układ wodny na obszarze badań i wynikające z nich zróżnicowane warunki glebowo-wodne wykształciły się różne typy roślinności: zbiorowiska grądowe na obszarze wysoczyzny i pasa skarpowego, zbiorowiska łągowo-jesionowo-wiązowych i jesionowo-olszowych na terenie tarasów doliny rzecznej oraz zbiorowiska łągowo-wierzbowo-topolowych i zarośli wikliny wzdłuż brzegu Wisły i Wilanówki. Elementy przyrodnicze tworzące pierwotny układ krajobrazowy stały się komponentami kompozycji zakładanych na obszarze doliny rezydencji. Założenia pałacowo-ogrodowe lokalizowano na skarpie wysoczyzny, co umożliwiała stworzenie dwupoziomowego ogrodu, którego integralnym elementem była woda u podnóża skarpy lub w dolinie Wisły, gdzie powstawały układy płaskie, które kształtowano w oparciu o oś wodną równoległą do Wisły w postaci starorzeczy²⁸⁴. Założenia pałacowo-ogrodowe lokalizowano w „kieszeniach” skarpy, przez co stanowiły punkty krystalizujące w przestrzeni otaczającej. Miejsca te tworzyły naturalne wnętrza krajobrazowe zawierające lustro wody, stanowiące ważny kompozycyjnie i atrakcyjny widokowo element ogrodowy (lub posiadające warunki przyrodnicze do stworzenia lustra wody) oraz tło krajobrazowe (daleki widok na otaczający krajobraz)²⁸⁵. Wybór sytuacji na wzgórzu, przy krawędzi skarpy podyktowany był też dużymi walorami widokowymi miejsca. Walory te zwiększały się przy lokalizacji założenia w miejscach załamania skarpy lub w zetknięciu z krawędzią wąwozów czy dolin potoków rozcinających bieg skarpy (jak w przypadku Gucina założonego w zakolu skarpy w sąsiedztwie doliny Potoku Służewieckiego). Znaczna wysokość skarpy, przy otaczającym ją równinnym terenie, pozwalała na stworzenie powiązań widokowych o dalekim zasięgu, ukierunkowanych na dolinę powiśla²⁸⁶.

Naturalny układ topograficzny terenu i wynikające z niego warunki przyrodnicze stały się podstawą zarówno dla kompozycji przestrzennej i widokowej zespołu wilanowskiego, jak i podziału funkcjonalnego i sposobu zagospodarowania poszczególnych terenów. O strukturze krajobrazu rolniczego decydowały przede wszystkim zróżnicowane właściwości glebowe terenu.

²⁸⁴ Na podstawie badań, dotyczących parków warszawskich, prowadzonych przez Annę Różańską.

²⁸⁵ Rylke J., Gawryszewska B., Królikowski J. 2005: Program ochrony krajobrazu – jurydyka królewska. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 73-76.

²⁸⁶ Majdecki L., 1965, op. cit., s. 14.

Elementy przyrodnicze stanowią też istotne komponenty krajobrazowe współcześnie istniejącego obszaru zespołu wilanowskiego. Współczesny łańd przyrodniczy badanego obszaru tworzą przede wszystkim ciąg przyrodniczy zbiorowisk łągowych związanych z doliną Wilanówki i układem starorzeczy wraz z obszarem parku w Morysinie i pas łągów nadwiślanych a także ciąg przyrodniczy zbiorowisk grądowych porastających skarpę wysoczyzny wraz z pasem łąk i zarośli olsowych u jej podnóża, parkiem w Natolinie i Lasem Kabackim. Poprzez rolę tych terenów w funkcjonowaniu przyrodniczym badanego obszaru, warunkują one komfort otaczających obszarów zabudowy mieszkaniowej. Podobnie jak w momencie zakładania rezydencji w Wilanowie i kolejnych założeń filialnych o ich lokalizacji decydowały korzystne warunki naturalne (konfiguracja terenu, układ wód powierzchniowych, układ roślinności), pozwalające na zrealizowanie zaplanowanej kompozycji przestrzennej, tak i przy lokalizacji współcześnie powstającej zabudowy mieszkaniowej wykorzystywane są walory przyrodnicze i wynikające z nich uwarunkowania klimatyczne i potencjał rekreacyjny.

Łańd przestrzenny krajobrazu rolniczego

Łańd przestrzenny krajobrazu rolniczego objętego badaniami wytworzony został pod wpływem istnienia rezydencji w Wilanowie i filialnych założeń pałacowo-ogrodowych oraz czynników naturalnych: układu tarasowego doliny rzecznej i koryta Wisły. Krajobraz podporządkowany był zarówno funkcjonalnie, jak i kompozycyjnie i widokowo, centralnie położonej siedzibie w Wilanowie. Strukturę funkcjonalną krajobrazu organizowały: centrum administracji dóbr przynależących do klucza wilanowskiego – rezydencja w Wilanowie i powiązane z nią podcentra – założenia filialne. Im podporządkowane były poszczególne wsie i przynależące do nich pola uprawne i cała produkcja rolna. Podcentra powiązane były z rezydencją wilanowską systemem połączeń funkcjonalnych – siecią dróg umożliwiającą zwożenie produktów rolnych z pól położonych w ich obrębie do poszczególnych folwarków, magazynowanie, przetwórstwo, wywóz i sprzedaż. W oparciu o strukturę powiązań funkcjonalnych wykształcony został system powiązań widokowych. Charakter otwarty krajobrazu rolniczego zapewniał łączność widokową poszczególnych rezydencji z otaczającym krajobrazem i między sobą. Układy kompozycyjne rezydencji w Wilanowie i jej filialnych założeń pałacowo-ogrodowych organizowały przestrzeń w ich bezpośrednim otoczeniu. Funkcjonalne powiązania między nimi w postaci alei je łączących pełniły często rolę osi widokowych, stanowiących przedłużenie wewnętrznej kompozycji ogrodowej.

Skarpa Warszawska stanowiła element dominujący w kompozycji krajobrazowej poprzez otwarty charakter terenów otaczających. Jej znaczenie dodatkowo wzmacniała lokalizacja wzdłuż krawędzi wysoczyzny założeń rezydencjonalnych i budowli sakralnych. Struktura przestrzenna krajobrazu uwarunkowana była wykorzystaniem naturalnego układu glebowo-wodnego. Wsie zlokalizowane były na krawędziach tarasów doliny Wisły, na granicy siedlisk wilgotnych i suchych, w miejscach żyznych. Dzięki temu

wykorzystywano zróżnicowane warunki obu tarasów²⁸⁷. Ład przestrzenny krajobrazu rolniczego wynikał z wykorzystywania zasobów środowiska przyrodniczego przez produkcję rolniczą.

Ład przestrzenny podmiejskiego krajobrazu rolniczo-przemysłowego

Ład przestrzenny krajobrazu rolniczo-przemysłowego zespołu wilanowskiego ukształtowany został w przeważającej mierze w oparciu o dwa ośrodki – rezydencję w Wilanowie – centrum latyfundium wilanowskiego i rozwijający się ośrodek miejski. Mimo rozwoju miasta i związanej z nim ekspansji zabudowy na tereny podmiejskie, wciąż dominującą formą krajobrazu był krajobraz rolniczy. Jego ład przestrzenny określony był przez powiązania funkcjonalne, kompozycyjne i widokowe tych terenów z rezydencją wilanowską i siedzibami filialnymi. Nieliczne obiekty przemysłowe zlokalizowane w tym rejonie związane były również z ośrodkiem wilanowskim.

Równolegle na obszarze położonym bliżej miasta rozwijały się formy przemysłu związane ściśle z ośrodkiem miejskim i jego funkcjonowaniem. Obiekty przemysłowe wraz z otaczającymi je terenami mieszkaniowymi związane były funkcjonalnie i kompozycyjnie z Warszawą. Wybór lokalizacji podyktowany był uwarunkowaniami funkcjonalnymi. Obiekty takie jak Elektrociepłownia „Siekierki” czy piaskarnia, wykorzystujące w procesach produkcyjnych wodę lokalizowano w dolinie rzeki, w bliskiej odległości od Wisły. Pozostałe zakłady przemysłowe sytuowane były w odniesieniu do uwarunkowań komunikacyjnych (istniejące połączenia drogowe i kolejowe).

Ład przestrzenny krajobrazu rolniczo-przemysłowego określały lokalna kompozycja zespołu rezydencji należących do klucza dóbr wilanowskich, pod wpływem których kształtowany był krajobraz rolniczy i nadrzędnej struktury miejskiej determinującej układ przestrzenny podmiejskiego krajobrazu przemysłowego.

Ład przestrzenny współczesnego krajobrazu mieszkaniowego

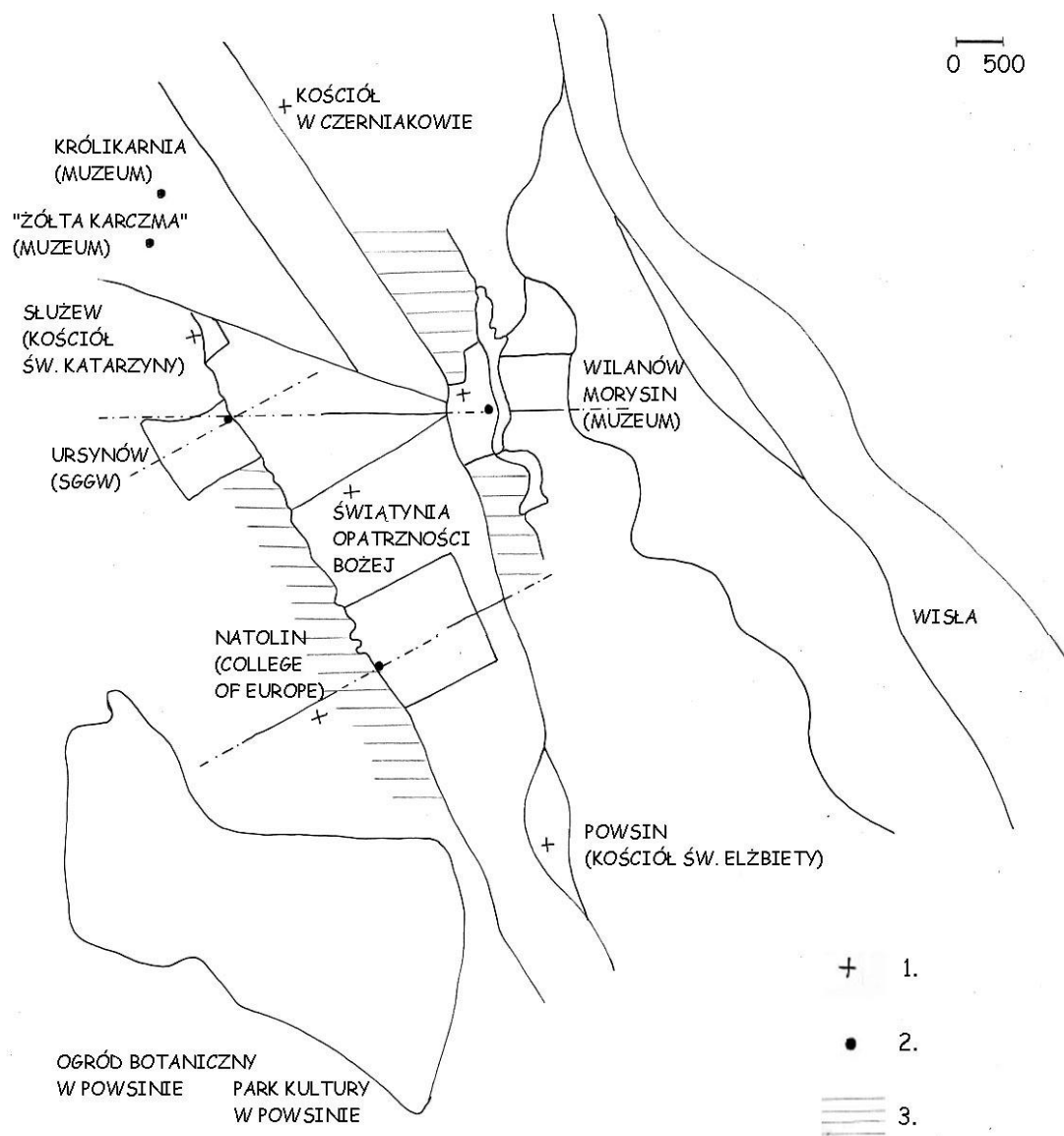
Ład przestrzenny współczesnego krajobrazu mieszkaniowego kształtowany jest w dużej mierze pod wpływem rezydencji w Wilanowie i jej filii stanowiących ośrodki determinujące charakter i decydujące o hierarchii przestrzeni je otaczającej. Na przestrzenną kompozycję terenów objętych badaniami wpływa także układ tarasowy doliny rzecznej i ukształtowanie koryta Wisły. Lokalizacja historycznych rezydencji rzuca na charakter powstającej w jej sąsiedztwie zabudowy mieszkaniowej i decyduje o rosnącym prestiżu przestrzeni wraz z przybliżaniem się do miejsca, w którym usytuowana jest dana rezydencja. Zgodnie z tą zasadą w rejonie rezydencji w Wilanowie i Morysinie, a także w bezpośrednim otoczeniu założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie, kompleksu Kościoła Świętej Katarzyny i terenu dawnego Gucin-Gaju oraz Ursynowa powstaje zabudowa willowa o charakterze rezydencjonalnym, nie zależna funkcjonalnie od ośrodka miejskiego. Dodatkowo nowa rola historycznych rezydencji – ośrodków edukacyjnych, obiektów muzealnych determinuje także kompozycję i funkcje

²⁸⁷ Vahle H. Ch., 2001, op. cit.

otaczających je przestrzeni. W miarę oddalania się od zespołu założeń pałacowo-ogrodowych zespołu wilanowskiego maleje prestiż przestrzeni, zmienia się też charakter krajobrazu mieszkaniowego. Przeważają osiedla z zabudową wielorodzinną o charakterze „blokowisk”, ściśle związane funkcjonalnie z ośrodkiem miejskim. W układzie przestrzennym obszaru badań nadal czytelny jest pasmowy układ tarasów, równoległy do koryta Wisły. Topografia terenu i system wód powierzchniowych stanowią podstawę dla kompozycji krajobrazowej zespołu wilanowskiego. Determinują też układ przyrodniczy na badanym obszarze. Decydują także o korzystnych warunkach klimatycznych do lokalizowania zabudowy mieszkaniowej. Najkorzystniejsze pod tym względem są obszary położone na koronie skarpy, gdzie nie występuje zaleganie mas powietrza.

Tereny położone w stosunkowo dużej odległości, zarówno od ośrodka miejskiego jak i nieznajdujące się w bezpośrednim otoczeniu historycznych rezydencji, nie są powiązane kompozycyjnie i funkcjonalnie z Warszawą i stanowią obszary nie zależne od ładu przestrzennego, wytworzonego w oparciu o układ rezydencji. Są to przede wszystkim tereny wciąż użytkowane rolniczo, przynależne do indywidualnych gospodarstw.

Można stwierdzić, że w krajobrazie zespołu wilanowskiego następuje powrót do wcześniejszego ładu przestrzennego, opartego o hierarchiczną strukturę terenów z centrum, które stanowi rezydencja w Wilanowie i założeniami filialnymi, pełniącymi rolę podcentrów oraz przestrzenny układ doliny rzecznej. Konieczne jest jedynie uczynienie istniejących w krajobrazie relacji przestrzennych.

Rys. 94. Ład przestrzenny krajobrazu Wilanowa. (M. Kaczyńska)

1. – obiekty sakralne, 2. – historyczne założenia pałacowo-ogrodowe, 3 – lokalizacja zabudowy o charakterze rezydencjonalnym.

6. WIEK SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ JAKO WSKAŹNIK WARTOŚCI KRAJOBRAZU

6.1. CHARAKTERYSTYKA WIEKU SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ ZAWARTEJ W POKRYCIU TERENU KRAJOBRAZU KULTUROWEGO WILANOWA

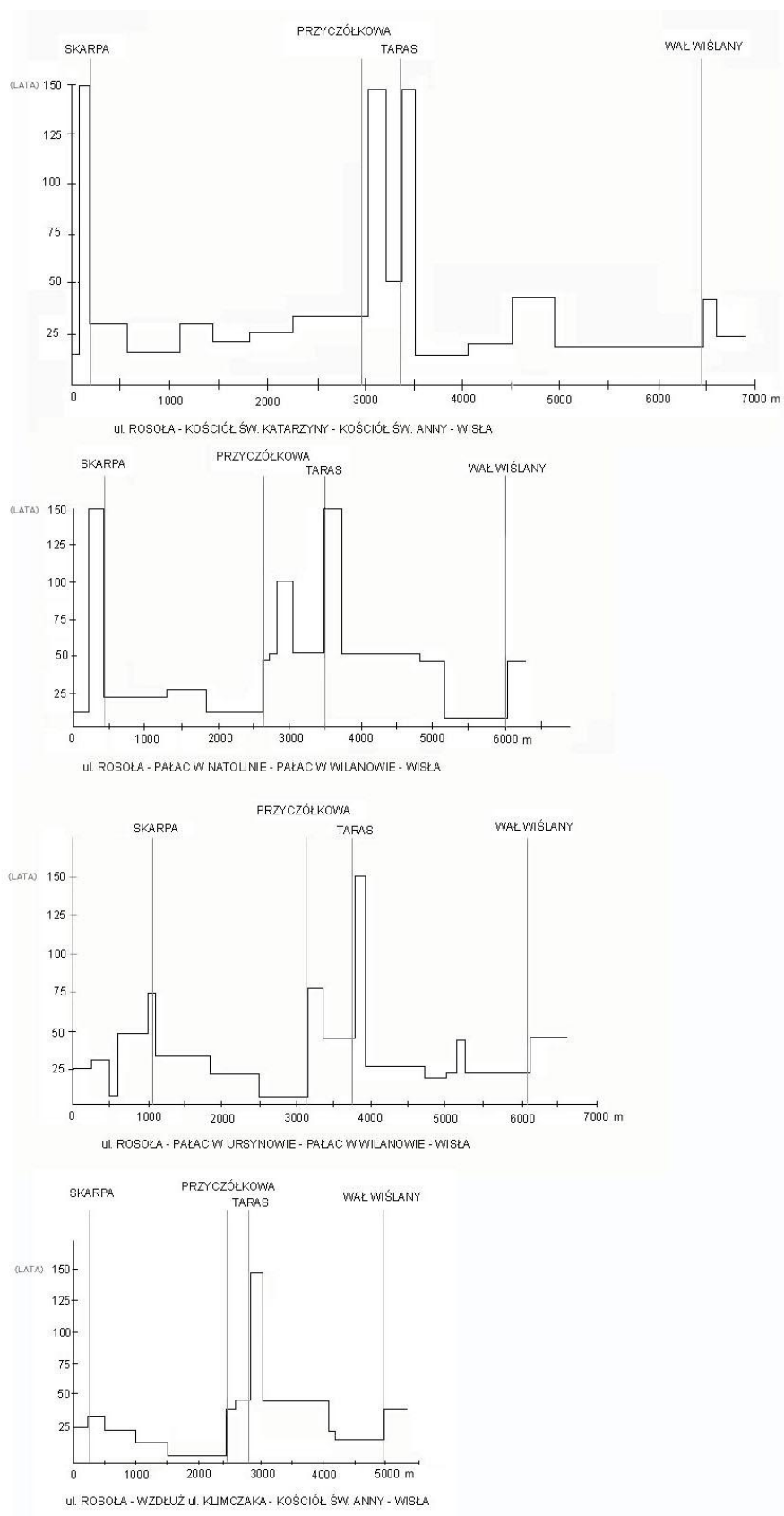
W wyniku przeprowadzonych analiz – historycznej, środowiska krajobrazowego, funkcjonalnej oraz struktury powiązań funkcjonalnych i widokowych, stwierdzono szczególne znaczenie dla układu krajobrazowego brzegu wysoczyzny i brzegu Wisły. Dla sprawdzenia słuszności tych analiz przeprowadzono waloryzację opartą na badaniach terenowych²⁸⁸.

Niemal wszystkie badania dzieła w historii sztuki są badaniami jego warstwy materialnej. Badania te zakładają autentyczność tej warstwy, określanej w zabytkoznawstwie, jako substancja zabytkowa dzieła. Mimo, że zmienność jest wpisana w materię pokrywającą takie dzieła jak krajobraz kulturowy, parki, ogrody i cmentarze, to autentyczność tego pokrycia ma podstawowe znaczenia dla badania dzieł tego typu. Prowadzone wcześniejsze badania zarówno parków i ogrodów, jak i krajobrazu kulturowego miejskiego i wiejskiego pokazują, że pokrycie roślinne dla tego typu zabytków nie przekracza wieku 130-150 lat.²⁸⁹

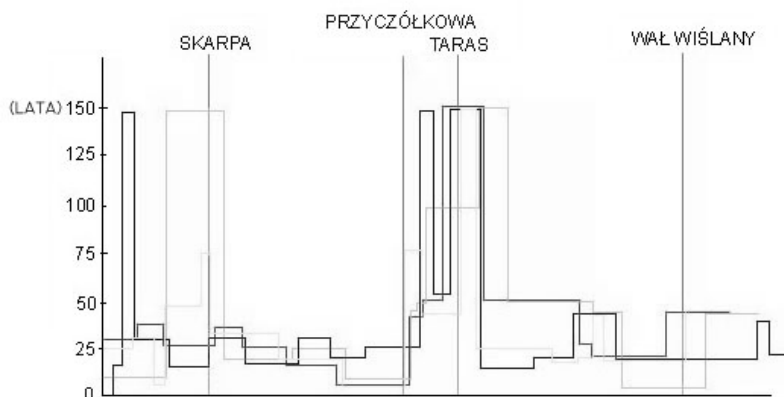
Analiza wieku krajobrazu kulturowego zespołu Wilanowa wykazała, że pokrycie terenu nie przekracza 150 lat. Z badań terenowych wynika, że największy procent powierzchni zajmują obszary z pokryciem w wieku poniżej 50 lat. Stwierdzono również, że cechy krajobrazu i wiek pokrycia terenu występują w układzie pasmowym równoległym do Wisły.

²⁸⁸ Badania terenowe były prowadzone w latach 2005 – 2006.

²⁸⁹ J. Rylke, 1987: Wartości starych parków. Wydawnictwo SGGW-AR, Warszawa; J. Rylke. Zasady oceny krajobrazu kulturowego [w:] Szyszko J., Rylke J., Jeżowski P. 2002: Ocena i wycena zasobów przyrodniczych. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002, s. 214-236.

Rys. 95. Zmienność wieku substancji zabytkowej wzdłuż prowadzonych transektów. (M. Kaczyńska)

Rys. 96. Zmienność wieku substancji zabytkowej w odniesieniu do pasm układu fizjograficznego zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska)

Przeprowadzone badania wskazują, że wiek pokrycia obszaru wysoczyzny polodowcowej mieści się w przedziale od 5 do 50 lat. Na terenie tym zlokalizowana jest współczesna zabudowa mieszkaniowa, teren otaczający Kościół Świętej Katarzyny, park Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Ursynowie i towarzyszący mu campus uczelniany oraz górna część parku w Natolinie. Wiek budowli, nawierzchni i roślinności na terenie zarówno nowowypbudowanych osiedli jak i historycznej wsi Wolica nie przekracza 40 lat²⁹⁰. Zarówno przyrodnicze, jak i kulturowe elementy kształtujące park w Ursynowie mają nie więcej niż 50 lat²⁹¹. Oprócz historycznego układu budynków na

²⁹⁰ Posesja przy Nowoursynowskiej 156. Budynek mieszkalny 50 lat, gospodarczy 80 lat i sad 50 lat. Posesja Wolica nr 55. Orzech oraz nasadzenia cisów 80 lat, drzewa owocowe 50 lat. Opuszczony spalony dom mieszkalny 100 lat.

²⁹¹ Park w Ursynowie. Chodniki wykonane z betonowych płyt (50 lat) i nowe z kostki betonowej szarej grubość 6 cm. Drogi jezdne wykonane z kostki betonowej 8 cm brązowej z krawężnikami z szarego betonu. Nawierzchnia parkingów kostka betonowa brązowa z szarymi pasami wyznaczającymi miejsca parkingowe (współczesne 2004); Modernizacja i remont dróg wewnętrznych i chodników. Teren pałacowy SGGW – projekt techniczny 2004. Prochem S.A. ul. Powązkowska 44c 01-797 Warszawa. Kierownik projektu inż. Maciej Grzybowski. Drzewa ozdobne 50 lat. Drzewa owocowe 25 lat.

Budynek nr 6 Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego - dawna stołówka według projektu S. Tworowskiego z 1952 roku. Taras wykonany z płytki ceramicznej. (50 lat, przebudowa I etap 30 lat, II etap 5 lat nawierzchnia tarasu 5 lat). Budynek nr 7 Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego. Wnętrze zachowało swój oryginalny charakter. Dyspozycja przestrzenna według projektu S. Tworowskiego z 1952 roku. (50 lat, przebudowa, 5 lat).

Nawierzchnia przed pałacem z kostki granitowej z krawężnikiem granitowym. Plac przed pałacem z płyt granitowych 50/50/3cm faktura palona, koloru ciemnoszarego, opaska koloru beżowego 2004; Modernizacja i remont dróg wewnętrznych i chodników. Teren pałacowy SGGW – projekt techniczny 2004, op. cit. Pałac w Ursynowie wraz z układem tarasowym według projektu Z. Rozpędowskiego z 1858 roku. Współczesna aranżacja tarasów L. Majdecki. Konstrukcja tarasów ceglana. Żeliwna balustrada. Schody kamienne pokryte betonem. Budynek pałacu wyremontowany według projektu L. Kłosiewicza z 1981 roku. (zachowane drewniane klatki schodowe, zmieniony układ szatni – przekute ściany pomiędzy holem a szatnią w obrysie

terenie wyższego tarasu parku w Natolinie jego aranżacja wraz z nowopowstałymi zabudowaniami College of Europe są współczesne. Również pokrycie terenu wokół kościoła²⁹² w dużej mierze nie przekracza 25 lat.

Pokrycie terenu skarpy tarasu nadzalewowego ma w przeważającej mierze charakter naturalny. Jego średni wiek nie przekracza 75 lat. Jedynie w rejonie wsi Wolica pokrycie skarpy jest młodsze - w granicach 30 lat²⁹³.

Pokrycie tarasu nadzalewowego położone bliżej skarpy stanowią w przeważającej mierze tereny pól pozostających wciąż w uprawie, nieuprawianych pól oraz zmeliorowanych łąk, a także rozległy obszar parku w Natolinie. Ich wiek nie przekracza 25-30 lat. Młodsze są jedynie tereny nowopowstającego osiedla mieszkaniowego Wilanów Park, Ratusza Wilanowskiego i Świątyni Bożej Opatrzności ²⁹⁴.

Tereny położone po drugiej stronie ulicy Przyczółkowej stanowią tereny założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie wraz z przedpołem i sąsiadującym z nimi obszarem otaczającym kościół Świętej Anny, terenem folwarku i zabudową dawnych wsi Wilanów i Powsin. Pokrycie terenu parku w Wilanowie, zrekonstruowane według projektu Gerarda Ciołka w latach pięćdziesiątych minionego wieku, nie przekracza 50

istniejącej arkady, wymiana drewnianych stropów i więźby dachowej 1981, remont klatki południowej i wymiana stolarki okiennej i drzwiowej 1983, roboty elektryczne i wodno-kanalizacyjne 1981-84, wentylacja mechaniczna 1986-87, wymiana pokrycia dachowego, rynien, podokienników – blacha cynkowa 1984-85, remont elewacji 1987, roboty tynkarskie i sztukatorskie wewnątrz 1985-88, posadzki – cegła klinkierowa, terakota, płytki klinkierowa, klepka dębowa 1987-88, remont głównej i północnej klatki schodowej 1987-88, roboty kamieniarskie 1987-88, rzeźby: personifikacje 4 pór roku w tympanonie, popiersia hetmanów i królowych polskich autorstwa J.F. Cenglera 1859, rzeźby cynkowe Ceres i Fortuna Firma Geifs z Berlina lata 70-te XIX wieku, wystrój fasady i elewacji ogrodowej, osadzenie rzeźb po renowacji 1988, tablica gipsowa z pałacu Niemcewicza zamontowana w 1987, żeliwna balustrada tarasu ogrodowego 1987-88; Giżejewska J. 1988, op. cit.

Remont elewacji – malowanie 2004 (decyzja 389/D/M4/04 z 10.09.2004). Pałac i aranżacja tarasów przebudowa 25 lat. Pomalowanie elewacji 2004.

Orzech czarny – pomnik przyrody (150 lat).

²⁹² Obszar wokół Kościoła Świętej Katarzyny. Figura Matki Boskiej z 1902 r. Nawierzchnia 15 lat. Teren gaju pod skarpą ze stawem. Starodrzew (jesiony, lipy drobnolistne, dęby szypułkowe). Najstarsze drzewa mają około 150 lat.

²⁹³ Rezerwat „Skarpa Ursynowska” (Rozporządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa w sprawie uznania za rezerwat przyrody pod nazwą "Skarpa Ursynowska" obszaru lasu łąk i torfowisk położonych w gminie Warszawa-Ursynów z dn. 14 czerwca 1996 r.) grąd typowy *Tilio-Carpinetum typicum*, wariant zdegradowany. Podnóże skarpy grąd niski *Tilio-Carpinetum corytaletosum*, wariant zdegradowany. Zejście ze skarpy - schody betonowe 15 lat.

²⁹⁴ Stary kanał burzowy sprzed I Wojny Światowej. Nasadzenia drzew wzdłuż kanału – olchy i wierzy 80 lat. Zbiorowisko olsowe na terenie dawnych łąk wilanowskich.

lat²⁹⁵. Pokrycie terenu w otoczeniu kościoła Świętej Anny jest znacznie starsze - do 150 lat²⁹⁶. Wiek pozostałego obszaru mieści się w granicach 30-50 lat.

Teren tarasu zalewowego, położony między Jeziorem Wilanowskim i Wałem Zawadowskim stanowią przede wszystkim tereny gospodarstw i upraw polowych na terenie Zawad, nowowyprowadzone osiedla mieszkaniowe, zarośla wzdłuż Wilanówki oraz obszar parku w Morysinie. Wiek pokrycia mieści się w granicach 25-50 lat z wyjątkiem nowych osiedli mieszkaniowych i terenu oczyszczalni, które są młodsze²⁹⁷.

Z przeprowadzonych badań wynika, że najstarsze elementy pokrycia terenu są związane z konfiguracją terenu i układem wodnym. Zlokalizowane są na krawędzi górnego i dolnego tarasu doliny Wisły. Młodsze elementy pokrycia terenu położone są w obrębie podskarpiu obu tarasów, w bezpośrednim sąsiedztwie linii skarpy. Najmłodsze elementy pokrycia terenu zlokalizowane są pomiędzy podskarpiem i koroną skarpy.

Przeprowadzone badania terenowe potwierdziły wyniki wcześniejszych analiz, które wykazały szczególne znaczenie dla układu krajobrazowego brzegu wysoczyzny, tarasu nadzalewowego i Wisły. Zgodnie z rezultatem badań wykonanych w terenie, szkielet kompozycji krajobrazu stanowiącego przedmiot opracowania tworzy układ tarasów i koryto Wisły. Najwartościowsze elementy tworzące tę kompozycję zlokalizowane są wzdłuż krawędzi wysoczyzny i tarasu nadzalewowego.

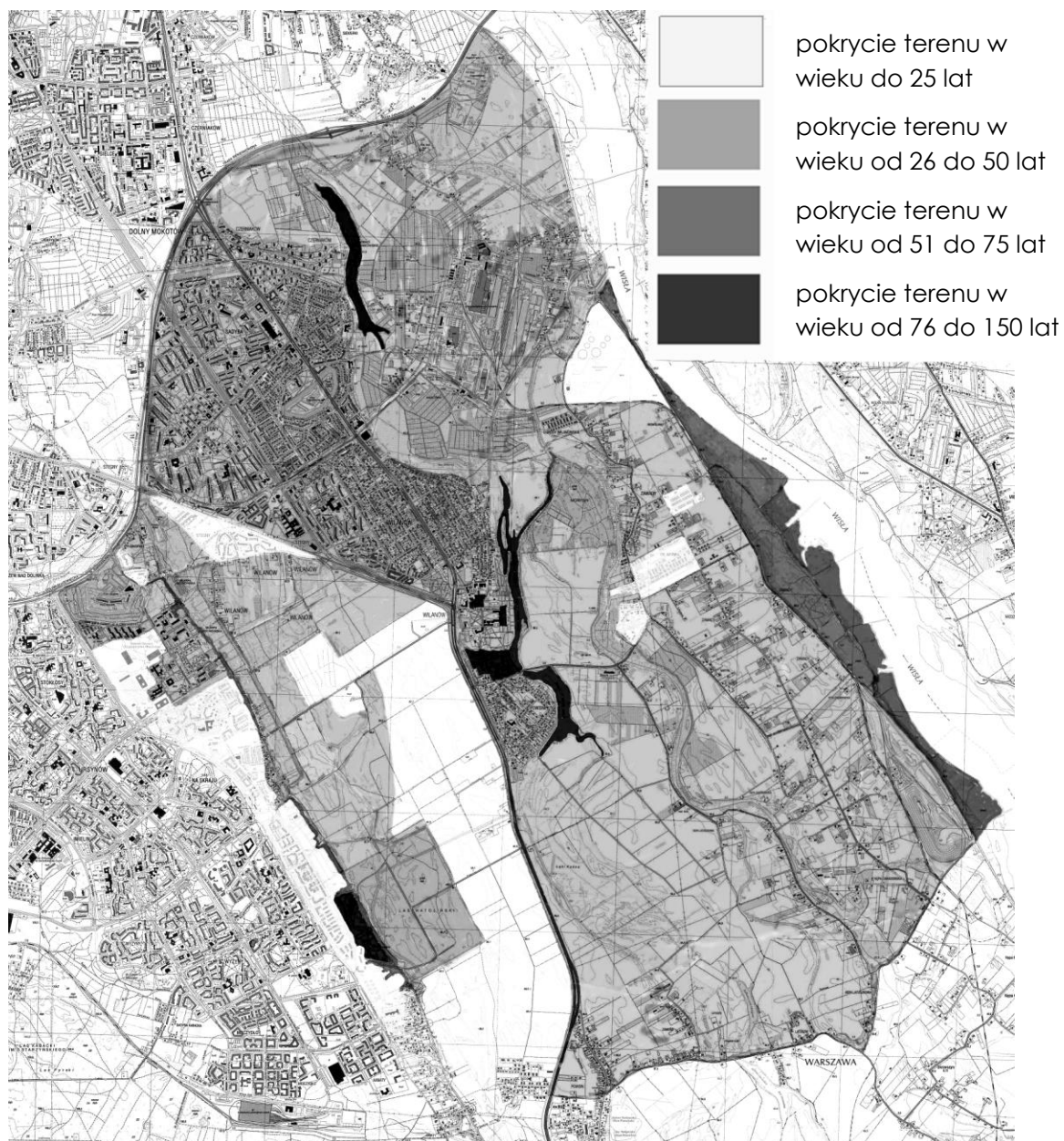
²⁹⁵ Nasadzenia kasztanowców w obrębie przedpola 180 lat. Budynek dawnej drwalni, projekt – Lanci, obecna kawiarnia 150 lat. Nasadzenia grabowe, 100 lat. Figurka Matki Boskiej, 200 lat.

²⁹⁶ Budynek kościoła z 1772 roku według projektu J. Kotelnickiego, przebudowany w 1857 roku w stylu neorenesansu włoskiego według projektu H. i L. Marconich, prace remontowo-konserwatorskie w latach 80-tych. Wystrój częściowo zachował się z XVIII wieku (ołtarz z obrazem Zwiastowania NMP oraz dwie boczne kaplice) a częściowo wykonany w latach 90-tych.

Skwer przed kościołem, nasadzenia – lipy, klony, 20 lat. Nasadzenia lipowe przy budynku kościoła, 100-150 lat. Nasadzenia żywotników, 50 lat. Nawierzchnia przed kościołem z płyt betonowych, krawężniki betonowe, 45 lat.

Cmentarz wilanowski. Założony w 1816 z inicjatywy A. Potockiej. Najstarsze pochówki 1963 i 1965, pozostałe głównie lata 80-te. Nasadzenia drzew: akacje, sosny, 100 lat. Cmentarz, 200 lat. Nagrobki, 20-40 lat. Parking przed cmentarzem wilanowskim. Nawierzchnie cegła klinkierowa, krawężniki betonowe, 35 lat.

²⁹⁷ Ceglana neogotycka brama w Morysinie na osi pałacu w Wilanowie. Projekt - Henryk Marconi z ceramicznymi dekoracjami Ferranteo Marconiego wystawiona przez Aleksandra Potockiego w 1838 roku, ponad 160 lat.

Rys. 97. Mapa wieku substancji zabytkowej pokrycia terenu na obszarze zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska)

6.2. WIEK UKŁADU WODNEGO I UKŁADU DROGOWEGO NA TERENIE ZESPOŁU WILANOWA

Na podstawie analizy dynamiki przemian układu drogowego, przeprowadzonej w oparciu o badania Oskara Sosnowskiego i metodę Kodu Przestrzennego Moniki Zawadzkiej i Jacka Dominiczaka, stwierdzono, że układ komunikacyjny na obszarze badań wykształcony został na bazie historycznych szlaków drogowych, wytyczonych wzdłuż krawędzi wysoczyzny i tarasu nadzalewowego oraz sieci drogowej łączącej rezydencję wilanowską z jej filiami oraz folwarkami i wsiami należącymi do Klucza Wilanowskiego. Zauważono też, że sieć uliczna historycznych wsi Wilanów, Powsinek i Czerniaków nawiązuje do kształtu linii brzegowej Jezior Wilanowskiego, Powsinkowskiego i Czerniakowskiego. Dla sprawdzenia słuszności wyników tej analizy, przeprowadzono badania wieku układu drogowego²⁹⁸ i układu wodnego, w oparciu o badania terenowe i dokumentację planistyczną.

Badania wykazały, że układ drogowy i układ wodny ukształtowane zostały w przeważającej mierze do końca XIX wieku. Zlokalizowane na badanym obszarze jeziora: Wilanowskie, Powsinkowskie i Czerniakowskie stanowiące pozostałość po dawnym korycie Wisły zostały ukształtowane przed 1720 rokiem. Obecny układ cieków wodnych tarasu zalewowego - rzeka Wilanówka, Kanał Sobieskiego zostały ukształtowane w pierwszej połowie XIX wieku.

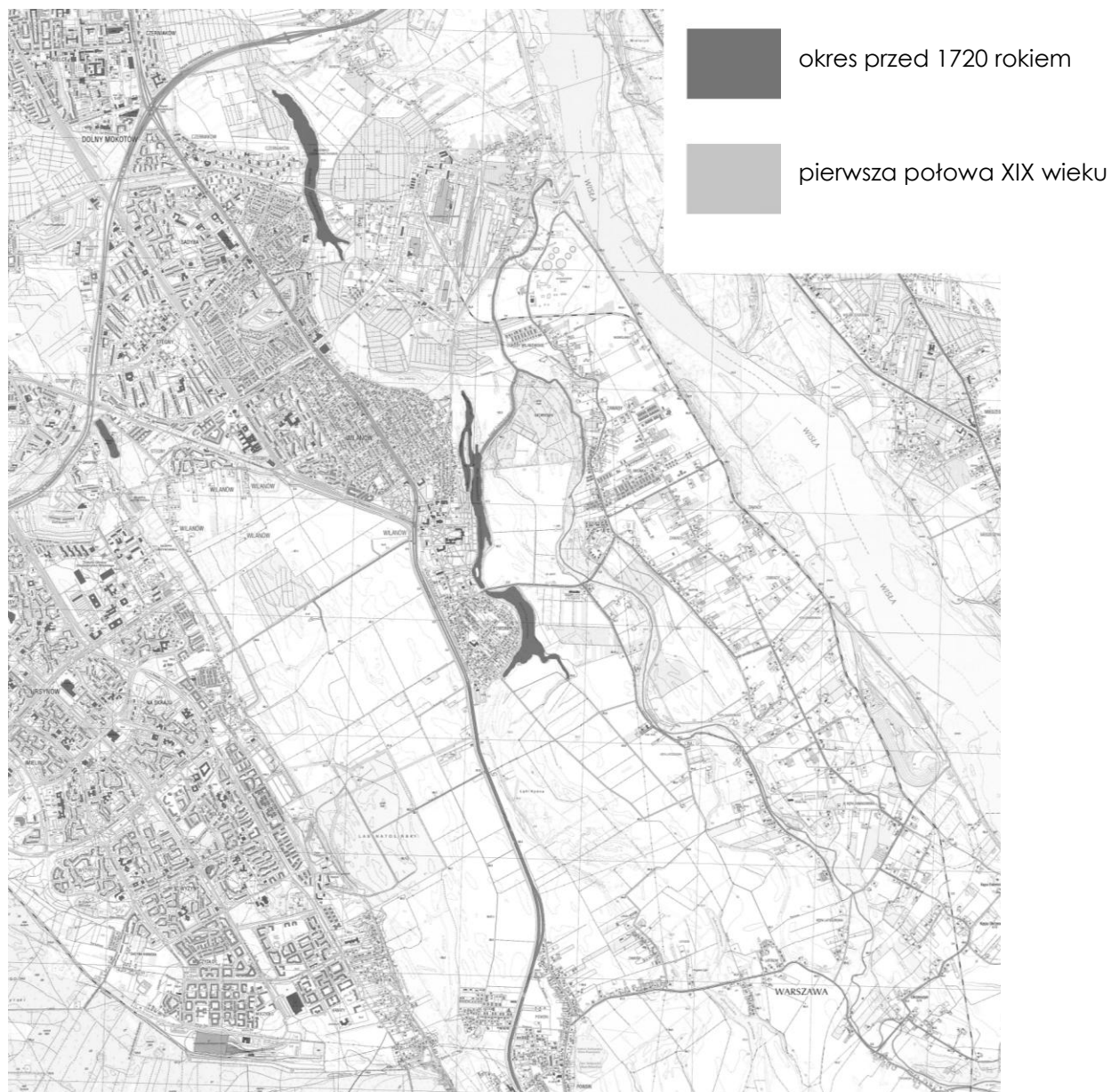
Badania terenowe potwierdziły wyniki wcześniejszych analiz, według których główne połączenia drogowe stanowią ulice wytyczone zgodnie z przebiegiem historycznych szlaków. Obecne ulica Przyczółkowa i fragment ulicy Stanisława Kostki Potockiego, przechodzący obok głównej bramy rezydencji Wilanowskiej oraz odcinek ulicy Nowoursynowskiej (od południa do parku w Ursynowie) poprowadzone zostały po linii dwóch dawnych, równoległych do skarpy i Wisły, tras Traktu Czerskiego - górnej, biegnącej wzdłuż górnej krawędzi dużej skarpy i dolnej, biegnącej wzdłuż górnej krawędzi małej skarpy. Ciągłość ulicy Nowoursynowskiej została przerwana na

²⁹⁸ Dla określenia wieku układu drogowego przyjęto siedem przedziałów czasowych: okres przed 1720 rokiem, lata 1721 – 1820, lata 1821 – 1920, lata 1921 – 1950, lata 1951 – 1970, lata 1971 – 1990, lata 1991 – 2005. Do najstarszych dróg (okres przed 1720 rokiem) należą: ulica Wiertnicza, ulica Stanisława Kostki Potockiego i odcinek ulicy Przyczółkowej stanowiący przedłużenie ulicy Stanisława Kostki Potockiego oraz ulica Nowoursynowska (z wyłączeniem odcinka na wysokości ulicy Ciszewskiego), zgodne z przebiegiem dwóch szlaków Traktu Czerskiego. Z tego okresu pochodzi też przebieg ulicy Sobieskiego i Aleja Wilanowska na odcinku od rezydencji wilanowskiej do ulicy Sobieskiego. Do dróg, których przebieg pochodzi z dwóch kolejnych okresów (lata 1721 – 1820 i lata 1821 – 1920) należą: ulica Klimczaka, droga na osi pałacu w Wilanowie w kierunku Zawad, przedłużenie Alei Wilanowskiej w kierunku Doliny Służewieckiej, ulica Świętego Bonifacego, ulica Pałacowa prowadząca do parku w Natolinie, ulica Vogla oraz ulica Syta, ulica Biedronki, ulica Gołkowska, ulica Fosa, ulica Europejska i ulica Łukasza Drewny – główne drogi dawnych wsi na terenie Klucza Wilanowskiego. Do dróg, których przebieg pochodzi z trzech kolejnych okresów (lata 1921 – 1950, lata 1951 – 1970 i lata 1971 – 1990) należą ulice powstałe wraz z osiedlami mieszkaniowymi na Czerniakowie, Sadybie, Stegnach, południowym Wilanowie i Ursynowie. Do dróg, których przebieg pochodzi z ostatniego okresu (lata 1991 – 2005) należą ulice wytyczone na terenie Wilanowa Zachodniego.

wysokości dzisiejszych terenów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego na skutek budowy w tym rejonie osiedla mieszkaniowego.

Utrwaliły się też połączenia drogowe między rezydencją wilanowską i jej filiami a także system wiążący ją z wsiami i folwarkami znajdującymi się w obrębie Klucza Wilanowskiego. Obecna Aleja Wilanowska przebiega mniej więcej zgodnie z dawną Drogą Królewską, łączącą Wilanów z Gucinem i Służewem, której trasę wyznaczał dawniej bieg Potoku Służewieckiego. Z tego okresu pochodzi też odgałęzienie Alei Wilanowskiej do wąwozu na skarpie, pomiędzy obecnym parkiem w Ursynowie i dawnym Gajem w Gucinie – dzisiejsza ulica Arbuzowa. Zachowaną dawną aleją jest również obecna ulica Pałacowa, prowadząca od ulicy Przyczółkowej do wschodniej bramy parku w Natolinie. Z tego okresu pochodzi także droga prowadząca do dawnego folwarku Wolica, orientowana na kopułę kościoła Świętej Anny- dzisiejsza ulica Klimczaka, a także aleja na osi pałacu w Wilanowie, prowadząca do dawnej wsi i folwarku Zawady, zakończona neogotycką bramą, zlokalizowaną na terenie należącym dawniej do parku w Morysinie.

Przeprowadzone badania potwierdziły wyniki wcześniejszych analiz. Układ drogowy obszaru stanowiącego przedmiot opracowania wykształcony został w oparciu o przebieg historycznych szlaków związanych z krawędziami wysoczyzny i tarasu nadzalewowego oraz połączenia drogowe między rezydencją wilanowską, jej filiami i obiektami wchodzącymi w skład dawnych dóbr wilanowskich.

Rys. 98. Mapa wieku układu wodnego na terenie zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska)

Wybrana część dokumentacji fotograficznej wykonanej w ramach badań terenowych

Rys. 99. Roślinność u podnóża Skarpy Ursynowskiej. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 100. Nowopowstająca zabudowa Wilanova Zachodniego. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 101. Nowopowstająca zabudowa na obszarze Wilanova Zachodniego, wzdłuż ulicy Klimczaka. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 102. Zabudowania na obszarze dawnej wsi Wolica. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 103. Jeden z najstarszych budynków na terenie Wolicy. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 104. Pola i łąki na tarasie nadzalewowym, sąsiadujące z terenem budowy Świątyni Opatrzności Bożej. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 105. Zabudowania dawnego Państwowego Gospodarstwa Rolnego na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 106. Pola uprawne na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 107. Uprawy sadownicze na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 108. Obszary łąkowe wzdłuż rzeki Wilanówki. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 109. Tereny łągów nad brzegiem Wisły w rejonie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 110. Brzeg Wisły w rejonie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 111. Nowopowstała zabudowa willowa na obszarze Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 112. Stare zabudowania na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 113. Staw Zawadowski. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 114. Roślinność na obszarze tarasu nadzalewowego w sąsiedztwie parku w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 115. Nieużytkowane pola uprawne na tarasie nadzalewowym. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 116. Rzeka Wilanówka w rejonie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 117. Oczyszczalnia Ścieków „Południe”.
(M. Kaczyńska, 2006)

Rys. 118. Nowopowstająca zabudowa osiedli
mieszkaniowych w rejonie Zawad.
(M. Kaczyńska, 2006)

7. ANALIZA PROGNOZY PRZEKSZTAŁCEŃ ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-OGRODOWYCH ZESPOŁU WILANOWSKIEGO I OTACZAJĄCEGO KRAJOBRAZU

7.1. WARSZTATY PROJEKTOWE: PROJEKTOWANIE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM WILANOWA

Do analizy prognozy przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i otaczającego je krajobrazu posłużyły rezultaty warsztatów projektowych z zakresu architektury krajobrazu, których przedmiotem był krajobraz kulturowy Wilanowa. Pracę nad projektami poprzedziły referaty wprowadzające w tematykę warsztatów, podczas których zarysowane zostały podstawowe problemy związane z projektowaniem w krajobrazie kulturowym Wilanowa i zaproponowano uczestnikom zadania do rozwiązania. Jednym z wystąpień była prezentacja idei powołania Wilanowskiego Parku Kulturowego przedstawiona przez Wilanowskiego Pełnomocnika Prezydenta m.st. Warszawy Lecha Skowrona. W ramach swojego referatu postulował on wyznaczenie obszaru parku w oparciu o historyczne związki przestrzenne rezydencji królewskiej w Wilanowie z jej założeniami filialnymi oraz o układ starorzeczy. Referat dotyczący problemów związanych z działalnością instytucji muzealnej wygłoszony został przez Dyrektora Muzeum Pałacu w Wilanowie Pawła Jaskanisa, goszczącego uczestników warsztatów. Zwrócił on uwagę na trudności związane z infrastrukturą techniczną obsługującą ruch turystyczny w rejonie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, konflikt pomiędzy ochroną wartości przyrodniczych i zabytkowych na terenie parku w Morysinie a także na problemy wynikające ze zmian w zagospodarowaniu przestrzennym terenów w najbliższym otoczeniu obszaru muzeum – dawnego folwarku wilanowskiego i pól morysińskich, pozostających we władaniu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i dawnych pól wilanowskich, w obrębie których prowadzona jest intensywna zabudowa (inwestycja tak zwane „Miasteczko Wilanów”). Do problematyki zmian w zagospodarowaniu przestrzennym krajobrazu Wilanowa Zachodniego odniosła się też Kinga Rybak²⁹⁹. W ramach swojego referatu przedstawiła generalne założenia układu urbanistycznego, który zostanie zrealizowany w ramach projektu nowych osiedli mieszkaniowych. Zwróciła szczególną uwagę na nowoprojektowaną sieć ulic, wyznaczającą nowe powiązania funkcjonalne i kompozycyjne a także na nowe dominanty architektoniczne powstające w krajobrazie Wilanowa – Świątynię Opatrzności Bożej i Ratusz Wilanowski. Najistotniejsze elementy związane z działalnością człowieka, będące świadectwami minionych epok oraz elementy przyrodnicze zostały przedstawione podczas wystąpienia Małgorzaty

²⁹⁹ Treść referatu została zawarta w publikacji z rezultatami warsztatów; Rybak K., 2005: Zmiany w krajobrazie Wilanowa Zachodniego, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 61-62.

Kaczyńskiej³⁰⁰. Zwrócono uwagę uczestników warsztatów na zachowaną historyczną sieć drogową w obrębie krajobrazu Wilanowa, zespół założenia pałacowo-ogrodowych oraz najważniejsze obiekty sakralne, zachowane łąki wilanowskie, stanowiące ważny element kulturowy tego krajobrazu, układ wsi i folwarków a także tarasowy układ doliny Wisły, jej starorzecza i związane z nimi zbiorowiska roślinności. Wśród zaproponowanych uczestnikom do rozważenia problemów było: zachowanie wieloprzestrzennej kompozycji zespołu rezydencjonalnego (Natolin – Ursynów – Gucin – Wilanów – Morysin), podkreślenie XVIII-wiecznej osi założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie w otaczającym krajobrazie, restauracja i ochrona parków w Morysinie, Natolinie i Gucinie a także wykorzystanie terenów w sąsiedztwie Elektrociepłowni „Siekierki” i układu starorzeczy Wisły na cele rekreacyjne. W ramach prezentowanych referatów została też przedstawiona problematyka konserwatorska. Dorota Sikora – pracownik Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, prowadzącego na terenie parku wilanowskiego prace badawcze i konserwatorskie, odniosła się do zagadnień związanych z restauracją założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i wytycznych do gospodarowania jego najbliższym otoczeniem.

Większość zespołów projektowych uznała, że elementami spajającymi krajobraz Wilanowa są: system powiązań widokowych i układ drogowy łączący założenia pałacowo-ogrodowe oraz oś kompozycyjna rezydencji królewskiej. Uznano, że relacje między założeniami wymagają uczytelnienia, bądź w miarę możliwości, odtworzenia - w przypadku łączności widokowej.

Zespół Ewy Brzostowskiej-Radziwiłłów, Magdaleny Gąsowskiej, Agnieszki Kępkowicz i Ewy Kosiackiej w koncepcji: Rezydencja wilanowska. Podniesienie rangi obiektu poprzez uczytelnienie jego walorów przestrzennych³⁰¹, zaproponował podniesienie rangi rezydencji wilanowskiej poprzez uczytelnienie jej walorów przestrzennych. Koncepcja zakłada uczytelnienie i podkreślenie głównych osi widokowych w krajobrazie i odtworzenie związków kompozycyjnych rezydencji wilanowskiej z jej rezydencjami filialnymi. Pomysł obejmuje też wprowadzenie rozwiązań pozwalających na różny odbiór wizualny przestrzeni założenia wilanowskiego: widok z góry (loty balonem, wieże widokowe), ze szlaków wodnych (łódzie, gondole), z trasy kolejki wąskotorowej, ścieżek spacerowych i tras do jazdy konnej.

Podobną problematyką zajął się zespół Małgorzaty Kosewskiej, Małgorzaty Pawłowskiej, Alicji Zdrodowskiej i Moniki Radkiewicz. W koncepcji - Działania w

³⁰⁰ Treść referatu została zawarta w publikacji z rezultatami warsztatów; Kaczyńska M., 2005: Krajobraz kulturowy Wilanowa, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 63-72.

³⁰¹ Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Brzostowska-Radziwiłłów E., Gąsowska M., Kępkowicz A., Kosiacka E., 2005: Rezydencja wilanowska. Podniesienie rangi obiektu poprzez uczytelnienie jego walorów przestrzennych, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 83-88.

krajobrazie kulturowym w celu podniesienia rangi założenia wilanowskiego³⁰² zaproponowano odtworzenie powiązań widokowych i funkcjonalnych z rezydencjami filialnymi założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie - Morysinem, Ursynowem oraz Natolinem i odtworzenie barokowego układu dróg tak zwanej gęsiej stopki.

Przez większość uczestników warsztatu dostrzeżona została też istotna rola obszaru zespołu wilanowskiego jako przestrzeni wypoczynkowej i rekreacyjnej a także jego wysokie walory kulturalne. Wiele projektów podjęło tematykę rozwoju i przekształceń terenów o funkcjach wypoczynkowych i rekreacyjnych a także ich funkcjonalnego powiązania. Jedną z koncepcji zaproponował zespół: Jana Rylke, Beaty Gawryszewskiej i Jeremiego Królikowskiego. Celem zaproponowanego przez autorów rozwiązania, zatytułowanego Program ochrony krajobrazu - Jurydyka Królewska³⁰³, jest ochrona krajobrazu Wilanowa: Skarpy Warszawskiej, Pól Wilanowskich, kompleksów przyrodniczych i centrów kulturowych. Program zakłada zagospodarowanie obszaru objętego opracowaniem w dwóch układach pasmowych opartych o przebieg Skarpy Warszawskiej i linię Wału Zawadowskiego. Założenia pałacowo-parkowe na skarpie stanowią w koncepcji punkty krystalizujące, spajające krajobraz i skupiające poprzedzającą je, nową zabudowę mieszkaniową. Pas zabudowy poprzedza ciąg parku kulturowego Skansenu Sarmackiego I-ej Rzeczypospolitej w postaci polan rekreacyjnych oraz ciąg parku przyrodniczego Żywych Łąk i Dzikich Pól. Tereny te mają za zadanie skupić ruch turystyczny na obszarze Wilanowa i tym samym odciążyć parki zabytkowe. Zespół proponuje też zaakcentowanie północnego i południowego krańca układu *Bramami Królewskimi* mieszczącymi funkcje handlowo-usługowe. Proponowane rozwiązanie ma na celu pomoc w spojeniu strukturalnym i widokowym elementów kulturowych krajobrazu Wilanowa, decydujących o tożsamości miejsca³⁰⁴.

Inną propozycję przedstawił Janusz Skalski. Celem projektu: Wizualna domena zespołu pałacowo-parkowego Wilanowa w przestrzeni publicznej Warszawy³⁰⁵ jest dokonanie korekty krajobrazowej w przestrzeni publicznej Wilanowa, która pozwoli na uczynienie w jego krajobrazie zespołu pałacowo-parkowego Wilanowa. Zasadniczym pomysłem opracowania projektowego jest wydłużenie parku wilanowskiego w kierunku skrzyżowania tak, aby cały jego obszar znalazł się w parku. Wydłużenie parku w kierunku pól wilanowskich pozwoli zwiększyć ten obszar tak, aby powstał skwer miejski.

³⁰² Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Kosewska M., Pawłowska M., Zdrodowska A., Radkiewicz M., 2005: Działania w krajobrazie kulturowym w celu podniesienia rangi założenia wilanowskiego, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 101-103.

³⁰³ Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Rylke J., Gawryszewska B., Królikowski J., 2005: Program ochrony krajobrazu – jurydyka królewska, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 73-76.

³⁰⁴ Myczkowski Z., 2003: Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce. Politechnika Krakowska, wyd. 2, Kraków.

³⁰⁵ Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Skalski J., 2005: Wizualna domena zespołu pałacowo-parkowego Wilanowa w przestrzeni publicznej Warszawy, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 77-82.

Wjeżdżając na skrzyżowanie kierowcy będą odnosić wrażenie, że przejeżdżają nie obok parku, ale że wjeżdżają do niego. Pomysł nawiązuje do dawnego przebiegu traktu powsinkowskiego przechodzącego przez park wilanowski.

Zespół Joanny Hernik, Mai Skibińskiej i Aleksandry Wiktorko zaproponował koncepcję utworzenie na północ od założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie Parku kultury³⁰⁶, który pełniłby funkcje rekreacyjne i pozwalał na ochronę terenów cennych ze względów przyrodniczych i kulturowych. W koncepcji wyznaczone zostały cztery strefy o różnym sposobie zagospodarowania:

- 1). Zespół ogrodów o funkcji rekreacyjnej, obejmujący między innymi park w Morysinie i nowozałożony Ogród Industrialny.
- 2). Okolice Rezerwatu Przyrody Jezioro Czerniakowskie.
- 3). Tereny dawnych wsi wilanowskich przeznaczonych pod zabudowę rezydencjonalną.
- 4). Łęgi nadwiślańskie wskazane do ochrony.

Zespół Edyty Gadomskiej, Agnieszki Jaszczak i Jana Łukaszewicza zaproponował koncepcję Krajobrazowego opracowania szlaków turystycznych. Określono najciekawsze elementy krajobrazu kulturowego Wilanowa oraz opracowano połączenie ich interesującymi trasami turystycznymi o dodatkowych walorach edukacyjnych, z zastosowaniem szlaków konnych, rowerowych, wodnych i kolejowych.

Podobną tematyką zajął się zespół Hanny Bernat i Venus Al-Saadi opracowujący koncepcję Zagospodarowanie dzielnicy Wilanów. W ramach proponowanych przez zespół rozwiązań zaprojektowano trasy rowerowe łączące Las Kabacki, Morysin, Park Kulturowy w Powsinie, Natolin oraz Park Wilanowski.

Inną propozycją rozwoju terenów parkowych na obszarze zespołu wilanowskiego jest rozwiązanie zespołu Kamili Kący, Małgorzaty Kucińskiej i Anny Strożek. Autorki zaproponowały koncepcję stworzenia na obszarze pomiędzy Wisłą a pałacem w Wilanowie półkolistej alei przebiegającej z południa na północ i powiązanej osiowo z ogrodową fasadą Pałacu (Aleja historyczna w Wilanowie). Na końcu każdej osi miałyby się znajdować rozszerzenie alei w formie placu upamiętniającym kolejne epoki w historii Polski³⁰⁷.

Uczestnicy warsztatów odnieśli się przede wszystkim do określenia obszaru oddziaływania przestrzennego rezydencji w Wilanowie oraz historycznych elementów spajających rezydencję i związane z nią obiekty, takich jak system powiązań

³⁰⁶ Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Hernik J., Skibińska M., Wiktorko A., 2005: Park kultury, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 89-91.

³⁰⁷ Projekt został szerzej opisany w publikacji z rezultatami warsztatów; Kąca K., Kucińska M., Strożek A., 2005: Aleja historyczna w Wilanowie, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 96-100.

widokowych, układ drogowy, oś królewską a także do możliwości ich wykorzystania w procesie projektowym. Większość koncepcji projektowych proponowała oparcie kompozycji przestrzennej terenów otaczających rezydencję o oś królewską. Zaproponowano też rozwój terenów o charakterze parkowym na terenach sąsiadujących z rezydencją: przedłużenie terenów parkowych w kierunku zachodnim, założenie obszaru parkowego na północ od rezydencji wilanowskiej a także włączenie do układu parkowego terenów nadwiślańskich.

Rezultaty warsztatów pokazały, że pomimo rozwijających się na tym obszarze nowych inwestycji i realizacji nowych koncepcji projektowych, rezydencja królewska jest nadal silną dominantą przestrzenną i kulturową w krajobrazie Wilanowa. Można prognozować, że wzmocnienie aktywnej roli założeń pałacowo-ogrodowych w kształtowaniu krajobrazu otaczającego jest możliwe poprzez ich rozwój przestrzenny i włączanie do ich kompozycji kolejnych elementów krajobrazu, analogicznie do historycznej idei rozbudowywania rezydencji. Z rezultatów warsztatów wynika też, że obecna i przyszła dominująca funkcja terenów w obrębie zespołu wilanowskiego jest i będzie związana z rekreacją i wypoczynkiem. Historyczne założenia rezydencjonalne powinny pełnić rolę placówek o charakterze kulturalnym i edukacyjnym.

7.2. WYTYCZNE MIEJSCOWYCH PLANÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Dla większości terenów położonych w granicach obszaru objętego badaniami uchwalono Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego³⁰⁸. Plany wykonane zostały dla północno-zachodniej i wschodniej części Wilanowa. Nie opracowano dotąd planów miejscowych dla terenów całego założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i Morysina oraz łąk, pól uprawnych i rozproszonej zabudowy jednorodzinnej, położone pomiędzy ulicą Przyczółkową od zachodu i rzeką Wilanówką od wschodu³⁰⁹. Zgodnie z ich zapisami, za obszary o najwyższych walorach przyrodniczych uznane zostały obszar Skarpy Warszawskiej wraz z podskarpiem oraz obszary położone w dolinie Wilanówki. Stanowią one jednostki o funkcjach ekologicznych wchodzących w skład

³⁰⁸ Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego uchwalone do 2009 roku: Zmiana miejscowego planu ogólnego (mpo) Zawad i Kępy Zawadowskiej – Zaściankowa Wschód; Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (mpzp) os. Zawady – Zaściankowa; Zmiana mpo Zawad i Kępy Zawadowskiej – (Oczyszczalnia Ścieków Południe); Mpzp os. Powsinem; Mpzp os. Arbuzowa Bis – Rzodkiewki; Mpzp os. Zapłocie; Mpzp os. Powsin –Zamość; Mpzp Przedpole Pałacu Wilanowskiego; Mpzp Wilanów Zachodni; Mpzp ulic Rosy-Ruczaj dz. 1, 2, 3 obr. 1-06-38 (A); Mpzp ulic Rosy-Ruczaj dz. 8/5, 8/27 obr. 1-06-71 i Nr 2 w obr.1-06-75 (B); Mpzp Zawad i Kępy Zawadowskiej; Mpzp rejonu ul. Potułkały; Mpzp ulic Rosy, Ruczaj, Wiechy; Mpzp Rosy, Ruczaj (C); Mpzp Wilanowa Wsch. Niskiego; Mpzp Wilanowa Wysokiego i Niskiego; Zmiana mpzp Wilanowa Zachodniego (Świątynia Opatrzności Bożej); Mpzp ul. Pałacowa w części zachodniej; Mpzp Wilanowa Zachodniego cz. II.; Mpzp os. Wolica; Mpzp Wsi Kabaty; Mpzp Parku Dolinka Służewiecka; Mpzp obszaru Ursynów Południe-Kabaty.

³⁰⁹ Korzeń J., Myczkowski Z., Kaczyńska M., Korzeń K., Wielochowska M., 2009: Projekt Planu Ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego. Fundacja Karkonoska, Jelenia Góra – Warszawa.

systemu wymiany i regulacji powietrza. Plan zakazuje wobec tych terenów wszelkich działań mogących naruszyć naturalną rzeźbę terenu lub zniszczyć szatę roślinną związaną z ich ekosystemami. Jednostka stanowiąca otulinę rezerwatu „Skałpa Ursynowska” przeznaczona została na tereny otwarte z zielenią naturalną, o dopuszczalnej funkcji związanej z usługami turystycznymi, rekreacją i sportem. Plan zakłada też ochronę terenów biologicznie czynnych szczególnie związanych ze zbiornikami i ciekami wodnymi, roślinnością łąkową oraz zadrzewieniami. Planowane jest też wprowadzanie jednorodzinnej zabudowy mieszkaniowej pod Skałpą Warszawską. Przeważająca część terenów, położonych w obrębie tarasu nadzalewowego, między podskarpiem i ulicą Przyczółkową, została przeznaczona pod zabudowę mieszkaniową o charakterze ekstensywnym z towarzyszącą zielenią miejską oraz obiektami usługowymi typu hotelowego i związanymi ze sportem i rekreacją. Ustala też maksymalną wysokość zabudowy 9 – 14,5 m i maksymalną powierzchnię zabudowy 25% (15% w rejonie położonym wzdłuż podskarpia). Plany zakładają też realizację dużego kompleksu usługowego przy ul. Przyczółkowej, naprzeciwko Osiedla Powsinkowskiego.

Pod zabudowę mieszkaniową przeznaczono także dużą część terenów położonych w obrębie tarasu zalewowego, pomiędzy Wilanówką i Wisłą. Rejon Zawad położony w bezpośrednim sąsiedztwie zespołu rezydencjonalnego Wilanowa i Morysina został przeznaczony na tereny rozwoju zabudowy mieszkaniowej i usługowej, a obszar Kępy Zawadowskiej stanowić ma tereny adaptowanej zabudowy mieszkaniowej, siedliskowej i usługowej.

Plany zakładają też realizację południowej obwodnicy miasta. Obecnie prowadzone są obecnie prace studialne zmierzające do przygotowania tej inwestycji.

Ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego pokazują, że tereny Wilanowa podlegać będą ekspansywnej urbanizacji. Nowe osiedla mieszkaniowe lokalizowane są na obszarach o warunkach mniej korzystnych pod zabudowę (tarasy doliny rzecznej), za to stanowiących tereny cenne widokowo i przyrodniczo.

7.3. KONCEPCJA WILANOWSKIEGO PARKU KULTUROWEGO

Jedną z koncepcji ochrony i utrzymania wartości wielkoprzestrzennej kompozycji urbanistycznej krajobrazu kulturowego Wilanowa jest inicjatywa utworzenia na jego obszarze Wilanowskiego Parku Kulturowego. Ta forma ochrony pozwoliłaby na zachowanie charakterystycznych cech tego krajobrazu, przede wszystkim wynikających z historycznych związków przestrzennych i widokowych pomiędzy rezydencją królewską w Wilanowie i jej założeniami filialnymi a także na kontrolowanie obecnych i przyszłych zmian w jego zagospodarowaniu przestrzennym.

Autorzy idei powołania Parku Kulturowego podkreślają wagę naturalnych walorów przyrodniczych (szczególnie układu skarpowego i rozległych przestrzeni otwartych doliny) w kształtowaniu kompozycji krajobrazu kulturowego Wilanowa. Postulują także

zachowanie charakterystycznych cech barokowej kompozycji założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, a szczególnie czytelnej w krajobrazie osi głównej pałacu wilanowskiego oraz utrzymanie powiązań przestrzennych rezydencji królewskiej z jej założeniami filialnymi. Za szczególnie wartościowe elementy krajobrazu uznano też: założenia dawnych folwarków (w Wilanowie, w Wolicy i na Zawadach), zachowany historyczny układ przestrzenny dawnych wsi (Wilanów, Powsinek, Służew i Wolica), obiekty sakralne (Kościół Świętej Anny, zespół kościelny Świętej Katarzyny), zachowaną historyczną sieć drogową (relikty dawnego traktu handlowego prowadzącego w kierunku Czerska, utrwalony system dawnych dróg lokalnych), obszary o zachowanej, tradycyjnej formie użytkowania terenu, związanej z ich historycznym, rolniczym charakterem (łąki i pola), układ wód powierzchniowych oraz ukształtowanie i pokrycie terenu, które stały się podstawą wykształcenia kompozycji zespołów rezydencjonalnych.

Park będzie się składał z czterech obszarów związanych z morfologią terenu - Skarpy Warszawskiej oraz trzech tarasów Wisły. W granicach Parku Kulturowego znajdują się założenia pałacowo-ogrodowe w Wilanowie i Morysinie, cmentarz wilanowski, osiedle Powsinek i Jeziora Powsinkowskie i Wilanowskie oraz parki w Ursynowie i Natolinie, Gucin-Gaj wraz ze wzgórzem z Kościołem Świętej Katarzyny, tereny położone pomiędzy Potokiem Służewskim i Kanałem Wolickim i obszar Skarpy Warszawskiej na odcinku zawartym pomiędzy Natolinem i Służewem. Ochronie podlegać będą też tereny powiązań krajobrazowych między założeniem pałacowo-ogrodowym w Wilanowie a obiektami filialnymi, obejmujące główne osie kompozycji krajobrazowej założenia wilanowskiego przebiegające wzdłuż ulicy położonej zgodnie z główną osią pałacu w Wilanowie, ulicy Klimczaka, Alei Wilanowskiej a także pasmo wzdłuż ulicy Pałacowej, ograniczone od północy Kanałem Natolińskim³¹⁰.

Powstanie inicjatywy utworzenia Parku Kulturowego na obszarze objętym badaniami świadczy o wyjątkowych wartościach kulturowych i przyrodniczych terenów zespołu wilanowskiego oraz o konieczności ich wzmożonej ochrony. Ustanowienie tej formy ochrony, w zaproponowanych przez autorów koncepcji granicach, pozwoli bardziej skutecznie zapobiegać „szkodliwym” działaniom inwestycyjnym, poprzez wprowadzenie ograniczeń w działalności budowlanej, przemysłowej i handlowej. Umożliwi też sprawniejsze gospodarowanie przestrzenią położoną w granicach dwóch sąsiadujących ze sobą dzielnic – Wilanowa i Ursynowa.

³¹⁰ Korzeń J., Myczkowski Z., 2006, op. cit.

8. WPŁYW ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-OGRODOWEGO W WILANOWIE I JEGO ZAŁOŻEŃ FILIALNYCH NA PRZEMIANY KRAJOBRAZU

Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie i jego założenia filialne stanowiły ogniwa łańcucha rezydencji położonych na tarasach lewego brzegu doliny Wisły, tworzących wielkoprzestrzenną kompozycję. Poprzez powiązania kompozycyjne, widokowe i funkcjonalne kształtowały otaczający je krajobraz. O ich lokalizacji zdecydowały przede wszystkim uwarunkowania naturalne terenu. Punktem wyjścia dla kształtowania się krajobrazu kulturowego rejonu Wilanowa był układ fizjograficzny i układ wodny oraz wynikające z nich warunki glebowe i rodzaj roślinności. Rozwój wczesnej sieci osadniczej na terenie objętym badaniami wynikał z korzystnych uwarunkowań obronnych (pierwsze osady na wzgórzu w Służewiu i na krawędzi tarasu zalewowego w rejonie rezydencji królewskiej w Wilanowie były trudno dostępne ze względu na przeszkody naturalne terenu) oraz walorów sprzyjających rozwojowi gospodarczemu. Struktura historycznego krajobrazu kulturowego badanego obszaru wynikała z jego lokalizacji. Analiza historyczna dynamiki przemian krajobrazu Wilanowa, jak i badania terenowe wieku substancji zabytkowej, wykazują podobną zależność lokalizacji terenów pełniących poszczególne funkcje w układzie osadniczym od ich położenia, jaką zauważył Hans Christoph Vahle w badaniach dotyczących krajobrazu wsi niemieckich.³¹² W przypadku Wilanowa pierwsze osiedla podobnie jak osady niemieckie zlokalizowane zostały na zboczu pomiędzy suchym a wilgotnym obszarem krajobrazowym. Na obszarach suchych lokalizowano tereny uprawne, natomiast obszary wilgotne wykorzystywano jako pastwiska i łąki dostarczające paszy dla zwierząt. Układ osiedleńczy połączony był systemem gościńców i dróg lokalnych. Jak wynika z analizy historycznej, ich kształt i lokalizacja wynikały z układu oro- i hydrograficznego terenu.

Główne najstarsze trakty miały przebieg równoległy do Wisły i zostały wytyczone wzdłuż krawędzi obydwóch tarasów jej doliny. Badania wieku układu drogowego potwierdziły, że pierwotnie wykształcony układ komunikacyjny, oparty o układ fizjograficzny doliny Wisły, w perspektywie wieków kształtowania się krajobrazu Wilanowa okazał się najtrwalszy.

Zasadnicze zmiany w krajobrazie Wilanowa nastąpiły pod koniec XVII wieku, gdy król Jan III Sobieski zakupił ówczesny majątek Milanów wraz z otaczającymi terenami, sięgającymi od Skarpy Warszawskiej do Wisły. Krajobraz Wilanowa znalazł się tym samym w jednych rękach a nowozałożona rezydencja królewska w Wilanowie przejęła dominującą rolę w jego kształtowaniu. Zgromadzenie pod jednym panowaniem tak znacznych obszarów w dolinie Wisły oraz ranga rezydencji królewskiej sprawiły, że

³¹² Vahle H. Ch., 2001, op. cit.

dotychczasowa rola starszych ośrodków w Służewiu (z założonym w 1238 roku pierwszym kościołem parafialnym pod wezwaniem Świętej Katarzyny) i Czerniakowie (kościół założony w 1683 roku), stanowiących do tej pory główne wyznaczniki krajobrazowe, została zmniejszona. O wyborze miejsca siedziby Jana III Sobieskiego zdecydowały przede wszystkim korzystne uwarunkowania naturalne terenu a także stosunkowo nieznaczna odległość od stolicy, umożliwiającą królowi sprawne podróże. Ukształtowanie terenu w rejonie południowej skarpy wiślanej stwarzało idealne warunki dla lokalizacji rezydencji barokowej o charakterze podmiejskiej willi włoskiej, zgodnie z ówczesnie rozpowszechnionymi tendencjami w sztuce ogrodowej. Wpływ rezydencji królewskiej w Wilanowie uwidocznił się w krajobrazie otaczającym przede wszystkim w ukształtowaniu sieci drogowej oraz w strukturze przestrzennej obszaru należącego do ówczesnego klucza dóbr. Układ drogowy łączył rezydencję z folwarkami i wsiami funkcjonalnie z nią powiązanymi, a także w dużej mierze określał widoki na najważniejsze elementy krajobrazu. W późniejszym okresie przekształceń rezydencji za panowania rodziny Lubomirskich stanowił także kontynuację kompozycji samego założenia pałacowo-ogrodowego, co uwidocznia przedłużenie północnej alei trójpromiennego układu dróg z przedpola pałacu poza jego granice w postaci Drogi Królewskiej i podkreślenie jej nasadzeniami alejowymi. Zabieg ten był zgodny z ówczesnymi tendencjami w komponowaniu krajobrazu pod wpływem stylu wykształconego we Francji. Struktura przestrzenna obszaru klucza wynikała przede wszystkim ze względów funkcjonalnych. Z uwagi na dobre warunki glebowe, na terenach dóbr wilanowskich rozwinęła się gospodarka rolnicza. Otaczając rezydencję pola i łąki, poprzecinane pasami zadrzewień, regulowanych tak, by nie zakłócały łączności widokowej między pałacem w Wilanowie i obiektami na skarpie, stanowiły oprócz tego idealną oprawę dla podmiejskiej rezydencji królewskiej. Już pierwotna koncepcja planistyczna rezydencji w Wilanowie miała charakter założenia wieloprzestrzennego. Główna oś kompozycyjna założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie była kontynuowana zarówno w kierunku wschodnim (aż do wsi Zawady) jak i zachodnim i podkreślona zlokalizowanym około 2 km od skarpy 400-metrowym kanałem³¹³. Kanał akcentował miejsce położenia rezydencji, jako głównego ośrodka rozwijającego się założenia i jego związek z terenami położonymi na Skarpie Warszawskiej.

W kolejnych fazach przemian krajobrazu Wilanowa, rezydencja królewska w Wilanowie utrzymała swoją rolę centrum dyspozycyjnego dla rozwoju terenów ją otaczających. Zgodnie z nowymi tendencjami w sztuce ogrodowej kompozycja została poszerzona poprzez włączenie terenów wokół ogrodu tarasowego w obręb założenia i ukształtowanie na wzór parku romantycznego. Zgodnie z ówczesną modą i filozofią park romantyczny przeplatał się z zabudową wsi Wilanów.³¹⁴ Uwarunkowania

³¹³ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 79.

³¹⁴ Sikora D., 2006: Objazd studialny po zabytkowych parkach Warszawy. [w:] Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej

kompozycyjne rezydencji wilanowskiej zdecydowały w znacznej mierze o lokalizacji jej filialnych założeń pałacowo-ogrodowych. Rezydencja w Wilanowie i nowopowstałe posiadłości stanowiły wieloprzestrzenny układ krajobrazowy i powiązane były ze sobą osiami widokowymi promieniście rozchodzącymi się z centrum w Wilanowie oraz systemem zadrzewionych alei. Rezydencje filialne w Natolinie, Ursynowie i Gucinie zlokalizowane zostały w najbardziej wyeksponowanych widokowo miejscach skarpy. Kompozycja rezydencji w Wilanowie rozwinęła się także w kierunku wschodnim. Przedłużeniem układu przestrzennego stało się filialne założenie pałacowo-parkowe w Morysinie. Tereny wchodzące w skład klucza dóbr wilanowskich, dzięki temu, że pozostawały w rękach jednej rodziny, opartej na urbanizacji w XIX wieku, kiedy to nastąpił rozwój terenów miejskich i podmiejskich Warszawy, szczególnie tych, położonych w sąsiedztwie dróg wylotowych.³¹⁵ Wpływ istniejącej sieci powiązań rezydencji wilanowskiej z posiadłościami filialnymi, zarówno funkcjonalnych jak i kompozycyjnych i widokowych, w krajobrazie przejawiał się przez utrwalenie dotychczas istniejącej sieci dróg lokalnych, które nie tylko łączyły ze sobą założenia pałacowo-ogrodowe, folwarki i wsie, ale także stanowiły osie, które organizowały otaczający krajobraz.

Układ elementów historycznego krajobrazu kulturowego Wilanowa utrzymany został aż do początku lat pięćdziesiątych XX wieku. Mimo włączenia dóbr Klucza Wilanowskiego w obręb miasta i postępującej urbanizacji zarówno terenów wysoczyzny jak i tarasu nadzalewowego wzdłuż głównych ulic, zabudowa nie objęła pól i łąk stanowiących obszar powiązań przestrzennych rezydencji w Wilanowie z filialnymi założeniami pałacowo-parkowymi położonymi na Skarpie Warszawskiej. Ze względu na niekorzystne warunki budowlane tarasu zalewowego, niezabudowane zostały też tereny graniczące z założeniem pałacowo-parkowym w Morysinie. Wpływ wieloprzestrzennej kompozycji założeń pałacowo-ogrodowych pozostawał nadal czytelny w krajobrazie. Mimo podziału własnościowego dóbr wilanowskich na mocy reformy rolnej w 1945 roku i tym samym utraty powiązań funkcjonalnych między rezydencją wilanowską i posiadłościami filialnymi oraz obiektami użytkowymi z nimi związanymi nadal widoczne były powiązania kompozycyjne, łącząca je sieć drogowa i zachowana została łączność widokowa między poszczególnymi elementami wytworzonego przez wieki układu. Choć wchodzące w skład Klucza Wilanowskiego założenia pałacowo-ogrodowe spotkał różny los, wewnętrzny układ przestrzenny został całkowicie zniszczony (jak w przypadku Gucin-Gaju) lub pozostawiony samemu sobie ulegał stopniowej degradacji (jak w park w Natolinie, park w Morysinie i po części teren parku w Ursynowie, położony na skarpie i u jej podnóża), nadal stanowiły dominujące elementy w krajobrazie a układ powiązań wytworzony w oparciu o warunki naturalne terenu oraz ich lokalizację okazał się trwały.

zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. red. Rylke J., Róžańska A., Kaczyńska M., Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 181.

³¹⁵ Kicińska E., 1993, op. cit., s. 85.

Zasadnicze zmiany w krajobrazie nastąpiły na początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy na mocy nowouchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego Warszawy tereny tarasu nadzalewowego zostały przeznaczone pod zabudowę mieszkaniowo-usługową. Krajobraz łąk wilanowskich stopniowo zaczął się zawężać, początkowo w sąsiedztwie Gucin-Gaju (w wyniku budowy osiedla przy Alei Wilanowskiej i ulicy Arbuzowej) a w ciągu ostatnich kilku lat urbanizacja objęła tereny położone na przeciwko rezydencji w Wilanowie. Na terenach łączących widokowo założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie z jej posiadłościami filialnymi powstaje krajobraz miejski niczym nie różniący się pod względem architektonicznym od innych, współcześnie powstających osiedli apartamentowców, w których nazwach („Wilanów Park”, „Nowa Rezydencja Królowej Marysieńki”) jedynie widoczny jest wpływ sąsiedztwa rezydencji królewskiej. W sąsiedztwie głównej osi kompozycyjnej rezydencji w Wilanowie, w pobliżu dawnego Kanału Królewskiego (planowanego do odtworzenia) pojawiła się masywna budowla ratusza. Przytłaczająca zabudowa tarasu nadzalewowego w dużej mierze zatarta powiązania kompozycyjne i widokowe między zabytkowymi obiektami na skarpie i rezydencją w Wilanowie. Utrzymany został historyczny układ drogowy a wprowadzona nowa siatka ulic w obrębie nowych osiedli nawiązuje do przebiegu dawnych, głównych traktów. Nową rangę zyskało historyczne połączenie Wilanowa ze wsią i folwarkiem Wolica, obecna ulica Klimczaka. Usytuowanie przy niej budowli Świątyni Bożej Opatrzności wytworzyło nowe powiązania kompozycyjne i nadało nowe znaczenie przestrzeni dawnych dóbr królewskich.

Objęcie ochroną wartości przyrodniczych założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie spowodowało degradację jego wartości artystycznych, historycznych i kulturowych. Główna oś kompozycyjna parku jest jednak wciąż czytelna na terenie samego Natolina, a także kontynuowana jest w kierunku zachodnim w układzie urbanistycznym osiedli mieszkaniowych na wysoczyźnie i na wschód w postaci zachowanej historycznej alei prowadzącej do bramy parku – obecnej ulicy Pałacowej. Uwzględnienie osi w nowoprojektowanej strukturze miejskiej i utrzymanie historycznych połączeń drogowych podkreśla nadal czytelny wpływ samego Natolina jak i sieci powiązań między zabytkowymi założeniami wilanowskimi w krajobrazie. Można stwierdzić, że wciąż organizują one przestrzeń otaczającą. Założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie zostało otoczone zabudową osiedli mieszkaniowych powstających na wysoczyźnie. Spowodowało to zmniejszenie optyczne skali parku. Stanowi on jednak wciąż jedyny zachowany kompleks parkowy tej wielkości na obszarze południowej części Warszawy i wciąż jest czytelną dominantą architektoniczno-krajobrazową w przestrzeni niezabudowanych jeszcze terenów nieuprawianych pól i łąk wilanowskich, otaczających go od wschodu.

Zabudowane zostały też tereny dawnej wsi Zawady, w bezpośrednim sąsiedztwie Morysina, po drugiej stronie Wilanówki. Nowa zabudowa willowa zmniejsza optycznie skalę Morysina i zaburza związki przestrzenne założenia ogrodowego z Wisłą.

Morysin stanowi przedłużenie kompozycji założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie poprzez płynne przejście jego części krajobrazowej w rozległy park romantyczny i dzięki czytelnej w krajobrazie osi głównej rezydencji wilanowskiej. Jest też jej łącznikiem z rzeką poprzez rozbudowany układ wodny, włączony w układ przestrzenny obu parków. W układzie przestrzennym krajobrazu kulturowego otaczającego kompleks Wilanów-Morysin utrzymane zostały tereny tak położone w północno-wschodnim rejonie tarasu zalewowego Wisły, stanowiące oprawę kompozycji obu parków i nawiązujące do historycznego charakteru wiejskiego tego obszaru.

Wpływ sąsiedztwa rezydencji wilanowskiej i wynikający z tradycji miejsca charakter zagospodarowania terenów bezpośrednio do niej przylegających - folwarku wilanowskiego i dawnych wsi Wilanów i Powsinek nie został w pełni utrzymany. Zachowała się historyczna siatka ulic wśród nich dawna ulica Wiejska – obecna ulica Biedronki, ale jest ona wypełniana zabudową rezydencjonalną znacznie odbiegającą pod względem architektonicznym od tej tradycyjnej i przytłaczającą swoją skalą bryłę pałacu w Wilanowie. Podobna sytuacja dotyczy też historycznej wsi Wolica, której historyczny układ przestrzenny został zachowany, ale charakter nowej zabudowy odbiega od dawnego jej charakteru.

Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie w krajobrazie zarówno obszaru wysoczyzny jak i tarasu nadzalewowego został osłabiony. Podczas rozbudowy kampusu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w kierunku zachodnim nie została uwzględniona w organizacji przestrzennej tego obszaru główna oś kompozycyjna założenia. Oś nie jest też czytelna i w kierunku wschodnim, zatarte zostały też powiązania widokowe z Wilanowem.

Pomimo utraty wielu cennych powiązań przestrzennych pomiędzy rezydencją królewską w Wilanowie i jej założeniami filialnymi ich rola w kształtowaniu krajobrazu południowej części Warszawy jest wciąż aktualna. Posiadłości te zostały zlokalizowane w najcenniejszych krajobrazowo miejscach obszaru doliny Wisły i w pełni wykorzystują w swej kompozycji naturalne walory terenu. Jak pokazuje analiza historyczna i potwierdzające ją badania terenowe, najtrwalszy układ elementów w krajobrazie kulturowym Wilanowa, zarówno w perspektywie setek lat jak i ostatnich kilkudziesięciu lat, jest związany z krawędziami górnego i dolnego tarasu doliny Wisły i opiera się o naturalny układ wodny. Najstarsze połączenia drogowe przebiegają wzdłuż pasm zabudowy związanych z tymi krawędziami. Wielkoprzestrzenna kompozycja założeń pałacowo-ogrodowych Klucza Wilanowskiego stabilizuje układ krajobrazowy tej części miasta. W oparciu o powiązania kompozycyjne i funkcjonalne między nimi wykształciły się połączenia komunikacyjne o przebiegu wschód – zachód. Można prognozować, że ich wpływ na kształtowanie się krajobrazu otaczającego nie zaniknie i czytelne do dziś związki przestrzenne między nimi, będące wynikiem wieloletnich przekształceń zostaną utrzymane.

Założenia pałacowo-ogrodowe poprzez swoją rolę ośrodków kulturotwórczych oddziałują też na krajobraz otaczający. Szeroki zasięg oddziaływania na krajobraz ma park w Ursynowie, stanowiący siedzibę Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Lokalizacja szkoły wyższej w tej części Warszawy ma duży wpływ na charakter otaczającej przestrzeni. W rejonie założenia pałacowo-ogrodowego rozwija się campus uczelniany, w obrębie którego powstają kluby studenckie i obiekty sportowe. Wszystko to sprawia, że Ursynów staje się dzielnicą skupiającą młodzież studencką. Także założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie, poprzez swoją funkcję muzealną, oddziałuje na rezydencjonalny charakter terenów z nią sąsiadujących. Park w Natolinie, poprzez charakter placówki zamkniętej, ma niewielki zasięg wpływu na krajobraz. Podobnie ośrodek w Służewiu, z Gucinem i zespołem kościelnym pod wezwaniem Świętej Katarzyny, poprzez nieczytelność w przestrzeni obszaru gaju i zamknięty charakter cmentarza w niewielkim stopniu oddziałuje na krajobraz.

9. DYSKUSJA I PODSUMOWANIE

Krajobraz południowej części Warszawy ukształtowany został w oparciu o uwarunkowania przyrodnicze – rzeźbę terenu, warunki glebowe i układ wód, które stały się punktem wyjścia dla powstania wielkoprzestrzennej kompozycji krajobrazowej, kształtowanej przez setki lat pod wpływem powstających w jej obrębie założeń pałacowo-ogrodowych. Początki kształtowania się krajobrazu kulturowego obszaru badań są związane z korzystnymi dla rozwoju osadnictwa warunkami naturalnymi: sytuacją topograficzną, stwarzającą dogodne uwarunkowania obronne, dobrymi glebami, dla wykorzystania na cele rolnicze, bliskością naturalnych cieków i zbiorników wodnych i dogodnym miejscem przeprawy przez Wisłę, na co zwróciła także uwagę Marta Piber³¹⁶. Badania wykazały sposób kształtowania krajobrazu na obszarze objętym opracowaniem podobny do historycznej struktury średniowiecznej wsi, opisanej przez Hansa Christopa Vahle³¹⁷. Potwierdziły także, że historyczny układ drogowy ukształtowany został w oparciu o warunki oro- i hydrograficzne, co zauważył w odniesieniu do systemu dróg Warszawy Oskar Sosnowski³¹⁸ a także poprzez utrwalenie w krajobrazie dróg narolnych. Topografia terenu miała też ogromne znaczenie dla wyboru lokalizacji rezydencji królewskiej i jej założeń filialnych, dla sposobu ich kształtowania oraz w konsekwencji kompozycji całego krajobrazu, co zauważyli w swoich badaniach Longin Majdecki³¹⁹ i Anna Różańska³²⁰. Zauważono, że układ przestrzenny założeń rezydencjonalnych wykształcony został w oparciu o średniowieczny układ osadniczy. Przeprowadzone badania terenowe wykazały także, że w miejscach najbardziej wyeksponowanych w krajobrazie, związanych z krawędziami obu tarasów wiślanych zachowały się najstarsze elementy pokrycia terenu. Potwierdzone zostały wcześniejsze wyniki badań ewolucji krajobrazu Wilanowa Magdaleny Lisowskiej, Anny Marconi-Betki i Przemysława Wolskiego³²¹ oraz Ewy Kicińskiej³²², z których wynika, że założenia pałacowo-ogrodowe, układ wodny i historyczne trakty handlowe stanowią najstarsze elementy pokrycia krajobrazu kulturowego obszaru badań. Badania terenowe pokazały, że poza obiektami architektonicznymi nie przekraczają one jednak wieku stu lat. Badania potwierdziły również, że najtrwalszymi połączeniami drogowymi okazały się historyczne trakty, wytyczone w oparciu o układ topograficzny terenu i drogi łączące rezydencje z folwarkami i wsiami, należącymi do klucza dóbr wilanowskich. Przeprowadzone

³¹⁶ Piber M., 2001, op. cit.

³¹⁷ Vahle H. Ch., 2001, op. cit.

³¹⁸ Sosnowski O. 1930, op. cit.

³¹⁹ Majdecki L., 1965, op. cit.

³²⁰ Różańska A., 1999, op. cit.

³²¹ Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993, op. cit.

³²² Kicińska E., 1993, op. cit.

badania pokazały, że historyczny układ drogowy stał się osnową, na bazie której ukształtowana została współczesna siatka ulic osiedli mieszkaniowych.

Krajobraz południowej części Warszawy rozwijał się pod wpływem zlokalizowanych w jego obrębie założeń pałacowo-ogrodowych i powiązań widokowych, kompozycyjnych i funkcjonalnych powstałych między nimi. Przeprowadzone obecnie badania wykazały, że powiązania widokowe między poszczególnymi rezydencjami, odnotowane we wcześniejszych opracowaniach, autorstwa Longina Majdeckiego nie są czytelne w krajobrazie dzisiejszego Wilanowa. Zwrócono też uwagę na związek osadnictwa południowej Warszawy z lokalizacją założeń rezydencjonalnych. Dostreżono, że wpływ ich usytuowania na charakter nowopowstającej zabudowy jest nadal widoczny. Zespół dawnych rezydencji oraz układ elementów pokrycia terenu z nimi związanych okazał się najtrwalszy w krajobrazie kulturowym Wilanowa.

Jak wynika z badań, najważniejszą wartość przyrodniczą krajobrazu Wilanowa stanowią: naturalny układ tarasów doliny rzecznej oraz Wisły wraz z układem starorzeczy. W oparciu o wyżej wymienione elementy środowiska krajobrazowego ukształtowane zostały dwa ciągi o funkcjach przyrodniczych – obszar Skarpy Warszawskiej i podskarpia oraz rejon doliny Wilanówki, starorzeczy oraz brzegu Wisły. Pełnią one nie tylko ważną rolę w kształtowaniu lokalnych warunków klimatycznych tej części miasta, ale stanowią również istotne obszary dla funkcjonowania przyrodniczego całej Warszawy. Zgodnie z uwarunkowaniami prawnymi dotyczącymi tych terenów stanowią one obszary podstawowe systemu przyrodniczego miasta. Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, sporządzone zarówno dla obszaru całej Warszawy jak i poszczególnych terenów dzielnicy Wilanów, uwzględniają rolę Skarpy Warszawskiej i podskarpia w funkcjonowaniu przyrodniczym miasta, ustalając jej ochronę poprzez nadzór Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody i zakazując naruszenia naturalnej rzeźby skarpy, niszczenia szaty roślinnej związanej z jej ekosystemem oraz prowadzenia działań mogących naruszyć stabilność geologiczną. Obszar rezerwatu przyrody „Skarpa Ursynowska” wraz z otuliną zgodnie z zapisem planu miejscowego ma pełnić rolę terenów otwartych z zielenią naturalną i może zostać przeznaczony na funkcje sportowe i rekreacyjne. Dominującym przeznaczeniem terenów położonych pod skarpą, wzdłuż jej linii, jest ekstensywne budownictwo jednorodzinne o minimalnej powierzchni biologicznie czynnej działki inwestycyjnej 70% i dopuszczalnej wysokości zabudowy 9 m – 14,5 m. Podobnie tereny ciągu przyrodniczego na tarasie zalewowym według planów miejscowych pozostaną niezabudowane, a otaczające je obszary zabudowy muszą zachować minimalną powierzchnię biologicznie czynną – 60 %.

Wyjątkowe wartości kulturowe i przyrodnicze zespołu założeń pałacowo-ogrodowych i otaczającego je krajobrazu predysponują obszar Wilanowa do objęcia go kompleksową ochroną, pozwalającą na utrzymanie jego unikatowego charakteru. Wraz z uchwaleniem w 2003 roku ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

wprowadzona została nowa forma ochrony zabytków – park kulturowy. W 2004 roku podjęte zostały wstępne działania na rzecz utworzenia Wilanowskiego Parku Kulturowego. Park Kulturowy w zaproponowanych granicach chroniłby także najważniejsze elementy przyrodnicze terenu Wilanowa: skarpę tarasu wysokiego wraz z parkiem natolińskim, zachowane tereny otwarte w obrębie doliny oraz bogaty układ wodny starorzeczy Wisły z Wilanówką i towarzyszącą jej roślinnością łągową i parkiem morysińskim. Wyznaczone wstępne granice parku obejmują najwartościowsze elementy przyrodnicze doliny Wisły – naturalny układ wodny z towarzyszącymi mu charakterystycznymi zbiorowiskami roślinności, Skarpę Warszawską wraz z łąkami u jej podnóża. Granice parku pomijają tereny położone nad Wisłą po przeciwnej stronie Wilanówki.

Badania pokazały, że najważniejsze powiązania widokowe wykształcone zostały wzdłuż krawędzi wysoczyzny i tarasu nadzalewowego, pomiędzy obiektami zlokalizowanymi w ich obrębie. Stwierdzono, że obecnie powiązania te zostały zawężone do osi wyznaczonych przez sieć ulic nowopowstającej zabudowy mieszkaniowej. Nie istnieje też historyczna łączność widokowa między tarasem nadzalewowym i założeniem pałacowo-ogrodowym w Ursynowie.

Plan miejscowy zagospodarowania przestrzennego nakłada nadzór architektoniczny strefy otaczającej Skarpę Warszawską i nakazuje ochronę i wyeksponowanie historycznej panoramy miasta z nią związanej.

Ustalenia ogólne planów miejscowych zagospodarowania przestrzennego w niewielkim zakresie regulują sposób kształtowania krajobrazu. Ustalenia szczegółowe dotyczące poszczególnych jednostek terenu nie precyzują, w jaki sposób kształtowane powinny być osie i otwarcia widokowe, dominanty architektoniczne i architektoniczno-ogrodowe, nie regulują też zasad wyznaczania linii zabudowy. Na funkcje rekreacyjno-wypoczynkowe zostały przeznaczone jedynie niewielkie powierzchnie zlokalizowane głównie w rejonie podskarpowym, stanowiące otulinę rezerwatu przyrody „Skała Ursynowska”. Na przeważającej części terenów łączących widokowo i kompozycyjnie założenia pałacowo-ogrodowe przewidziano lokalizację zwartej zabudowy mieszkaniowo-usługowej, wysokości 14 m – 18 m, przewyższającej znacznie zabudowę historycznego Wilanowa. W projektach, zarówno osiedla „Wilanów Park” jak i „Nowy Wilanów”, na tereny zieleni miejskiej przeznaczono niewielkie powierzchnie, a szerokość nowoprojektowanych dróg nie pozwala na wprowadzenie zieleni przyulicznej. Nowopowstająca zabudowa Wilanowa Zachodniego zawęża otwarte przestrzenie łączące historyczne założenia pałacowo-ogrodowe i ogranicza powiązania widokowe między obiektami zlokalizowanymi na krawędziach obu tarasów do osi wyznaczonych przez układ drogowy nowych osiedli. Dodatkowo zwarta zabudowa odseparowuje park w Natolinie od rezydencji wilanowskiej. Potwierdzają to też badania dotyczące

Wilanowa Zachodniego prowadzone przez Kingę Rybak³²³. Założony w projekcie „Miasteczka Wilanów” Kanał Królewski mający wzmocnić oś pałacu w Wilanowie w przestrzeni otaczających ją osiedli i uczelnić związki kompozycyjne rezydencji z założeniem pałacowo-ogrodowym w Ursynowie w rzeczywistości nie spełnia swojej roli. Jego skala jest bowiem niewspółmiernie mała w stosunku do historycznej.

Potwierdzeniem wyników badań dotyczących struktury powiązań widokowych były również rezultaty warsztatu projektowego dotyczącego krajobrazu kulturowego Wilanowa. W większości projektów zaproponowane zostało rozwinięcie kompozycji wilanowskiego założenia pałacowo-ogrodowego w oparciu o jego główną oś kompozycyjną. Sugerowano także wzmocnienie wciąż widocznych związków przestrzennych rezydencji z otaczającym krajobrazem i historycznych elementów spajających ją z jej filiami, które stanowią przede wszystkim system powiązań widokowych i osi kompozycyjnych. Pojawiły się propozycje uczelnienia osi kompozycyjnych za pomocą akcentowania ich współczesnymi budowlami na przykład bramami czy elementami rzeźbiarskimi.

Projekt Wilanowskiego Parku Kulturowego także podejmuje problematykę ochrony i wzmocnienia historycznych relacji przestrzennych i widokowych pomiędzy założeniami pałacowo-ogrodowymi. Wstępnie wyznaczone granice Parku Kulturowego obejmują dwa zasadnicze obszary – wschodni i zachodni. Część wschodnia obejmuje zespół pałacowo-parkowy w Wilanowie wraz z parkiem w Morysinie oraz teren cmentarza wilanowskiego, osiedla Powsinek wraz z Jeziorami Wilanowskim i Powsinkowskim. Część zachodnia obejmuje założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie, wzgórze z kościołem Świętej Katarzyny wraz z położonym u jego podnóża Gucin-Gajem, tereny położone pomiędzy Potokiem Służewieckim, a Kanałem Wolickim, założenie pałacowo-ogrodowe w Natolinie oraz obszar Skarpy Warszawskiej zawarty między rezydencjami³²⁴. Autorzy proponują objęcie ochroną terenów powiązań krajobrazowych, łączących obie części parku, obejmujących główne osie wieloprzestrzennej kompozycji zespołu wilanowskiego, przebiegające wzdłuż ulic: Alei Wilanowskiej, ulicy położonej wzdłuż głównej osi kompozycyjnej pałacu w Wilanowie oraz ulicy Klimczaka.

Badania wykazały, że obszar badań, poprzez lokalizację w jego obrębie historycznych założeń pałacowo-ogrodowych, stanowiących obecnie siedziby szkół wyższych i muzeum, pełni ważne funkcje edukacyjne i kulturalne. Ze względu na znajdujące się tu publicznie dostępne obszary parkowe (kompleks Wilanów-Morysin, park w Ursynowie, Las Kabacki, Park Kultury w Powsinie), pełni też istotne funkcje wypoczynkowe i rekreacyjne. Wiele opracowań projektowych dotyczących obszaru badań podejmuje problematykę rozwoju i przekształceń terenów wypoczynkowych. Problematyka ta poruszona została także podczas warsztatu projektowego zorganizowanego na terenie

³²³ Rybak K. 2005: Landmarks in Landscape of Western Wilanów. [w:] Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture and Landscape Architecture. No 26, s. 168-178.

³²⁴ Korzeń J., Myczkowski Z. 2006, op. cit.

Muzeum Pałacu w Wilanowie w 2004 roku. Historyczny rozwój rezydencji wilanowskiej oparty był na zasadzie włączania do jej kompozycji kolejnych elementów krajobrazu otaczającego. Aby wzmocnić rolę założenia wilanowskiego, jako dominanty kształtującej krajobraz otaczający, powinien nastąpić jej dalszy rozwój zgodnie z historyczną ideą. Możliwość taką stwarzają tereny położone na północ od parku, w kierunku Elektrociepłowni „Siekierki”. Wśród rozwiązań, zaproponowanych przez uczestników warsztatu projektowego w Wilanowie, była koncepcja stworzenia parku industrialnego z widokiem na Elektrociepłownię „Siekierki” oraz pomysł zaprojektowania wokół parku wilanowskiego półkolistej „alei historycznej”, poświęconej różnym okresom w historii Polski. Takie rozwiązania pozwoliłyby na stworzenie wokół zabytkowej części parku strefy „ochronnej” ze współcześnie zaprojektowaną zielenią miejską. Pomogłoby też „odciążyć” park wilanowski od wzmożonego ruchu turystycznego. Podobną rolę mogłyby też pełnić tereny łęgów nadwiślanych i łąk wilanowskich. Tereny te, umiejętnie wykorzystane mogłyby pełnić rolę rekreacyjną i edukacyjną. Takie rozwiązania zaproponowane zostały podczas warsztatu wilanowskiego. Pojawiły się też koncepcje utworzenia tematycznych szlaków turystycznych i nowych terenów rekreacyjnych na obszarze wyżej wymienionych terenów.

Według obecnych badań dominującą funkcją obszaru zespołu wilanowskiego jest funkcja mieszkaniowa. Zauważono też oddziaływanie przestrzenne lokalizacji historycznych założeń pałacowo-ogrodowych na charakter powstającej nowej zabudowy mieszkaniowej w ich sąsiedztwie. Tereny otaczające dawne rezydencje stanowią przestrzeń o dużym prestiżu i zachowują charakter dzielnic willowych. Zagospodarowanie ich regulują także obowiązujące przepisy zawarte w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W rejonach sąsiadujących z założeniami pałacowo-ogrodowymi planowane jest zachowanie minimalnej powierzchni biologicznie czynnej w zakresie 60%-80%. Przepisy nakładają też obostrzenia dotyczące wysokości powstającej zabudowy.

Badania wykazały, że obszar zespołu wilanowskiego ze względu na swoje walory krajobrazowe, wynikające z uwarunkowań przyrodniczych i historycznie ukształtowaną, spójną kompozycję przestrzenną opartą o układ powstałych tu założeń rezydencjonalnych i wytworzonych powiązań funkcjonalnych i widokowych między nimi, stanowi przestrzeń o niezaprzeczalnej wartości zabytkowej. Najistotniejszymi jego elementami, kreującymi jego tożsamość są: układ tarasów doliny rzecznej, układ wód powierzchniowych wraz z Wisłą i towarzyszącymi im zbiorowiskami roślinności oraz założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie wraz z parkiem w Morysinie i sąsiadującym z nimi Kościołem Świętej Anny, założenia pałacowo-ogrodowe w Natolinie i Ursynowie oraz kompleks Kościoła Świętej Katarzyny i Gucin-Gaju. Projektowane objęcie ochroną krajobrazu Wilanowa i utworzenie na jego obszarze parku kulturowego pozwoli na utrzymanie jego zabytkowych wartości i wzmocnienie aktywnej roli założeń rezydencjonalnych w kształtowaniu jego przestrzeni. Według wstępnych ustaleń dotyczących parku kulturowego, miałby on obejmować zespół pałacowo-ogrodowy

w Wilanowie wraz z filialnymi zespołami rezydencjonalnymi w Ursynowie, Natolinie i Gucinie z towarzyszącym mu Kościołem Świętej Katarzyny oraz Morysin z doliną Wilanówki i związanymi z nią terenami otwartymi.

W ten sposób w granicach parku znalazłyby się: zachowana wielkoprzestrzenna, osiowa kompozycja założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie oraz wszystkie założenia pałacowo-ogrodowe należące do dawnego Klucza Wilanowskiego wraz z terenami ich czytelnych powiązań przestrzennych, powstałymi w miarę jej rozwoju. Koncepcja objęcia zespołu wilanowskiego formą ochrony jaką stanowi park kulturowy wydaje się być słuszna. Pozwoli na skuteczne gospodarowanie przestrzenią tego szczególnego obszaru o wyjątkowych wartościach zarówno kulturowych jak i przyrodniczych. Wspólny plan ochrony sporządzony dla obszaru Parku Kulturowego ułatwi zarządzanie tymi terenami władzom dwóch dzielnic, do których obecnie przynależą.

10. WNIOSKI

10.1. WNIOSKI DOTYCZĄCE DYNAMIKI PRZEMIAN KRAJOBRAZU ZESPOŁU WILANOWSKIEGO

Krajobraz Wilanowa ze względu na swoją bogatą historię i położenie topograficzne stanowi przestrzeń o wyjątkowych wartościach kulturowych i przyrodniczych na tle miasta. Współtworzą go w równej mierze wytwory przyrody i elementy związane z działalnością człowieka, będące świadectwem minionych epok. Na podstawie przeprowadzonych analiz stwierdzono, że:

- Krajobraz kulturowy Wilanowa i Ursynowa ukształtowany został w oparciu o układ tarasów i starorzeczy Wisły oraz historyczne relacje rezydencji królewskiej w Wilanowie z założeniami filialnymi.
- Wytwory cywilizacji i elementy przyrodnicze stanowią w nim integralną całość i w równym stopniu współtworzą jego substancję zabytkową.
- Najważniejsze wytwory cywilizacji w krajobrazie Wilanowa to: historyczna sieć drogowa, układ założeń pałacowo-ogrodowych na dużej i małej Skarpie Warszawskiej, zespół budowli sakralnych, łąki wilanowskie – relikw rolniczego krajobrazu kulturowego oraz układ dawnych wsi i folwarków. Elementy przyrodnicze tworzące ten krajobraz to: koryto Wisły, taras zalewowy, taras nadzalewowy i wysoczyzna polodowcowa.
- W pierwszej fazie rozwoju krajobrazu kulturowego zasadniczy wpływ na jego kompozycję przestrzenną i pokrycie terenu miały warunki naturalne terenu i uwarunkowania funkcjonalne, związane z gospodarką rolniczą. Aż do XVIII wieku, w krajobrazie Wilanowa podstawowym elementem krystalizującym były wsie.
- Kompozycja krajobrazu kulturowego Wilanowa, oparta o naturalne cechy terenu stała się w XVIII wieku podstawą dla układu rezydencjonalnego, komponowanego w zgodzie z obowiązującymi zasadami estetycznymi. Pierwotna kompozycja została utrzymana również w XIX wieku, w trakcie jej rozbudowy i przekształceń, wynikających z nowych tendencji w kształtowaniu krajobrazu.
- Rezydencje magnackie i obiekty sakralne zlokalizowane zostały w punktach krystalizacyjnych, wyznaczonych w oparciu o układ naturalny terenu. Stąd wynika ich trwałość i długi proces oddziaływania i kształtowania otaczającego krajobrazu. Zdecydowało to o wykształceniu „tożsamości miejsca”, związanej z tradycją historyczną, duchem miejsca i ciągłością jego kultury³²⁵.

³²⁵ Środowisko – zarówno naturalne, jak i kulturowe – stanowi o tożsamości miejsca – a jej zewnętrznym wyrazem jest krajobraz. Tożsamość, kanon, tradycja i kultura miejsca tworzą liczne składniki – od wątku archeologicznego („podziemia” i „parteru” krajobrazu) poprzez historyczny

- Przebieg historycznych szlaków, trafnie dostosowany do naturalnej rzeźby terenu i pierwotnego stanu wód, został utrwalony w krajobrazie kulturowym Wilanowa, również w okresie szybkiego rozrastania się miasta. Główne drogi łączące obszar historycznych dóbr wilanowskich z Warszawą stały się wyznacznikami kierunków urbanizacji.
- Najstarsze elementy pokrycia terenu zlokalizowane są na obszarach wyniesionych – krawędziach wysoczyzny i tarasu nadzalewowego doliny Wisły i są związane z naturalnym układem wodnym.
- Najmłodsze elementy pokrycia terenu zlokalizowane są na terenach położonych między tarasami.

10.2. WNIOSKI APLIKACYJNE DOTYCZĄCE OCHRONY KRAJOBRAZU ZESPOŁU WILANOWSKIEGO PRZED DZIAŁANAMI NARUSZAJĄCYMI JEGO JEDNOLITOŚĆ

W krajobrazie dzisiejszego Wilanowa możemy zaobserwować działania zarówno inwestycyjne, związane z nieuchronnym włączeniem terenów Wilanowa w obszar miasta, jak i ochronne dotyczące zabytków kultury, związane z niezaprzeczalnymi wartościami historycznymi, artystycznymi i naukowymi rezydencji królewskiej i jej filii oraz walorów przyrodniczych. Pożądane wydaje się wprowadzenie formy ochrony pozwalającej na wspólną ochronę wartości kulturowych krajobrazu i naturalnych walorów środowiska przyrodniczego oraz regulację zasad wprowadzania nowych inwestycji budowlanych.

W obowiązującej ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, pojawiają się nowe zapisy dotyczące ochrony krajobrazu kulturowego. Na mocy poprzednich ustaw krajobrazy kulturowe chronione były tylko "w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych". Zgodnie z obecnie obowiązującą ustawą „ochronie i opiece podlegają bez względu na stan zachowania” krajobrazy kulturowe, ujęte jako zabytki nieruchome, wpisywane do rejestru zabytków. Stwarza to możliwość objęcia zespołu Wilanowa ochroną w formie krajobrazu kulturowego i wpisanie go w tej postaci do ewidencji zabytków. Pozwoliłoby to na wspólną ochronę jego wartości historycznych, kulturowych i przyrodniczych. Granice obszaru Wilanowskiego Parku Kulturowego powinny zostać oparte na historycznych związkach przestrzennych rezydencji królewskiej w Wilanowie z jej założeniami filialnymi oraz na układzie tarasowym doliny Wisły z uwzględnieniem lokalizacji jej starorzeczy. Konieczne jest więc włączenie w obszar objęty ochroną terenów poza granicami dzisiejszej dzielnicy Wilanów.

(„korzenie” krajobrazu), etnograficzny, architektoniczny po inne, słowem: cywilizacyjne i kulturowe siedliska ludzkie, wyrosłe na siedliskach przyrodniczych. Myczkowski Z., 2004: Parki kulturowe – nową szansą ochrony krajobrazu? Aura 8, s. 14-18.

Rozwój miasta na obszarze objętym rozważaniami przez setki lat przebiegał w sposób naturalny, wykorzystując istniejące walory terenu. W ten sposób wykształcone zostały dwa pasma zabudowy w oparciu o skarpowy układ doliny Wisły – pasmo ursynowsko-natolińskie na wysoczyźnie oraz pasmo wilanowskie na tarasie nadzalewowym. Od niedawna zabudowa zaczęła wypełniać obszary o mniej korzystnych warunkach budowlanych, za to cenne pod względem widokowym i przyrodniczym. W sytuacji, gdy ekspansja zabudowy w rejonie Wilanowa wydaje się być nieuchronna, konieczne jest wyznaczenie granicy rozwoju tkanki miejskiej w krajobrazie południowej Warszawy tak, aby rozwój ten nie następował kosztem terenów otwartych, wartościowych widokowo i przyrodniczo.

10.3. WNIOSKI APLIKACYJNE DOTYCZĄCE KIERUNKU PRZEKSZTAŁCEŃ ZAŁOŻEŃ PAŁACOWO-OGRODOWYCH I ZASAD GOSPODAROWANIA ZESPOŁEM ZABYTKOWYM I KRAJOBRAZEM KULTUROWYM WILANOWA

Krajobraz kulturowy Wilanowa stanowi jednorodny zespół przestrzenny o unikalnych walorach kulturowych i przyrodniczych. Ze względu na oparcie wykształconego krajobrazu kulturowego Wilanowa o naturalne czynniki biotopu i biosfery kierunek przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i sposób gospodarowania zabytkowym zespołem i krajobrazem kulturowym Wilanowa powinien zmierzać do utrzymania jednolitości tego obszaru i aktywnej roli założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych w jego kształtowaniu. Poszczególne formy architektoniczne i krajobrazowe wymagają podjęcia działań o różnym charakterze. Powinny one przede wszystkim dotyczyć:

- Utrzymania nadal czytelnych związków przestrzennych rezydencji królewskiej w Wilanowie i jej założeń filialnych: Morysina, Ursynowa, Gucina i Natolina. Obejmuje to odtworzenie osi widokowych łączących pałac w Wilanowie z Natolinem i Ursynowem a także uczytelnienie historycznych osi kompozycyjnych. Przede wszystkim konieczne wydaje się podkreślenie osi kompozycyjnej rezydencji królewskiej w Wilanowie i uznanie jej jako osi organizującej przestrzeń tarasu nadzalewowego doliny Wisły.
- Uwypuklenia roli założeń pałacowo-ogrodowych jako centrów kulturotwórczych (Wilanów i Morysin – muzeum, Ursynów i Natolin – uczelnie wyższe, Służew i Wilanów – zespoły kościelne) oraz utrzymanie zakresu ich oddziaływania na krajobraz otaczający.
- Uznania wszystkich historycznych parków, w tym całego obszaru parku w Ursynowie, za zabytki wpisane do rejestru oraz jednoznaczne określenie granic tej ochrony. Pozwoli to na zatrzymanie procesu ich dalszej degradacji i na prowadzenie w ich obrębie prac konserwatorskich i restauratorskich.
- Złagodzenia formy ochrony rezerwatowej parków w Morysinie i Natolinie, co pozwoli na ich restaurację i ochronę ich wartości artystycznych i historycznych. Umożliwi to

również uczytelnienie związków przestrzennych i połączeń widokowych rezydencji w Wilanowie z parkiem w Morysinie oraz wykorzystanie jego obszaru na cele kulturalne, edukacyjne i rekreacyjne.

- Utrzymania otwartego charakteru pól sąsiadujących z parkiem w Morysinie oraz historycznej alei na osi pałacu z neogotycką bramą.
- Utrzymania zachowanych fragmentów łąk wilanowskich, stanowiących relikw historycznego krajobrazu kulturowego Wilanowa o charakterze rolniczym, co pozwoli jednocześnie na zachowanie łączności widokowej między rezydencją w Wilanowie i założeniami w Natolinie i Ursynowie.
- Utrzymania rangi historycznego układu drogowego w rozbudowywanym systemie komunikacyjnym dzielnicy Wilanów, z uwzględnieniem zachowanych układów alejowych takich jak ulica Pałacowa, ulica Klimczaka i droga prowadząca do folwarku Zawady.
- Zachowania lokalnego charakteru ulicy Vogla i ulicy Stanisława Kostki Potockiego i utrzymanie rezydencjonalnego charakteru zabudowy, zlokalizowanej wzdłuż tych ulic.
- Ochrony konserwatorskiej folwarku wilanowskiego, która pozwoli na jego rewitalizację i podkreślenia historycznego charakteru tego terenu przez odsunięcie linii nowoprowadzanej zabudowy od muru parku. Pożądane byłoby przeznaczenie obszaru folwarku wilanowskiego na prowadzenie działalności kulturalnej: wystawienniczej, edukacyjnej, co pozwoliłoby na ochronę historycznego układu tego terenu i zachowanie jego związków przestrzennych i funkcjonalnych z Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Ochrony konserwatorskiej historycznego układu dawnych wsi Wilanowa, Powsina, Służewa i Wolicy oraz zachowania skali budynków, nieprzystających do zabudowy obiektów zespołu wilanowskiego i rezydencjonalnego charakteru osiedli.
- Ochrony konserwatorskiej terenu cmentarza wilanowskiego i nadania mu czytelnej formy przestrzennej.
- Utrzymania naturalnego charakteru układu starorzeczy Wisły oraz towarzyszących im zbiorowisk roślinnych, jako terenów cennych przyrodniczo i jednocześnie podstawowego elementu krystalizującego krajobraz kulturowy Wilanowa.
- Utrzymania „dzikiego” charakteru obszaru łąg nad Wisłą, jako elementu historycznej kompozycji krajobrazu kulturowego Wilanowa i potencjału dla rekreacji.
- Utrzymania naturalnego charakteru skarpy wysoczyzny i terenów przyskarpia o znaczących wartościach przyrodniczych. Nowozałożone tereny zieleni w obrębie Wilanowa Zachodniego powinny przestrzennie łączyć się z naturalnymi pasmem skarpy.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

Źródła ikonograficzne, kartograficzne i planistyczne

1. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów, 1776, 84x108, MNW156173
2. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od południa, 1777, 117x164, MNW128652
3. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od północnego zachodu, 1777, 117x164, MNW210579
4. Breslauer, Chrystian ok. 1852 Natolin. Park dolny z widokiem na Pałac i taras.
5. Dawna planta i projekt prowadzenia wody z Jeziorny z 1730 roku, [w:] Majdecki L., 1965: Gucin-Gaj, Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego, Rejestr Ogrodów Polskich, zeszyt 4, PWN, Warszawa.
6. Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geografii z 1929 roku, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW KI 215 CBG.
7. Mapa okolic Warszawy z 1846 roku, Centralna Biblioteka Geografii PAN.
8. Mapa Rejonu Warszawskiego z 1875 roku, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW KI 231.
9. Mapa taktyczna, Warszawa, II arkusz zbiorowy WIG, skala 1:100 000 z 1936 roku [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
10. Mappa stosowna do uważanej wagi wody od Piaseczna do Ujazdowa z 1787, [w:] Majdecki L., 1965: Gucin-Gaj, Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego, Rejestr Ogrodów Polskich, zeszyt 4, PWN, Warszawa.
11. Mappa Jeneralna Dóbr Klucza Wilanowskiego do Projektów Ekonomicznych Roku 1807, podług przemian jeometrycznych przez Konstantego Biemisiewicza Jeometrę Przysięgłego Rysowana, AGAD, Zb. Kart. 466-25a.
12. Mappa folwarku Wilanowskiego, Powsinkowskiego, wsi Wilanowa, Powsinka kończona Roku 1810, AGAD, Zb. Kart. 466-8.
13. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Przedpola Pałacu Wilanowskiego.
14. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Wilanowa Zachodniego.
15. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Zawad i Kępy Zawadowskiej.
16. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu ulicy Arbuzowej-Rzodkiewki.

17. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu ulicy Sytej.
18. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu ulicy Zapłocie.
19. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu ulicy Waflowej-Powsin Południowy.
20. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Powsin Zamość.
21. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Powsinka.
22. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu ulicy Rosy, Ruczaj.
23. Nowogeorgijewsk - Segrestie - Warschau, niemieckie wydanie rosyjskiej mapy topograficznej z 1914 roku, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW KI 366.
24. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Pałac w Wilanowie od wejścia, 1833, 100x146, MNW2999
25. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Pałac w Wilanowie od strony parku, przed 1834, 100x145, MNW4158
26. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok parku w Natolinie, 1833, 100x145, MNW128985
27. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok pałacu w Natolinie od strony parku, przed 1834, 101x146, MNW4157
28. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok parku w Morysinku, 1834, 100x145, MNW3788
29. Kasprzycki, Wincenty (Warszawa 1802, Warszawa 1849). Widok kościoła w Służewie od strony Gucina Gaju, przed 1834, 102x147, MNW18147
30. Okrestnostig. Varšavy Zarządu Wojenno-Topograficznego Zdjęcia Planu Królestwa Polskiego z 1854 roku, [w:] red. Jankiewicz A. Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
31. Spezial Karte von Südpresseu... Gilly i Cron z lat 1802-3, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
32. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Korpus Topografów Armii Rosyjskiej z lat 1833 – 43, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
33. Plan dóbr królewskich w Wilanowie z ok. 1732, Landesamt für Denkmalpflege Dresden. [w:] Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002: Wilanów dawny i współczesny Wydawnictwo Pagina, Warszawa.
34. Plan miasta Warszawy z okolicami z 1777 Macieja Deurscha, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
35. Plan okolic Warszawy w diametrze pięciu mil z 1783 Karola de Perthées, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.

36. Plan okolic Warszawy z 1829, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
37. Plan miasta stołecznego Warszawy z 1933 roku, [w:] Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
38. Plan sytuacyjny de Pircha z 1747 roku, AGAD, Zb. Kart. 475-24.
39. Plan Warszawy i okolic Kwatermistrzostwa Generalnego z 1820 roku, AGAD, Zb. Kart. 86-3.
40. Plan Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa S. Lorenza, Pachulskiego, K. Kalinowskiego, AGAD, Zb. Kart. 468-6, 468-7.
41. Plan sytuacyjny Joh. Th. Müller w Krzeszowicach, 1865-66, AGAD, Zb. Kart. 471-6.
42. Plan Warszawy i okolic Zarządu Miejskiego w m. st. Warszawie, Wydziału Planowania Miasta z 1940 roku, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW KI 115A.
43. Plan okolic Warszawy z 1819 roku, Biblioteka Narodowa.
44. Plan m. st. Warszawy i okolic z 1931 roku, wykonany w Dziale Regulacji i Pomiarów Wydziału VII Technicznego Magistratu m.st. Warszawy, Biblioteka Narodowa.
45. Plan Zbiorowy Dóbr Prywatnych Wilanów, składających się z kluczów: Wilanów, Zastów i Chojnów autorstwa Feliksa Jaroszewskiego z 1895 roku, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW H 242.
46. Plan m.st. Warszawy 1922 roku, Sekcji Pomiarów Wydziału Budownictwa Magistratu m. st. Warszawy, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, APW KI 181.
47. Projekt linii drogi żelaznej do Wilanowa, K. Kamińskiego z połowy XIX wieku, AGAD.
48. Zdjęcia lotnicze w skali 1:5 000, z 1997 roku. Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii; szereg 1: nr 0338, 0342, 0346, 0350, 0354, szereg 2: nr 0154, 0158, 0162, 0166, 0170, szereg 3: nr 0058, 0062, 0066, 0070, 0074, szereg 4: nr 1749, 1753, szereg 5: nr 1435, 1439, 1443, 1447, 1451, 1455, szereg 6: nr 1538, 1542, 1546, 1550, 1554, 1558, szereg 7: nr 0176, 0184, 1064, 1068, 1072, 1080, szereg 8: nr 1259, 1263, 1267, 1271, 1275, 1279, szereg 9: 0971, 0975, 0979, 0983, 0987, szereg 10: nr 0358, 0362, 0366, 0370, 0374.

Publikacje i opracowania

1. Benevolo L., 1995: Miasto w dziejach Europy. Krąg & Volumen, Warszawa
2. Bogdanowski J., 1979: Architektura Krajobrazu, PWN, Warszawa – Kraków.
3. Bogdanowski J., 1996: Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej. Wybrane problemy. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
4. Böhm A. 2006: Opinia wraz z zaleceniami kształtowania Osi Królewskiej w Wilanowie (z uwzględnieniem uwarunkowań wynikających z miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, zatwierdzonych dokumentacji i stanu ich realizacji).
5. Boukowicz M., 1957: Morysinek i dżungla. [w:] Turysta, nr 5, Warszawa.
6. Brzostowska-Radziwiłłow E., Gąsowska M., Kępkowicz A., Kosiacka E., 2005: Rezydencja wilanowska. Podniesienie rangi obiektu poprzez uczytelnienie jego walorów przestrzennych, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 83-88.
7. Charakterystyka gleb dóbr wilanowskich: Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (AGWil) zawarte w Archiwum Akt Dawnych, Administracja Wilanowska (uzupełnienie) sygn. 466 (inwentarz dóbr wilanowskich 1798 r.) oraz sprawozdanie ze zjazdu Towarzystwa Rolniczego w Wilanowie „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1857, t. XXXI.
8. Ciołek G., 1947: Ogród w Wilanowie. Badania i Zagadnienia konserwatorskie. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. R. IX, s. 86-128
9. Ciołek G., 1954: Ogrody polskie. Przemiany treści i formy. Arkady, Warszawa.
10. Ciołek G., 1955: Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce. PWN, Warszawa.
11. Ciołek G., 1962: Odbudowa ogrodu. [w:] Ochrona Zabytków. R. XV, nr 3, Warszawa.
12. Ciołek G., Dokumentacja dotycząca zakresu prac konserwatorskich prowadzonych w latach 50-tych i 60-tych ubiegłego wieku na terenie ogrodu wilanowskiego, w posiadaniu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
13. Czartoryska I., 1905: Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. Wrocław.
14. Dominiczak J., 2001: Kod miasta. Nowy projekt Osiedla Świętokrzyskie. Rozmowy o mieście. Rozmowa 6/2001 Towarzystwo inwestycyjne Investing S.A. http://www.investing.com.pl/gazeta/numer8_2001/strona4a.htm
15. Fijałkowski W., 1971: Morysin. [w:] Stolica nr 4, Warszawa.
16. Fijałkowski W., 1971: Wilanów. [w:] Stolica nr 4, Warszawa.
17. Fijałkowski W., 1973: Wilanów, Zabytki Warszawy, Warszawa.

18. Fijałkowski W., 1983: Wilanów Rezydencja Króla Zwycięzcy. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
19. Fijałkowski W., 2001: Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie. [w:] Królewskie ogrody w Polsce. [w:] red. M. Szafrńska. Królewskie ogrody w Polsce. Biblioteka Towarzystwa Opieki Nad Zabytkami, Warszawa, s. 203-215.
20. Fijałkowski W., Cydzik J., 1975: Wilanów. Dzieje, architektura, konserwacja, Warszawa.
21. Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002: Wilanów dawny i współczesny, Wydawnictwo PAGINA, Warszawa.
22. Forczek-Brataniec U., 2008: Widok z drogi. Krajobraz w percepcji dynamicznej. ELAMED, Katowice.
23. Gawryszewska B. Rylke J. 2004: Trzy filary promenady. [w:] red. J. Rylke Przyroda i miasto, t. 7, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 44-51.
24. Giedion S., 1968: Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji. Część 2: Nasze dziedzictwo architektoniczne. PWN, Warszawa.
25. Giżejewska J., 1988: Warszawa-Ursynów. Założenie pałacowe. Studium historyczno-Konserwatorskie.
26. Giżycki F.K., 1827: O przyozdabianiu siedlisk wiejskich. Warszawa.
27. Gołębnik A., 2006: Wilanów – archeologiczne prace eksploracyjne i dokumentacyjne [w:] red. J. Rylke A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 154-155.
28. Hernik J., Skibińska M., Wiktorko A., 2005: Park kultury, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 89-91. Jankiewicz A. (red.) Atlas historyczny Warszawy, Warszawa 1999.
29. Jaroszewski T., 1954: Morysinek. [w:] Stolica. Nr 24, Warszawa.
30. Jaroszewski T., Baraniewski W., 1999: Po pałacach i dworach Mazowsza: przewodnik. Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa.
31. Kaczyńska M., 2005: Krajobraz kulturowy Wilanowa, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 63-72.
32. Kaczyńska M., Rylke J., Wielochowska M., 2006: Oś cytadeli (Traugutta), [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. IX, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
33. Kaczyńska M., Różańska A. 2011: Folwark Wilanowski- zapomniane miejsce historyczne. Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje. 2(31) 2011

34. Kaliszuk E., 2003: Metody identyfikacji i oceny systemu przyrodniczego miasta na przykładzie Warszawy. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW w Warszawie.
35. Kasprzycki J., 1999: Korzenie miasta: warszawskie pożegnania. T. 4, Mokotów i Ochota. Wydawnictwo Veda.
36. Kąca K., Kucińska M., Strożek A., 2005: Aleja historyczna w Wilanowie, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 96-100.
37. Kicińska E., 1993: Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej. Główne założenia wieloprzestrzenne. Studia i Materiały, Krajobrazy, nr 12, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
38. Kicińska E., 1993: Krajobraz kulturowy skarpy warszawskiej – główne założenia wieloprzestrzenne [w:] Skarpa Warszawska, red. B. Wierzbicka, TOnZ, Warszawa, s. 123-134.
39. Kobendza J., Kobendza R., 1972: Morysinek. [w:] Rocznik Dendrologiczny Warszawa.
40. Korzeń J., Myczkowski Z., 2006: Wilanowski Park Kulturowy, studia i analizy – koncepcja powołania. [w:] Urbanista 1/2006, s. 27-28.
41. Korzeń J., Myczkowski Z., Kaczyńska M., Korzeń K., Wielochowska M., 2009: Projekt Planu Ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego. Fundacja Karkonoska, Jelenia Góra – Warszawa.
42. Kosewska M., Pawłowska M., Zdrodowska A., Radkiewicz M., 2005: Działania w krajobrazie kulturowym w celu podniesienia rangi założenia wilanowskiego, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 101-103.
43. Kosiacka E. 2004: Podróże a XVIII-wieczne założenia ogrodowe w Polsce. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VI, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 87-104.
44. Kosiacka E., 2006: Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa.
45. Królikowski J, Różańska A., Rylke J., Skalski J., 2004: Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
46. Lisowska M., Marconi-Betka A., Wolski P., 1993: Studium ochrony krajobrazu zespołu pałacowo-krajobrazowego Wilanowa. Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
47. Lorentz S., 1948: Natolin. Warszawa.
48. Majdecki L., 1965: Gucin-Gaj, Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego, Rejestr Ogrodów Polskich, zeszyt 4, PWN, Warszawa.

49. Majdecki L., 1972: Historia ogrodów. PWN, Warszawa.
50. Majdecki L., 1996: Studium ochrony środowiska przyrodniczo-kulturowego i krajobrazu zachodniego obszaru gminy Wilanów. Warszawa.
51. Małachowski S., 1958: Morysinek. [w:] Ochrona Zabytków, nr 1-2, Warszawa, s. 150.
52. Małachowski S., 1958: Gaj w Gucinie [w:] Ochrona Zabytków, nr 1-2, Warszawa, s. 147.
53. Mazurczak K., 1998: Problemy atrybucji na przykładzie parku w Ursynowie. Maszynopis pracy magisterskiej. SGGW, Warszawa.
54. Mazurczak K., 1999: Problemy atrybucji na przykładzie parku w Ursynowie. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i Miasto t. 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
55. Modernizacja i remont dróg wewnętrznych i chodników. Teren pałacowy SGGW – projekt techniczny 2004. Prochem S.A. ul. Powązkowska 44c 01-797 Warszawa. Kierownik projektu inż. Maciej Grzybowski.
56. Morysiński T., 2006: Analiza materiału archeologicznego pozyskanego w trakcie badań prowadzonych na terenie ogrodów wilanowskich [w:] red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 155-156.
57. Myczkowski Z., 2004: Parki kulturowe – nową szansą ochrony krajobrazu? Aura 8, s. 14-18.
58. Myczkowski Z., 2006: Wytyczne metodyczne i projektowe rewaloryzacji wybranych fragmentów ogrodu pałacu w Wilanowie [w:] red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 163-174.
59. Myczkowski Z., 2003: Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce. Politechnika Krakowska, wyd. 2, Kraków.
60. Ogród Wilanowski. Konferencja Prasowa Muzeum-Pałac w Wilanowie 7 października 2003. Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
61. Pałoczka P., 2000: "Ściany" i "bramy" w krajobrazie. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Kraków.
62. Pawłat H., Wanke A., Wolski P., 1996: Warunki wodno-glebowe tarasu nadzalewowego Wisły w rejonie Skarpy Ursynowskiej, [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

63. Pawłowska K., 1996: Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej. PKrak, Kraków.
64. Piber M., 2001: Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.
65. Piekarska Z., Ziemińska-Szuee Z., 1991: Ewidencja parku w Natolinie, zawarta w zbiorach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
66. Różańska A., 1999: Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych. Maszynopis pracy doktorskiej, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa.
67. Różańska A., 2000: Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych. [w:] red. J. Rylke Przyroda i miasto, t. 3, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 49-58.
68. Różańska A., Krogulec T., Rylke J., 2002: Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
69. Różańska A. 2003: Przekształcenia układu wodnego parku Wilanowskiego w Warszawie [w:] red. U. Myga –Piątek Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr2, Sosnowiec.
70. Rybak K., 2005: Landmarks in Landscape of Western Wilanów. [w:] Annals of Warsaw Agricultural University. Horticulture and Landscape Architecture. No 26, s. 169-178.
71. Rybak K., 2005: Zmiany w krajobrazie Wilanowa Zachodniego, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 61-62.
72. Rylke J., 1976: Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie. Maszynopis pracy doktorskiej. SGGW, Warszawa.
73. Rylke J., 1987: Wartości starych parków. Wydawnictwo SGGW-AR, Warszawa.
74. Rylke J., 2006: Drzewo i człowiek – wymagania gatunkowe, [w:] red. D. Anderwald, Sposoby rozpoznawania, oceny i monitoringu wartości przyrodniczych polskich lasów, Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej, R. 8. Zeszyt 4(14) / 2006, Rogów, s. 18-25.
75. Rylke J., 2006: Kompozycja krajobrazu kulturowego. Maszynopis.
76. Rylke J., Gawryszewska B., Królikowski J., 2005: Program ochrony krajobrazu – jurydyka królewska, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 73-76.
77. Siewniak M., Miłkowska A., 1998: Tezaurusz sztuki ogrodowej. Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa.
78. Sikora D., 2005: Nawierzchnie ogrodowe,
http://www.kobidz.pl/aktualne_badania/bad_interdyscyplinarne/hist_ogrodow/Nawierzchnie_ogrodowe

79. Sikora D., 2006: Objazd studialny po zabytkowych parkach Warszawy, [w:] red. J. Rylke A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy oraz innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym. Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 178-209.
80. Sikora D., 2006: Architekt krajobrazu w zintegrowanym procesie badawczym (na przykładzie działań konserwatorskich prowadzonych na terenie ogrodu wilanowskiego) [w:] red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym, Materiały konferencyjne. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 157-163.
81. Sikora D., Hanaka A. 2006: Założenie pałacowo-ogrodowe w Ursynowie. Studium kompozycyjno-historyczne oraz wnioski konserwatorskie dotyczące ustalenia granic wpisu do rejestru zabytków. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa. Opracowanie sporządzone dla Warszawskiego Stołecznego Konserwatora Zabytków.
82. Smoleńska B., 1972: Przemiany strukturalne i organizacyjne w rolnictwie Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie dóbr wilanowskich. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. t. XXXIII.
83. Smoleńska B., 1979: Z dziejów dóbr wilanowskich w XVI-XVIII wieku. II Rocznik Warszawski XV.
84. Smoleńska B., 1979: O rozwoju własności ziemskiej terenów podwarszawskich (latyfundium wilanowskie). Rocznik Mazowiecki VIII.
85. Skalski J., 1999: Parkway dolina Wisły w Warszawie. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i Miasto t. 2, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
86. Skalski J., 2005: Wizualna domena zespołu pałacowo-parkowego Wilanowa w przestrzeni publicznej Warszawy Wizualna domena zespołu pałacowo-parkowego Wilanowa w przestrzeni publicznej Warszawy, [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 77-82.
87. Skalski J., 2006: Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania. Maszynopis pracy habilitacyjnej, SGGW, Warszawa.
88. Sosnowski O., 1930: Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy. Studia do dziejów sztuki w Polsce. T. 2. Zakład Architektury Polskiej, Warszawa.
89. Starzyński J., 1976: Dzieje budowy pałacu za Jana III, Warszawa.
90. Strona internetowa forum dyskusyjnego społeczności lokalnej dzielnicy Wilanów <http://www.e-wilanow.pl> (2006)

91. Strona internetowa Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Miasto-Ogród Sadyba
<http://www.miesto-ogrod.sadyba.waw.pl> (2006)
92. Strona internetowa czasopisma internetowego Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu
<http://www.sztukakrajobrazu.pl> (2006)
93. Strona internetowa Parafii pod wezwaniem Świętej Elżbiety w Powsinie
http://www.parafia-powsin.pl/historia_parafii (2011)
94. Strona internetowa <http://www.skyscrapercity.com> (2008)
95. Strona internetowa
<http://www.eastnews.pl/pictures/subject/id/00941200/section/archives/> (2011)
96. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Warszawa - Wilanów, 2001, Urząd Dzielnicy Wilanów, Warszawa.
97. Szpanowski P., 2006: Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji wilaowskiej. [w:] red. J. Rylke, Przyroda i miasto, t. VIII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
98. Szyszko J., Rylke J., Jeżowski P., 2002: Ocena i wycena zasobów przyrodniczych. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
99. Świątkowski M., 1993: Ochrona konserwatorska krajobrazu kulturowego. Rezerwat kulturowy w Wilanowie. Studia i Materiały, Krajobrazy, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
100. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
101. Vahle H. Ch., 2001: Das Konzept der potentiellen Kulturlandschafts-Vegetation. Tuexenia 21, Gettingen.
102. Warszawska przyroda. Obszary i obiekty chronione. Red. J. Wojtąłowicz, Biuro Ochrony Środowiska Urzędu m.st. Warszawy, Warszawa, 2005.
103. Witak A., 1997: Morysin – zespół pałacowo-parkowy w dobrach wilanowskich. Maszynopis pracy magisterskiej napisanej na Uniwersytecie Warszawskim.
104. Witak A., 1999: Morysin – zaniedbana część Wilanowa. Warszawa.
105. Wolski P., 2000: Naturalne pasma graniczne jako wyznaczniki kompozycji urbanistycznych. [w:] red. M. Pietrzak Granice krajobrazowe. Podstawy teoretyczne i znaczenie praktyczne. Problemy Ekologii Krajobrazu. Tom VII. Poznań.
106. Wolski P., 1997: Program ochrony Skarpy Ursynowskiej. Opracowanie sporządzone dla Urzędu Gminy Warszawa-Ursynów.
107. Wolski P., Cieszewska A., Sieroszevska M., 1996: Funkcjonowanie przyrodnicze Skarpy Ursynowskiej i wskazania do jej ochrony, [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd

Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

108. Wysocki C., Budzikowski H., 1996: Roślinność Skarpy Warszawskiej na odcinku między ulicą Arbuzową a Ciszewskiego, [w:] Skarpa Ursynowska, Przegląd Naukowy Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska, Zeszyt 9, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
109. Wysocki C., Sikorski P., 2002: Fitosocjologia stosowana, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
110. Zaręba R., Zielony R., Porter B., 1993: Rezerwat przyrody "Morysin" leśny częściowy. Maszynopis Zakładu Urządzania Lasu Wydziału Leśnego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.
111. Zarządzenia Ministra Ochrony Środowiska Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 14 czerwca 1996 r., art. 23 ust. 3 ustawy z dnia 16 października 1991r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 116 poz. 492 i z 1992r. nr 54 poz. 254).
112. Zawadzka M., Dominiczak J., 2004: Spowalnianie i uważność. Projektowanie według kodu przestrzennego miasta W: Autoportret albo pismo o dobrej przestrzeni. Małopolski Instytut Kultury. nr 7/2004.
http://www.mik.krakow.pl/Administracja/biuro/uploads/autoportret_pedeefy/a7_zawadzka%20-dominiczakQ.pdf (2004)
113. Żyśk D., Ratujmy Park w Wilanowie. Życie Warszawy, 16 listopada 2005.

SPIS ILUSTRACJI

- Rys. 1. Lokalizacja obszaru Wilanowa na tle Warszawy. (M. Kaczyńska).
- Rys. 2. Obszar objęty badaniami. (M. Kaczyńska).
- Rys. 3. Pałac w Wilanowie wraz z dziedzińcem. (M. Kaczyńska, 2010)
- Rys. 4. Taras górny ogrodu barokowego po rewaloryzacji. (M. Kaczyńska, 2011)
- Rys. 5. Taras dolny ogrodu barokowego. (M. Kaczyńska, 2011)
- Rys. 6. Fragment ogrodu różanego. (M. Kaczyńska, 2011)
- Rys. 7. Nowe nasadzenia drzew w rejonie zabytkowej pompowni na terenie ogrodu angielskiego. (M. Kaczyńska, 2011)
- Rys. 8. Pola morysińskie pozostające we władaniu SGGW. (M. Kaczyńska, 2004).
- Rys. 9. Ruiny na terenie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004).
- Rys. 10. Ruina pałacyku z rotundą na terenie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004).
- Rys. 11. Neogotycka brama w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2004).
- Rys. 12. Świątynia Dorycka na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 13. Most Mauretański na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 14. Pałac w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 15. Kanał w parku dolnym w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 16. Akwedukt na terenie parku dolnego w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 17. Pałac w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 18. Orzech czarny na terenie parku w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 19. Nowowyremonutowany budynek Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 20. Mur oporowy przy pałacu w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 21. Widok wzdłuż osi pałacu w Ursynowie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 22. Drzewa pomnikowe na terenie Gaju w Gucinie. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 23. Staw na terenie Gucina. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 24. Teren u podnóża wzgórza gucińskiego. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 25. Dawne zabudowania na terenie Gucina. (M. Kaczyńska, 2005).
- Rys. 26. Kościół Świętej Anny w Wilanowie. (M. Kaczyńska, 2011).
- Rys. 27. Kościół Świętej Katarzyny w Służewiu. (M. Kaczyńska, 2011).
- Rys. 28. Świątynia Opatrzności Bożej – widok od Alei Wilanowskiej. (M. Kaczyńska, 2011)
- Rys. 29. Kościół Błogosławionego Edmunda Bojanowskiego – widok z ulicy Imbirowej. (M. Kaczyńska, 2011)

Rys. 30. Widok łąk wilanowskich. (M. Kaczyńska, 2005).

Rys. 31. Folwark Wilanowski z nowo-powstałą zabudową mieszkaniową. (M. Kaczyńska, 2011)

Rys. 32. Rozwój wczesnej sieci osadniczej. (M. Kaczyńska).

Rys. 33. Giovanni Battista Falda, Li giardini di Roma, Villa Pamphilj w Rzymie, plan, 1683. (Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum –Pałac w Wilanowie, 7 października 2003).

Rys. 34. Giovanni Battista Falda, Villa Pamphilj w Rzymie, fragment ukazujący układ boskietów, 1683. (Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum –Pałac w Wilanowie, 7 października 2003).

Rys. 35. Giovanni Battista Falda, Villa Pamphilj w Rzymie, fragment ukazujący mur oporowy, 1683. (Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum –Pałac w Wilanowie, 7 października 2003).

Rys. 36. Usytuowanie pawilonów ogrodowych w założeniach włoskich, Villa w Pretaia i Villa Medici, Poggio a Caiano, Giusto Utens, 1599. (Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum – Pałac w Wilanowie, 7 października 2003).

Rys. 37. Plan ogrodu wilanowskiego z 1682 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek. (Fijałkowski W., 1983)

Rys. 38. Struktura własności ziemskiej Wilanowa w połowie XVII wieku. (Smoleńska B., 1979).

Rys. 39. Nabytki królewsko-magnackie w Wilanowie w XVII-XVIII wieku. (Smoleńska B., 1979).

Rys. 40. Zespół barokowy – wpływ stylu włoskiego. (M. Kaczyńska).

Rys. 41. Plan dóbr królewskich w Wilanowie z około 1732 roku. (Fijałkowski W., Krawczyk J., 2002).

Rys. 42. Wzgórze gucińskie, około 1730 rok. (Majdecki L., 1965).

Rys. 43. Plan ogrodu wilanowskiego z 1729 roku. (Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ogród Wilanowski, Konferencja Prasowa Muzeum –Pałac w Wilanowie, 7 października 2003).

Rys. 44. Plan ogrodu wilanowskiego z 1790 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek. (Fijałkowski W., 1993).

Rys. 45. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Pałac w Wilanowie, widok od strony wjazdu 117x164, MNW128652.

Rys. 46. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na pałac w Wilanowie od strony północno-wschodniej, 117x164, MNW210579.

Rys. 47. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na pałac w Wilanowie od południa, 1777, 117x164, MNW128652.

Rys. 48. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok na Wilanów od północnego zachodu, 1777, 117x164, MNW210579.

Rys. 49. Plan okolic Warszawy w diametrze pięciu mil z 1783 Karola de Perthées. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).

Rys. 50. Bellotto, Bernardo di Canaletto (Wenecja 1721, Warszawa 1780). Widok łąk Wilanowskich, ZKW452.

Rys. 51. Rozwój zespołu barokowego – wpływ stylu francuskiego. (M. Kaczyńska).

Rys. 52. Plan ogrodu wilanowskiego z 1820 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek. (Fijałkowski W., 1983).

Rys. 53. Określenie. Varšavy Zarządu Wojenno-Topograficznego Zdjęcia Planu Królestwa Polskiego z 1854 roku. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).

Rys. 54. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Korpus Topografów Armii Rosyjskiej z lat 1833 – 43. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).

Rys. 55. Plan okolic Warszawy z 1829. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).

Rys. 56. Plan ogrodu w Morysinie, 1859 rok. Fragment Planu Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa S. Lorenza, Pachulskiego, K. Kalinowskiego, AGAD, Zb. Kart. 468-6, 468-7.

Rys. 57. Widok Morysina według Wincentego Kasprzyckiego, połowa XIX wieku. (Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002).

Rys. 58. Plan ogrodu w Natolinie, 1859 rok. (Fragment Planu Dóbr Wilanów. Oddział Pomiaru I 1859, 1866, autorstwa S. Lorenza, Pachulskiego, K. Kalinowskiego, AGAD, Zb. Kart. 468-6, 468-7).

Rys. 59. Natolin - park dolny z widokiem na Pałac i taras. Chrystian Baslauer, około 1852 rok. (www.natolin.edu.pl)

Rys. 60. Widok holenderni w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok. (www.natolin.edu.pl)

Rys. 61. Pałacyk i oficyna dworska w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok. (www.natolin.edu.pl)

Rys. 62. Park dolny w Natolinie. Wincenty Kasprzycki, około 1835 rok. (www.natolin.edu.pl)

Rys. 63. Widok Gucina według Wincentego Kasprzyckiego, około połowy XIX wieku. (Fijałkowski W., Krawczyk J. 2002).

- Rys. 64. Gucin, rekonstrukcja stanu z około 1830 roku. (Majdecki L., 1965).
- Rys. 65. Rozbudowa w zespół krajobrazowy – wpływ stylu angielskiego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 66. Plan miasta stołecznego Warszawy z 1933 roku. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).
- Rys. 67. Plan ogrodu wilanowskiego z 1942 roku. Rekonstrukcja planu Adolfa Boya, opracowanie Gerard Ciołek. (Fijałkowski W., 1983).
- Rys. 68. Mapa taktyczna, Warszawa, II arkusz zbiorowy WIG, skala 1:100 000, 1936 rok. (Atlas historyczny Warszawy, 1999, red. A. Jankiewicz, Miasto Stołeczne Warszawa).
- Rys. 69. Brama rezydencji w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 70. Dziedziniec pałacowy w rezydencji w Wilanowie. Pierwsza połowa XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 71. Rezydencja wilanowska w pierwszej połowie XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 72. Tereny otaczające rezydencję wilanowską, pierwsza połowa XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 73. Fragment założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 74. Pałac w Wilanowie w pierwszej połowie XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 75. Szpaler grabowy na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, pierwsza połowa XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej).
- Rys. 76. Kościół Świętej Anny, widok z lotu ptaka z pierwszej połowy XX wieku. (Ludwik Gąsowski, Prywatne zbiory Magdaleny Gąsowskiej). Kościół Świętej Anny i droga w Wilanowie. <http://www.eastnews.pl/pictures/subject/id/00941200/section/archives/>
- Rys. 77. Ogrody w Wilanowie i Morysinie, szkic inwentaryzacyjny według Gerarda Ciołka, 1954 rok. (Witak A., 1999).
- Rys. 78. Podział funkcjonalny i własnościowy dóbr wilanowskich. Urbanizacja krajobrazu. (M. Kaczyńska).
- Rys. 79. Zabudowa Wilanowa Zachodniego. <http://www.skyscrapercity.com>
- Rys. 80. Jedne z pierwszych budynków powstających na terenie Wilanowa Zachodniego. (<http://www.e-wilanow.pl>)
- Rys. 81. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie Fortu Czerniaków. (M. Kaczyńska).
- Rys. 82. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie rezydencji królewskiej w Wilanowie. (M. Kaczyńska).

- Rys. 83. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie. (M. Kaczyńska).
- Rys. 84. Analiza dynamiki przemian układu drogowego. Otoczenie założenia pałacowo-ogrodowego w Natolinie. (M. Kaczyńska).
- Rys. 85. Analiza pierwotnego środowiska krajobrazowego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 86. Analiza rolniczego układu krajobrazowego. Druga połowa XIX wieku. (M. Kaczyńska).
- Rys. 87. Analiza miejskiego układu krajobrazowego. Początek XXI wieku. (M. Kaczyńska).
- Rys. 88. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu rolniczego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 89. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu rolniczo-przemysłowego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 90. Analiza funkcjonalna i powiązań funkcjonalnych krajobrazu zabudowy mieszkaniowej. (M. Kaczyńska).
- Rys. 91. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu rolniczego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 92. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu rolniczo-przemysłowego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 93. Analiza struktury powiązań widokowych krajobrazu mieszkaniowego. (M. Kaczyńska).
- Rys. 94. Ład przestrzenny krajobrazu Wilanowa. (M. Kaczyńska).
- Rys. 95. Zmienność wieku substancji zabytkowej wzdłuż prowadzonych transektów. (M. Kaczyńska).
- Rys. 96. Zmienność wieku substancji zabytkowej w odniesieniu do pasm układu fizjograficznego zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska).
- Rys. 97. Mapa wieku substancji zabytkowej pokrycia terenu na obszarze zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska).
- Rys. 98. Wiek układu wodnego i układu drogowego na terenie zespołu Wilanowa. (M. Kaczyńska).
- Rys. 99. Roślinność u podnóża Skarpy Ursynowskiej. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 100. Nowopowstająca zabudowa na obszarze Wilanowa Zachodniego. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 101. Nowopowstająca zabudowa na obszarze Wilanowa Zachodniego, wzdłuż ulicy Klimczaka. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 102. Zabudowania na obszarze dawnej wsi Wolica. (M. Kaczyńska, 2006).

- Rys. 103. Jeden z najstarszych budynków na terenie Wolicy. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 104. Pola i łąki na tarasie nadzalewowym, sąsiadujące z terenem budowy Świątyni Opatrzności Bożej. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 105. Zabudowania dawnego Państwowego Gospodarstwa Rolnego na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 106. Pola uprawne na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 107. Uprawy sadownicze na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 108. Obszary łąkowe wzdłuż rzeki Wilanówki. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 109. Tereny łąków nad brzegiem Wisły w rejonie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 110. Brzeg Wisły w rejonie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 111. Nowopowstała zabudowa willowa na obszarze Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 112. Stare zabudowania na terenie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 113. Staw Zawadowski. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 114. Roślinność na obszarze tarasu nadzalewowego w sąsiedztwie parku w Natolinie. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 115. Nieużytkowane pola uprawne na tarasie nadzalewowym. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 116. Rzeka Wilanówka w rejonie parku w Morysinie. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 117. Oczyszczalnia Ścieków „Południe”. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 118. Nowopowstająca zabudowa osiedli mieszkaniowych w rejonie Zawad. (M. Kaczyńska, 2006).
- Rys. 119. Projekt Planu Ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego - wytyczne dla ochrony, udostępniania i zagospodarowania parku. Korzeń J., Myczkowski Z., Kaczyńska M., Korzeń K., Wielochowska M., 2009: Projekt Planu Ochrony Wilanowskiego Parku Kulturowego. Fundacja Karkonoska, Jelenia Góra – Warszawa.

STRESZCZENIE

Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu

Badania wstępne objęły:

- wyznaczenie zasięgu i scharakteryzowanie krajobrazu kulturowego stanowiącego przedmiot badań oraz założeń pałacowo-ogrodowych na podstawie wizji terenowej oraz analizy materiałów źródłowych;
- określenie, na podstawie analizy historycznej, ewolucji przemian krajobrazu pod wpływem zmieniających się tendencji w sztuce ogrodowej.

Następnie, w ramach przeprowadzonych analiz, określono ewolucję przemian funkcjonalnych i widokowych w krajobrazie oraz scharakteryzowano, w jaki sposób kształtowany był jego ład przestrzenny. W dalszym etapie, na podstawie badań terenowych, określono wartość wynikającą z zaawansowania procesów przyrodniczych i wartości zabytkowej. W wyniku przeprowadzonych analiz określono wpływ rezydencji w Wilanowie i założeń filialnych na krajobraz oraz kierunek przekształceń tego krajobrazu i rolę zespołu założeń pałacowo-ogrodowych w jego kształtowaniu.

Opracowane wnioski dotyczą:

- dynamiki przemian krajobrazu zespołu wilanowskiego;
- kierunku przekształceń założeń pałacowo-ogrodowych i zasad gospodarowania zespołem zabytkowym i krajobrazem kulturowym Wilanowa;
- ochrony krajobrazu zespołu wilanowskiego przed działaniami naruszającymi jego jednolitość.

Słowa kluczowe: Wilanów, Natolin, Morysin, Ursynów, Gucin, krajobraz kulturowy.

ABSTRACT

The influence of palace-garden complex in Wilanów and its filial manors on the landscape transformation

Preliminary research has included:

- determination and characteristics of cultural landscape which was the subject of the elaboration and palace-garden complexes, based on terrain studies and analysis of the references;
- definition, based on historical analysis, of landscape transformation evolution under influence of changing tendencies in garden art.

This research has been followed by definition, on a basis of analysis, of functional and visual transformation evolution in landscape and characteristics of spatial order shaping process. In the next stage, on a basis of terrain studies, the value resulting from advanced stage of natural processes and monumental qualities has been defined. As a result of these analyses the influence of the Wilanów residence and filial manors on the landscape has been defined. The transformation direction of this landscape and the palace-garden complexes role in its shaping also have been elaborated.

The results concern:

- Wilanów complex landscape transformations dynamics;
- Palace-garden complexes transformation direction and rules of management of monumental complex and cultural landscape of Wilanów;
- protection of Wilanów complex landscape from taking steps disturbing its uniformity.

Key words: Wilanów, Natolin, Morysin, Ursynów, Gucin, cultural landscape.